

52504

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİ TÜRK EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**BAZI EDEBÎ SANATLARIN BELÂGÂT
KİTAPLARINA GÖRE TANIM ve TASNİFİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Yrd.Doç.Dr. Belkıs GÜRSOY

Hazırlayan
Vedat YEŞİLÇİÇEK

Ankara - 1996

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

***Vedat YEŞİLÇİÇEK'e ait Bazı Edebi Sanatların Belâgât Kitaplarına Göre
Tanım ve Tasnifi*** adlı çalışma, jürimiz tarafından Yeni Türk Edebiyatı Anabilim
Dalında ***YÜKSEK LİSANS TEZİ*** olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Üye

Üye

ÖZET

Çalışmamız, özellikle 19. y.y.'den itibaren artan bir hararetle tartışılmaya başlayan 'Milli Retorugue' meselesini, 'Edebi Sanatları' bakımından ele almıştır.

a-Mecazlar

b-Sözle ilgili sanatlar

c-Anlamla ilgili sanatlar

başlıklarının oluşturduğu 3 bölümden oluşmuştur. Bu bölümlerde; seçilen beş ayrı sanat, on ayrı kitaptaki tanımları, açıklamaları ve örneklendirmeleri ile verilmiştir. Bu kitaplar:

1. Süleyman Paşa'nın, Mebani'l İnşâ
2. Ahmet Cevdet'in, Belâgât-ı Osmaniyye
3. Recaizade Mahmut Ekrem'in, T'alim-i Edebiyat
4. D. Sait Paşa'nın, Mizanü-l Edeb
5. Ş.Süleyman ,F. Köprülü'nün, Malumat-ı Edebiye
6. Menemenlizâde Tahir'in, Osmanlı Edebiyatı
7. Tahirü-l Mevlevi'nin, Edebiyat Lugati
8. Kaya Bilgegil'in, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belagat)
9. Cem Dilçin'in, Türk Şiir Bilgisi
- 10.M.Orhan Soysal'in, Edebi Sanatlar ve Tanınması

adlı eserlerdir. Seçilen sanatlarla ilgili bu kitapların verdiği tüm bilgi ve örnekler çalışmamıza alınmış, basım tarihleri dikkate alınarak kimin kimden etkilendiği; örneklerin, tanım ve açıklama benzerlikleri tek tek dipnotlarda işaretlenmiştir.

ABSTRACT

Our study is an additional study to “National Retorouque” which had been started to discussion from 19. century in point of view “speech arts”.

a-Metaphors (figure of speech)

b-Arts connected with speech

c-Arts connected with meaning

In these sections, selected five separate literature arts are given with their definitions, explanations and examples which take place in the separate ten book.

These books are;

1. Süleyman Paşa’s, Mebani’l İnşâ
2. Ahmet Cevdet’ s, Belâgât-ı Osmaniyye
3. Recaizade Mahmut Ekrem’ s, T’alim-i Edebiyat
4. D. Sait Paşa’ s, Mizanü-l Edeb
5. Ş.Süleyman ,F. Köprülü’ s, Malumat-ı Edebiye
6. Menemenlizâde Tahir’ s, Osmanlı Edebiyatı
7. Tahirü-l Mevlevi’ s, Edebiyat Lugati
8. Kaya Bilgegil’ s, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belagat)
9. Cem Dilçin’ s, Türk Şiir Bilgisi
- 10.M.Orhan Soysal’ s, Edebi Sanatlar ve Tanınması

All the information’s and examples which connected with selected literature arts in these book are taken in our study. According to publishing date, who has been influence to whom, similarity of definition, explanations and examples put in to footnote.

İÇİNDEKİLER

Konu	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR CETVELİ.....	x
SÖZ BAŞI	xi

GİRİŞ

EDEBİYATIMIZDA NAZARÎ MESELELER VE BELÂGAT

MEVZUUNA GENEL BİR BAKIŞ	1-9

I. BÖLÜM

MECAZLARLA İLGİLİ SANATLAR	11-183
1. Teşbih	11-73
Mebâni'l-İnşâ'da Teşbih Bahsi	11-17
Belâgat-i Osmâniye'de Teşbih Bahsi	18-27
Ta'lim-i Edebiyat'ta Teşbih Bahsi	28-35
Osmanlı Edebiyatı'nda Teşbih Bahsi	36-43
Mizânü'l-Edeb'de Teşbih Bahsi	44-56
Mâlumât-ı Edebiyye'de Teşbih Bahsi	57-61
Edebiyat Lügati'nde Teşbih Bahsi	62
Edebiyat Bilgi ve Teorilerinde Teşbih Bahsi	63-64
Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Teşbih Bahsi	65-72
Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nde Teşbih Bahsi	73
2. İstiare	74-132
Mebâni'l-İnşâ'da İstiare Bahsi	74-77
Belâgat-i Osmâniye'de İstiare Bahsi	78-82
Ta'lim-i Edebiyat'ta İstiare Bahsi	83-92
Menemenli-zâde Tâhir'in Osmanlı Edebiyatı'nda	

Konu	Sayfa
İstiâre Bahsi.....	93-99
Mizânü'l-Edeb'te İstiâre Bahsi.....	100-107
Mâlûmât-ı Edebiyye'de İstiâre Bahsi.....	108-111
Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde İstiâre Bahsi.....	112-118
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde İstiâre Bahsi.....	119-127
M. Orhan Soysal'ın Edebî Sanatlar Kitabında İstiâre Bahsi.....	128-131
Türk Şiir Bilgisi'nde İstiâre Bahsi ..	132
3-4. Ta'rîz ve Kinaye.....	133-161
Mebâni'l-İnşâ'da Kinâye Bahsi	133
Belâgat-i Osmâniye'de Kinâye ve Ta'rîz Bahsi.	134-135
Ta'lîm-i Edebiyat'ta Kinâye ve Ta'rîz Bahsi.....	136-140
Menemenli-zâde Tahir'in Osmanlı Edebiyatı'nda Ta'rîz ve Kinâye Bahsi.	141-142
Mizânü'l-Edeb'te Ta'rîz ve Kinâye Bahsi.....	143-147
Mâlûmât-ı Edebiyye'de Ta'rîz ve Kinâye Bahsi	148-150
Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde Kinâye ve Ta'rîz	151-152
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Kinâye ve Ta'rîz Bahsi.....	153-157
Edebî San'atlar ve Tanımlaması Adlı Eserde Ta'rîz ve Kinâye.....	158-159
Türk Şiir Bilgisi'nde Ta'rîz ve Kinâye Bahsi	160-161
5. Mecâz-ı Mürsel.....	162-182
Mebâni'l-İnşâ'da Mecâz-ı Mürsel Bahsi.....	162-165
Belâgat-i Osmâniye'de Mecâz-ı Mürsel Bahsi ..	166-169
Ta'lîm-i Edebiyat'ta Mecâz-ı Mürsel Bahsi	170-174
Menemenli-zâde Tâhir'in Osmanlı Edebiyatı'nda Mecâz-ı Mürsel Bahsi ..	175-176
Mizânü'l-Edeb'te Mecâz-ı Mürsel Bahsi	177

Konu**Sayfa**

Mâlumât-ı Edebiyye’de Mecâz-ı Mürsel Bahsi	178
Tâhirü’l-Mevlevî’nin Edebiyat Lügati’nde	
Mecâz-ı Mürsel Bahsi	179
Edebiyat Bilgi ve Teorileri’nde Mecâz-ı Mürsel Bahsi	180
Edebî Sanatlar ve Tanımlaması Adlı Eserde	
Mecâz-ı Mürsel Bahsi	181
Türk Şiir Bilgisi’nde Mecâz-ı Mürsel Bahsi	182

II. BÖLÜM

ANLAMLA İLGİLİ SANATLAR	185-264
1. Tevriye	185-200
Mebâni’l-İnşâ’da Tevriye Bahsi	185-187
Belâgat-i Osmâniye’de Tevriye Bahsi	188
Ta’lîm-i Edebiyat’ta Tevriye Bahsi	189-190
Osmanlı Edebiyatı’nda Tevriye Bahsi	191
Mizânü’l-Edeb’de Tevriye Sanatı	192
Mâlumât-ı Edebiyye’de Tevriye Bahsi	193
Edebiyat Lügati’nde Tevriye Bahsi	194-196
Edebiyat Bilgi ve Teorileri’nde Tevriye Bahsi ..	197-198
Edebî Sanatlar ve Tanımlaması Adlı Eserde Tevriye Bahsi ..	199
Türk Şiir Bilgisi’nde Tevriye Bahsi	200
2. Mübâlağa	201-218
Mebâni’l-İnşâ’da Mübâlağa Bahsi ..	201-202
Belâgat-i Osmâniye’de Mübâlağa Bahsi	203-205
Ta’lîm-i Edebiyat’ta Mübâlağa Bahsi	206-208
Osmanlı Edebiyatı’nda Mübâlağa Bahsi	209-211
Mizânü’l-Edeb’te Mübâlağa Bahsi ..	212-213
Mâlumât-ı Edebiyye’de Mübâlağa Bahsi	214
Edebiyat Lügati’nde Mübâlağa Bahsi	215

Konu	Sayfa
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Mübâlağa Bahsi.....	216
Edebî Sanatlar ve Tamlaması'nda Mübâlağa Bahsi.....	217
Türk Şiir Bilgisi'nde Mübâlağa Bahsi.....	218
3. Hüsn-i Ta'lîl ...	219-235
Mebâni'l-İnşâ'da Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	219-220
Belâgat-i Osmâniye'de Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	221-223
Ta'lîm-i Edebiyat'a Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	224
Osmanlı Edebiyatı'nda Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	225-226
Mizânü'l-Edeb'te Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	227-228
Mâlumât-ı Edebiyye'de Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	229-230
Edebiyat Lügati'nde Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	231
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	232-233
Edebî Sanatlar ve Tanınmasında Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	234
Türk Şiir Bilgisi'nde Hüsn-i Ta'lîl Bahsi.....	235
4. Tezat.....	236-251
Mebâni'l-İnşâ'da Tezat Bahsi.....	236-237
Belâgat-i Osmâniye'de Tezat Bahsi.....	238
Ta'lîm-i Edebiyat'ta Tezat Bahsi.....	239-240
Osmanlı Edebiyatı'nda Tezat Bahsi.....	241-242
Mizânü'l-Edeb'te Tezat Bahsi.....	243-244
Mâlumât-ı Edebiyye'de Tezat Bahsi.....	245-246
Edebiyat Lügati'nde Tezat Sanatı.....	247
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Tezat Sanatı.....	248-249
Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Tezat Bahsi.....	250
Türk Şiir Bilgisi'nde Tezat Bahsi.....	251
5. Rücû.....	252-264
Mebâni'l-İnşâ'da Rücû Bahsi.....	252
Belâgat-i Osmâniye'de Rücû Bahsi.....	253

Konu	Sayfa
Ta'lim-i Edebiyat'ta Rücû Bahsi	254
Osmanlı Edebiyatı'nda Rücû Bahsi.....	255-256
Mizânü'l-Edeb'de Rücû Bahsi	257
Mâlumât-ı Edebiyye'de Rücû Bahsi	258-259
Edebiyat Lügati'nde Rücû Bahsi	260
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Rücû Bahsi.....	261
Edebî Sanatlar ve Tanınması Adlı Eserde Rücû Bahsi.....	262
Türk Şiir Bilgisi'nde Rücû Bahsi.....	263

III. BÖLÜM

SÖZLE İLGİLİ SANATLAR	266-350
1. Akis.....	266-281
Mebâni'l-İnşâ'da Aks Bahsi	266
Belâgat-i Osmâniye'de Aks Bahsi ..	267
Ta'lim-i Edebiyat'ta Aks Bahsi	268-269
Osmanlı Edebiyatı'nda Aks Bahsi ..	270
Mizânü'l-Edeb'de Aks Bahsi	271
Mâlumât-ı Edebiyye'de Aks Bahsi .	272-273
Edebiyat Lügati'nde Aks Bahsi	274-275
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Aks Bahsi.....	276-278
Edebî Sanatlar ve Tanınması Adlı Eserde Aks Bahsi.....	279
Türk Şiir Bilgisi'nde Aks Bahsi.....	280-281
2. Kalb	282-296
Mebâni'l-İnşâ'da Kalb Bahsi.....	282-283
Belâgat-i Osmâniye'de Kalb Bahsi .	284
Ta'lim-i Edebiyat'ta Kalb Bahsi	285-286
Osmanlı Edebiyatı'nda Kalb Bahsi .	287
Mizânü'l Edep'te Kalb Bahsi	288
Mâlumât-ı Edebiyye'de Kalb Bahsi	289

Konu	Sayfa
Edebiyat Lügati'nde Kalb Bahsi.....	290-291
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Kalb Bahsi.....	292-293
Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Kalb Bahsi....	294
Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nde Kalb Bahsi.....	295-296
3. Cinas.....	297-327
Mebâni'l-İnşâ'da Cinas Bahsi.....	297-301
Belâgat-i Osmâniye'de Cinas Bahsi.....	302-303
Ta'lim-i Edebiyat'ta Cinas Bahsi.....	304-306
Osmanlı Edebiyatı'nda Cinas Bahsi.....	307-308
Mizânü'l-Edeb'de Cinas Bahsi.....	309-310
Mâlumât-ı Edebiyye'de Cinas Bahsi.....	311-313
Edebiyat Lügati'nde Cinas Bahsi.....	314-317
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Cinas Bahsi.....	318-325
Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Cinas Bahsi ..	326
Türk Şiir Bilgisi'nde Cinas Bahsi ...	327
4. İştikak.....	328-340
Mebâni'l-İnşâ'da İştikak Bahsi.....	328
Belâgat-i Osmâniye'de İştikak Bahsi.....	329
Ta'lim-i Edebiyat'ta İştikak Bahsi ..	330-331
Osmanlı Edebiyatı'nda İştikak Bahsi.....	332
Mizânü'l-Edeb'de İştikak Bahsi.....	333
Mâlumât-ı Edebiyye'de İştikak Bahsi.....	334
Edebiyat Lügati'nde İştikak Bahsi..	335-336
Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde İştikak Bahsi....	337-338
Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda İştikak Bahsi ..	339
Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nde İştikak Bahsi ..	340
5. Tarsi'.....	341-350
Mebâni'l-İnşâ'da Tarsi' Bahsi.....	341

Konu	Sayfa
Belâgat-i Osmâniye’de Tarsi’ Bahsi	342
Ta’lîm-i Edebiyat’ta Tarsi’ Bahsi	343
Osmanlı Edebiyatı’nda Tarsi’ Bahsi	344
Mizânü’l-Edeb’de Tarsi’ Bahsi	345
Mâlumât-ı Edebiyye’de Tarsi’ Bahsi	346
Edebiyat Lügati’nde Tarsi’ Bahsi	347
Edebiyat Bilgi ve Teorileri’nde Tarsi’ Bahsi	348
Edebî Sanatlar ve Tanınması’nda Tarsi’ Bahsi.. ..	349
Örneklerle Türk Şiir Bilgisi’nde Tarsi’ Bahsi....	350
DEĞERLENDİRME... ..	351-354
KAYNAKÇA	355-356

KISALTMALAR CETVELİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
y.y.	: Yüzyıl
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
C.	: Cilt
Mat.	: Matbaa
Yay.	: Yayını-Yayınları
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı

SÖZ BAŞI

Çalışmamıza materyal olarak seçtiğimiz Diyerbekirli Said Paşa'nın "Mizânü'l-Edeb" adlı eserinin transkripsiyon işlemini tamamladıktan sonra yapacağımız bir değerlendirme bahsiyle tezimizi neticelendirmek bizim ilk düşüncemizdi. Nitekim bu çalışmayı tamamladık. Ancak bu işlemde sonra zamanın darlığına rağmen yöneldiğimiz mukayese merakı tezimizin muhteviyatını da tamamen değiştirdi.

Bu çalışmada, Kaya Bilgegil'in Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat) ile Cem Dilçin'in Türk Şiir Bilgisi adlı eserlerinde "söz sanatları" bahsinde tatbik ettikleri plan takip edilerek aşağıdaki eserler tetkike tabi tutulmuştur.

1. Süleyman Paşa'nın Mebâni'l-İnşâ adlı eseri,
2. Ahmed Cevdet'in Belâgat-i Osmâniyye adlı eseri,
3. Recâi-zâde Mahmud Ekrem'in Ta'lîm-i Edebiyat adlı eseri,
4. Menemenli-zâde Tahir'in Osmanlı Edebiyatı adlı eseri,
5. Diyerbekirli Said Paşa'nın Mizânü'l-Edeb adlı eseri,
6. Şehâbeddin Süleyman - M. Fuad Köprülü'nün Mâlumât-ı Edebiyye adlı eseri,
7. Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati adlı eseri,
8. Kaya Bilgegil'in Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat) adlı eseri,
9. Cem Dilçin'in Örneklerle Türk Şiir Bilgisi adlı eseri,
10. M. Orhan Soysal'ın Edebî Sanatlar ve Tanınması adlı eseri,

basım tarihleri de dikkate alınarak tek tek incelenmiştir. Seçilen beş ayrı söz sanatı ile ilgili bilgiler örnekleriyle ve varsa açıklamalarıyla çalışmamıza alınmıştır.

Bu çalışmamızda, her zaman olduğu gibi engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığımız, yönlendirici telkinleriyle çalışma heyecanımızı artıran hocamız Prof. Dr. Sadık TURAL'a; geniş hoş görüşü ve sabrıyla bizi destekleyen, çalışmamızın bu seviyeye gelmesinde her türlü yardım ve gayreti bizden esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Belkız GÜRSOY'a alenî teşekkürlerimi arz ederim.

10.7.1996

Vedat YEŞİLÇİÇEK

GİRİŞ

EDEBİYATIMIZDA NAZARÎ MESELELER VE BELÂGAT MEVZUUNA GENEL BİR BAKIŞ

Edebiyatımızın bakir addedebileceğimiz, pek araştırılmamış, çözümlere muhtaç bir sahası da nazariyat (teori) sahasıdır. Bu alandaki boşluk, boşluğun doğurduğu meseleler ve bu meselelerin günümüz edebiyat bilimine taşıdığı karışıklıklar üzerinde, edebî otoritelerin tümünün mutabık olduğu malumdur.

Bu konuda söz söyleyenlerden, çözüm üretenlerden biri de Sadık Tural'dır. "Zamanın Elinden Tutmak" adlı eserinin ilk 82 sahifesini bu sahaya, bu sahanın sorunlarına, sorunların çözümlerine ayıran Hoca, edebiyat bilimi, tarihi, sosyolojisi, nazariyesi gibi halen muallakta kalan, tanımlanamayan meselelere metodik bir yaklaşımla çözümler getirir. Konumuzla ilgili olarak Hoca;

"Edebiyatın neden, nasıl, niçinlerine cevap arayan, uygulanacak ölçütlerini araştıran, kısaca edebî yaratma ve edebî değer ile metod meselesini ele alan bilgi alanına edebiyat teorisi denilir."¹ tanımlamasını getiriyor.

"Ülkemizde edebiyat kavramının ve bu kavramın sahasına giren veya edebiyat hadisesini ilgilendiren hususların -nazarî olarak- yeterince işlendiği söylenemez. Diğer Türk boylarında -Âzerî Türkleri hariç- edebiyat eserleri, Türkiye Türkleri kadar zengin olmamakla birlikte, teorik meseleler üzerindeki endişeleri taşıyan araştırmalar ve sözlükler daha çoktur. Türkiyemizde ise, edebî hadiselerin hedefi ve neticesi olan edebiyat eserini; onun yaratıcısını; cemiyet ile eser ve yazar arasındaki ilişkileri nasıl ve ne ölçüde arayacağımızla ilgili kitapların azlığında, terimlerin yetersizliğinde birleşmekle beraber, bu konudaki çözümleri yine tek tek fertlerden beklemeye devam ediyoruz.

¹ TURAL, Sadık, Zamanın Elinden Tutmak, Ecdâd Yayınları, Ankara, 1991, s. 19.

Edebiyat eserlerinin konu ve teknikleri ile inceleme usullerinin devamlı değişen ve zenginleşen yapısı; edebiyat nazariyatı üzerinde düşünülmesinde geç kalınmasının zahiri sebebidir...”² şeklinde görüşlerini ifade eder.

“Edebiyat Kuramları ve Eleştiri” adlı eserinde Berna Moran, edebiyatın tanımlanması bahsinde:

“Edebiyatın tanımını yapmaya kalkışanlar bütün edebiyat eserlerinin ortak özelliğini bulmak iddiasındadırlar... ve bunda imkansızlık vardır.”³ diyerek bu sahadaki kavram ve terim geliştirme çabalarının sonuçsuz kalacağı savını benimser.

Bu görüşlerini anlatırken “spor” örneğini seçen yazar “spor nedir?” sorusuna cevap arar. Bütün spor dallarının spor sayıldığı gibi sadece “yürümenin” de spor sayıldığını anlatır ve şöyle devam eder:

“Dikkat edilirse görülür ki bütün sporlar arasında ortak bir özellik yoktur; bunlar arasında Wittgenstein’in ‘aile benzerliği’ dediği benzerlikler vardır.”⁴ dedikten sonra edebiyat için de durumun aynı olduğunu vurgular.

Bütün bunlardan önce Kaya Bilgegil’in “Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)” adlı eserine bakmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Edebiyatın tanımlanması safhasında geçirdiği devreler bu eserde şematik olarak verilir.⁵

Edebiyatı tanımlama, şubelerine ayırma, ilmî bir metodoloji kazandırma çabalarını, kaynak niteliği taşıyan eserlerin hemen hemen hepsinde müstakil olmasa da görmekteyiz.

² A.g.e s. 25.

³ MORAN, Berna, Edebiyat Kuramları ve Eleştiri, Cem Yayınları, İstanbul, 1988, s. 246.

⁴ A.g.e s. 245.

⁵ BİLGEĞİL, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat), Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 3.

Kenan Akyüz “Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri I (1860-1923)” adlı eserinde modern Türk edebiyatını Tanzimat Edebiyatı, Servet-i Fünûn Edebiyatı, Servet-i Fünûn Dışındaki Edebiyat, Fecr-i Âtî Devri ve Millî Edebiyat Devri olmak üzere beş kısma ayırmış, her kısımda müstakil bir başlık altında “Edebî Tenkit”e değinmiştir.⁶ Akyüz, her edebî ekolün içinde yetişen polemikçileri ayırmış bunların yazıları ile karşı yazıları edebî tenkit dairesinde incelemiştir.

M. Fuad Köprülü, “Türk Edebiyatı Tarihi” adlı eserinde edebî tenkite değinirken bir eserin tetkiki sırasında mutlak iki görüşün hâsıl olacağını beyan eder. Bunlar:

1. Azamî derecede “âfâkî” olan “tarihçi” görüşü.
2. Yalnızca “enfûsî=subjektif” olan “tenkitçi” görüşüdür.⁷

maddelerini sıraladıktan sonra bir tarihçinin ne kadar tarafsız olursa olsun “Kendi zamanındaki görüşlerinde nihayet bir ciddî münekkid vaziyetindedir.”⁸ der.

Edebiyat nazariyatı hakkındaki yukarıya alınan görüşler, günümüz edebiyatında henüz net, açık ve herkesçe kabul gören sistemli açıklamaların, tanımlamaların getirilememiş olduğunu belirlemek içindi.

Arayışlar Devri Türk Edebiyatının nazarî sahada yaşadığı bu karışıklığın evveliyatıyla da ilgili bilgiler sunmak istiyoruz.

Güzel konuşmanın, güze yazmanın kaide ve prensiplerini tespit çalışmalarının tarihi, bir diğer deyişle retoriguein tarihi M.Ö. V. asra kadar çıkar.⁹ tesbitini yapan Kazım Yetiş; Araplar ve batının bu konuda çok uzun bir geçmişi olduğunu bizde ise çok yeni olduğunu söyler.

⁶ AKYÜZ, Kenan, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, Mas Matbaası, 4. Baskı, İstanbul, 1986.

⁷ KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981, s. 3.

⁸ A.g.e s. 3.

⁹ YETİŞ, Kazım, “Yenileşme Devri Türk Edebiyatında Millî Retorigue Meselesi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten (1985), Ankara, 1989, s. 199-210.

Bu sahanın ilk kitapları sayabileceğimiz, Miftâhü'l-Ulûm, Telhîz, Mutavvel gibi hemen biri diğerinin özeti veya şerhi olan Arapça eserler, Türk münnevverinin bu konudaki ihtiyacını karşılamamıştır.¹⁰

Bizdeki ilk çalışmalar ise: Şeyh Ahmed el-Bardâhî el-Amedî'nin 1502'de yazdığı “Kitap Câmi-i Envâ'ü'l-Edebi'l-Fârisî” adlı kitabın “Sanâyi'l-Bediiyye Mine'l-Ârûz ve't-Ta'miyye” adlı kısmın, Müslûhü't-Din Mustafa Sürûri'nin 1549'da yazdığı “Bahrü'l-Maârif'i, İsmail Hakkı Ankaravî'nin (D. ?-Ö. 1631-32) “Miftahü'l-Belâga ve Misbâgu'l-Fesâha”sı, 18. y.y.'da yazılan ve Müstakim-zâde'nin eseri olan “İslahat-ı Şiiriyeye”si bu alanda bizdeki ilk çalışmalardır.¹¹

Bu eserlerin içinde 1284'te yayınlanan Ankaravî'nin eseri Türk belâgatine daha yakın konular içerir.

Türk belâgati açısından ilk hacimli eser ise Süleyman Paşa'nın 1871-1872 tarihini taşıyan “Mebâni'l-İnşâ”sıdır.

Süleyman Paşa, eserini yazarken Arapça ve Farsça ve Fransız edebiyatının bu sahaya ilgili kitaplarını incelediğini, bu kaynaklardan aldığı bilgileri ise Türkçe'ye uydurma gayesi güttüğünü belirtir.¹²

Ahmet Hamdi'nin “Belâgat-ı Lisân-i Osmânî” adlı eseri ise belâgatın tam kadrosunu veren klasik mânâdaki ilk eseridir.¹³

Bu özellikleri, Mihalici Mustafa Efendi'nin “Zübdetü'l-Beyân”ı (İstanbul, 1297=1880, Mihran Mat., 100 S.), Hacı İbrahim Efendi'nin “Hadîkatü'l-Beyân”ı (İstanbul, 1281=1881, Mihran Mat., Cüz: I-II, 136 S.) ve Ahmed Cevdet Paşa'nın

¹⁰ A.g.m.

¹¹ A.g.m.

¹² A.g.m.

¹³ A.g.m.

“Belâgat-ı Osmâniyye”sinde (İstanbul, 1298=1881-82, Mahmud Bey Mat., 204 S.) görememekteyiz.¹⁴

Millîliğe doğru gidişin ilk örneklerini ise Recâi-zâde Mahmud Ekrem’in “Ta’lîm-i Edebiyât”ında görmekteyiz. Bizdeki ilk nazariyatçılardan biri de Namık Kemal’dir demek en doğru tesbit olacaktır. Özellikle onun 1866’da neşrettiği “Lisân-i Osmânî’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir” adlı makalesi edebiyatımızın ıslahı ile ilgili görüşler, ilk nazarî tesbitler addolunabilir.

Muallim Naci’nin “Islahât-ı Edebiyye”sinde de (İstanbul, 1307, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiyye Mat., 280 S.) edebiyatın “fen” olması gayesinden bahsedilir. Tartışıl原因 bazı meselelerin Arap ve Fars tesirinden kurtulup millîleşme cihetine girdiği görülmüştür.

Mizânü’l-Edeb değerlendirmeye aldığı konularda hareket noktası olarak Arap belâgatını esas almıştır. Edebiyatın şubelerini tasnifte, izah ve değerlendirmede başvurduğu kaynaklar Arap ve Fars kaynaklarıdır.¹⁵

Ancak eserde seçilen örnekler incelenecek olursa eserin tamamen Türk belâgatının dışında olduğu görüşü zayıflar. Bununla beraber Said Paşa tasnifleri yaparken bizzat Arapça’nın tesirinde kaldığını zikreder.

Fesâhat bahsinde, Çağatayca’dan hareketle yaptığı mukayesede Arapça’nın üstünlüğüne değinir ve Kur’ân’ı okurken duyulan hazzın bu dilin bir özelliği olduğunu söyler. Halbuki “Abdal” dili olarak addettiği Türkçe’nin bu hissiyatı, bu zevk-i selîmi, akıcılığı ve anlam gücünü veremeyeceğini anlatır.

Eski şiirimizin tümünün taklitçilik, mübâlağa, teşbihçilik gibi durumlardan eleştiren Said Paşa, bunlara yüzden fazla şairimizden aldığı beyitlerle örnek vermeye çalışır.¹⁶

¹⁴ A.g.m.

¹⁵ Mizânü’l-Edeb’in “Fesâhat” bahsi s. 9-40, “Belâgat” bahsi s. 40-45.

Millî retoriğimizden uzak olduğunu fikirlerinden anladığımız Said Paşa'nın seçtiği örneklerde oldukça millî davrandığını görmekteyiz. Eser; Bâkî, Nâbî, Şeyhülislâm Yahyâ, Nedîm, Fuzûlî, Nef'î gibi divan edebiyatımızın seçkin şairlerinden alınan örneklerle doludur.

Netice itibariyle Said Paşa'nın eserin hareket noktasının millîlikten uzak ama kullandığı malzeme bakımından millî olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim kitabın ikinci bâbı (273-344. sayfeler arası) şairlerimizden örnekler ve burada kullanılan edebî an'atların tanımlanmasına ayrılmıştır.

Recâi-zâde Mahmud Ekrem'in "Ta'lîm-i Edebiyat" adlı eseri ile Fuad Köprülü ve Şehabeddin Süleyman'ın "Ma'lumât-ı Edebiyye" adlı çalışmaları ise retorik meselesinin ufkunu doğudan batıya özellikle Fransız edebiyatına doğru kaydırıldığını, tespitlerde ve tanımlamalarda hatta tasniflerde bu edebiyatın şumûlüne girdiklerini görmekteyiz.

Ele alıp incelediğimiz diğer bir eser olan Tâhirü'l-Mevlevî'nin "Edebiyat Lügati" adlı eseri ise bir sözlük mahiyetindedir ve belâgat kitaplarında bulunan tafsilatları ihtiva etmez.

Bu sahanın önemli eseri olarak gördüğümüz Kaya Bilgegil'in "Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)"ı ise "Mutavvel"den olduğu kadar, Mebânî'l-İnşâ, Belâgat-i Osmâniyye ve özellikle Mizânü'l-Edeb'den iktibaslarla oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Bu kanaatimiz çalışmamız dikkatle okunduğunda ve dipnotlara ihtimam gösterildiğinde açıkça görülecektir.

M. Orhan Soysal'ın çalışması olan "Edebî Sanatlar ve Tanınması" ise akademik olmaktan uzak -Ki Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nden aynen

¹⁶ Mizânü'l-Edeb'in "Eş'âra Dair Mülâhazât" bahsi, s. 55.

alınmıştır. Bu husus sırası geldikçe dipnotlarla izah edilmektedir.- orta dereceli okullara yardımcı ders kitabı mahiyetindedir.

Bu eserlerin belâgat bahsine getirdikleri tasnif ve tanımlamalar elbette bugünün araştırmacılarının hareket noktasıdır. Çalışmamız bu meyanda bilgileri bir arada zikretmesi bakımından tetkîke tabi tutulmalıdır.

Günümüzde belâgat “Edebiyat Kaideleri ile İlgili İlim”¹⁷ şeklinde tanımlanır. Terim olarak da “Meâni: Kelâmın muktezâ-yı hâle uygunluğunu sağlama. Beyan: En açık şekilde ifade. Bedî: Kelâmı süsleme. Tevâbi gibi şubeleri içine alan ilmin adıdır.”¹⁸

Çalışmamız bu ilmin bedî kısmıyla alakalı bir çalışmadır.

Yaptığımız çalışmanın hususiyeti hakkında ise şunu zikretmekte fayda mülâhaza etmekteyiz: Tezimiz söz sanatlarına yeni bir tanım, yeni bir tasnif veya farklı örneklerle yeni yorumlar getirme, veyahut belâgat kitaplarında mevcut örneklerdeki eksiklik, fazlalık, yanlışlık bulmak gibi bir gaye taşımamaktadır. Ancak bu çalışmamızın esası XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden beri artan bir hararetle tartışılan “Belâgat”, “Millî Belâgat” gibi meseleleri ele alan; Türk dilini, Türk edebiyatını, şiirini, sanatını, zevkini, üslûbunu tanımaya ve tanımlamaya çalışan eserlerin, “söz sanatları” ile ilgili bölümlerinden “beşer tane” seçerek aldığımız sanatlar hakkında söylenenleri bir araya getirmektir. Bu seçimde nazım ve nesirde her zaman karşımıza çıkan teşbih, istiâre ve cinas gibi sanatların yanında kullanımı bu kadar işlek olmayan kalb, aks gibi sanatları da almaya dikkat ettik. Bütün söz sanatlarını incelemek ise on ayrı eser ve onların açıklamaları, örnekleri dikkate alınarak düşünüldüğünde bir yıllık bir çalışmaya sığdırılamayacağı hususu karşımıza çıkacaktır. Bu gerçek bize söz sanatları içerisinde bir seçim yapma zarureti getirmiştir.

¹⁷ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. I, S. 9, s. 387.

¹⁸ A.g.e. s. 387.

Çalışmamız incelendiğinde seçilen bu sanatlar üzerindeki çalışmanın da oldukça özverili bir çalışma olduğu görülecektir.

Çalışmada on ayrı kitap her ayrı sanat için beş kez tetkik edilmiş, her aynı örnek, benzeyen tanım ve tasnif için geriye dönülmüş, kronolojik sırası dikkate alınarak en eskiden en yeniye doğru eserler tek tek, bahis bahis fişlenmiştir.

İlk altı tanesi eski yazılı olan bu eserlerin tümünü elde etme çabasını, araştırma aşkının meyvesi sayıyoruz. Ancak çalışmanın ilerleyen bölümlerinde her örnek için on ayrı kitaba müracaat etme işi çalışmamızın çilesi olarak zikredilebilir.

Burada şunu da söyleme ihtiyacını hissediyoruz: Çalışmamızda dokuz yüzün üstünde dipnot kullanılmıştır. Bunlara, bir sayfaya sığıp tek dipnotla zikredilen üç, dört bazen beş beyitlik örnekler dahil değildir. Bunların da tek tek verilmesi halinde ise sayı binin çok üstüne çıkacaktır.

Ayrıca dipnotlarda (*) işareti ile verilen ve benzerlikleri, alıntıları belirleyen bilgilerimiz dipnot sayısını dışındadır.

Gerek örnek metinlerde (nazım-nesir) gerekse bilgi verilen bölümlerde kitaplardan yapılan alıntılarda bugün hiç kullanılmadığını düşündüğümüz ya da çok az kullanılan kelimelerin karşılıkları da parantez açılarak verilmeye çalışılmıştır. Ancak tafsillatlarda özel ıstılah olarak verilen kelimelerin karşılıklarını hem orjinal metinden uzaklaşmamak hem de farklı bir ilim sahası olduğu için aynen kullandık.

Yukarıda söylediğimiz ve dipnotlarda yıldız işareti ile belirttiğimiz hususlar çalışmamızın özüdür. Bununla birlikte on ayrı eserin etkileşim sırasını vermesi, orjinalitelerini ortaya koyması, binden fazla örnekle söz sanatlarını değerlendirmesi, ele alınan sanatlarla ilgili on farklı eserde söylenenleri benzerlik ve farklılık yönünden bir araya toplaması ise çalışmamızın hülâsasıdır.

Çalışmamızda çok nadir de olsa verilen beyitin altında söz konusu sanatların hangi kelimedeyse, nerede yapıldığı hususu belirtilememiştir. Bu eksiklik bizden değil bahis mevzuu olan eserden kaynaklanmaktadır. Eserlerde bulunmayan açıklamaları bizim tamamlamamız çalışmamızın gayesini çok farklı bir alana taşıyacaktı. Böyle bir çalışmaya zamanımızın da yetmeyeceğini burada ifade etmek isterim.

Tezimize kaynak teşkil eden eserlerin çoğu eski yazılı eserlerdir. Metinlerin tarihi eskidikçe, tafsilatta, dilde ve cümle kuruluşlarındaki ağırlık, yine alışık olmadığımız örneklendirme metodu, dolayısıyla bunların çalışmaya getirdiği zorluğu da belirtmek isterim. Mebâni'l-İnşâ ve Belâgat-i Osmâniyye'de örnekler metnin içinde, maddeleştirilmeden, satır başı yapılmadan iç içe verilmiştir. Yine bu eserlerin elimde bulunan fotokopilerinde -Millî Kütüphane'den temin edilmiştir.- genellikle "içindekiler" bölümü yoktur. İncelenen sanatların hangi ciltte, hangi sayfada olduğu eserler sayfa sayfa tetkik edilerek bulunmuştur.

Çalışmamız giriş bölümü hariç üç bölümden oluşmuştur.

I. Bölümde; Teşbih, İstiâre, Mecâz-ı Mürsel, Kinâye, Ta'riz başlıklı sanatlar "Mecazlar" genel başlığı altında incelenmiştir.

II. Bölümde; "Anlamla İlgili Sanatlar" başlığı altında Tenvîr, Mübâlağa, Hüsn-i Ta'lîl, Tezat ve Rücû sanatları incelenmiştir.

III. Bölümde; "Sözle İlgili Sanatlar" başlığı altında Aks, Kalb, Cinâs, Tarsi ve İştikak sanatları incelenmiştir. Her bölümün sonunda bir kaç cümleyle değerlendirme yapılmış fakat asıl değerlendirme sonuçları kısmına alınmıştır.

Çalışmamızın değerlendirilmesi sırasında akla gelebileceğini sandığımız soruların bazılarını bu bölümde cevaplamaya çalıştık. Çalışma tamamen incelendiğinde ise asıl gaye kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bir araştırmacı olarak bir çok eksikliğimizin olduğunu bilincindeyiz. Bunu da hocalarımızın desteği ile en aza indirgeyeceğimizi düşünüyoruz.

I. BÖLÜM

MECAZLARLA İLGİLİ SANATLAR

1. Teşbih

2. İstiare

3-4. Ta’rız ve Kinaye

5. Mecâz-ı Mürsel

Mebâni'l-İnşâ'da Teşbih Bahsi

Eserde teşbih şöyle tanımlanır:

“Bir şeyin başka bir şeye bir mânâda müşâreket etmek üzere delâlet etmesine denir. Bu delâlet kinâye yoluyla olmalıdır.”¹⁹

Örnek:

“Şu âdem arslandır.”²⁰ denildiğinde “şecâat” kasdolunur. Yine,

“Felan yere gidecek adamın gözü kör, kulağı sağır olmalı.”²¹ denildiğinde “kör” ile “âmâde” mânâsına “sağır” ile de “ismiyyette iştirak” kastedilir.

Teşbihin erkânı dörttür;

1. Müşebbeh
2. Müşebbehin-bih
3. Vech-i Şebah
4. Edat-ı Teşbih*

Yukarıdaki örneğe göre, “felan adam” müşebbeh, “arslan” müşebbehin-bih, “şecaat” vech-i şebahdır.

Teşbihini envâı (envâ-ı âdiyye)

✓ Hem müşebbeh, hem müşebbehin-bih hissî olur.

“Yanağın güle, kokunun anbere, yumuşak vücudun pamuğa”²² teşbihi gibi.

¹⁹ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, İstanbul, 1288-89 (=1871-72), Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne Mat., C. I, s. 90.

²⁰ A.g.e. s. 90.

²¹ A.g.e. s. 90.

* Yazarın teşbihin erkânını sayarken burada hemen örneğe geçtiğini, son maddeyi söylemediğini görüyoruz. (s. 90) Ancak daha sonra s. 95'te bu maddeyi inceler.

²² A.g.e. s. 90.

Örnek:

Bağda zülf ü rûhun andıkça bu kimdür diyü

Sünbül ü gül biri birinden sual eyler seni

Nedim²³

✓ Müşebbeh ile müşebbehin-bih ikisi de aklî olur.

“Âlimin hayvana”, “câhilin mevte” teşbihi gibi.²⁴

Örnek:

İlim bir nice bî-sâhildir

Anda âlim geçinen câhildir²⁵

✓ Taraflardan biri aklî diğeri hissî olur.

“Ecel pençesi” dediğimiz vakit “ecelin arslana teşbihi” söz konusudur ki burada “mevt” aklî, “arlan” ise hissî olur.

✓ Bir taraf hayâlî diğeri taraf hissî olur.

Örnek:

Değildir lâle yer yer zâhir oldu anda ateşler

Zaman tutdu çerh-i âfitâba tîğ-ı kühsârı

Nefî²⁶

²³ A.g.e. s. 90.

²⁴ A.g.e. s. 90.

²⁵ A.g.e. s. 91.

²⁶ A.g.e. s. 91.

✓ Bir tarafı hissî olur.

“Gulyabânî geliyor.”²⁷ deyip canlı kastetmek gibi. Çünkü gulyabânînin hâriçte vücûdu yoktur.

Örnek:

O kudretten münhal çeşmine dil-beste-i âhular

Nigâhımdan okurlar nesnehâr-ı efsûnu câdûlar

Vâsıf²⁸

Yazar bundan sonra fehmiyle hayâl arasındaki farkı anlatır. Buna bağlı olarak vech-i şebhi ise:

1. Hissî olur
2. Akîl olur
3. Hayâlî olur
4. Vehmî olur şeklinde gruplandırır.

✓ Hissî oluşuna örnek;

“Dişin inciye, kâmeti uzun bir civanın serviye” teşbihi.²⁹

Örnek:

Dişleri sâf idi hem seyrek idi

Rişte-i dâne-i dürden yek idi

Hâkânî³⁰

²⁷ A.g.e. s. 92.

²⁸ A.g.e. s. 92.

²⁹ A.g.e. s. 93.

³⁰ A.g.e. s. 93.

Örnek:

Gönül hâlini bilür şûh-ı zarîf u şehunde misin

Benüm sen nûr-ı çeşm ü dilistânumsın efendümsin

Sâmî ³¹

✓ Akî oluşuna örnek.

“Gözün dürbüne” teşbihi gibi. ³²

Örnek:

Nergîs-i dürbinlerin hurd-ı fersâ-i âsmâna degmiş ³³

✓ Hayâlî oluşuna örnek.

“Cehlin zulmete” teşbihi tahayyülîdir. ³⁴

Örnek:

Cehldür âdeme zindân-ı belâ

Ki düşenler göremez rûy-ı râha

Nâbî ³⁵

✓ Vehmî oluşuna örnek.

Umûr u gam hemîşe gönül dil-ber-i mekânumdur

Hümâ pervâz-ı âşıkum evc-i fitne-i âşyânumdur

Râgıb Paşa ³⁶

³¹ A.g.e. s. 93.

³² A.g.e. s. 93.

³³ A.g.e. s. 94.

³⁴ A.g.e. s. 94.

³⁵ A.g.e. s. 94.

³⁶ A.g.e. s. 94.

Şair burada kendini hümâ kuşuna benzetiyor. Çünkü hümâ kuşu yüksekten uçar ve gölgesi kimin başına düşerse, o pâdişâh olurmuş. Yüksekten uçan ve gökyüzüne yuva yapan bir hümâ tasvîr-i vehmîdir. ³⁷

Örnek:

Bî-vücûd olmak gibi yokdur cihânın râhatı
Gör ki semirgân ne damı var ne de seyyâdı var

Râgıb Paşa ³⁸

Örnek:

Kâf-ı ikbâlde ankâ iken âh
Ölüyor şimdi seng-i pâresi yok

Safvet ³⁹

Edat-ı Teşbih

Gibi, nitekim ve benzeri kelimelerdir.

Örnek:

Murâdum azâr-ı nevâzîş-i siteme rağbettir
Zâlîme merhamet if'â-yı sıyânet gibidir

Kâzım ⁴⁰

Teşbihten Garz:

✓ Müşebbehin âdâtını beyân olup o da müşebbehe bir şeyin imkânını bildirir. ⁴¹

³⁷ A.g.e. s. 94.

³⁸ A.g.e. s. 95.

³⁹ A.g.e. s. 95.

⁴⁰ A.g.e. s. 95.

⁴¹ A.g.e. s. 96.

Örnek:

İtmez gubâra mâ-melekin safr iden zarar

Yerden sipihr-i şebnem alırsa matr-ı vezîr ⁴²

✓ Veyahut müşebbehin hâlini beyân ve sıfatlardan hangi sıfat üzre olduğunu açıklar.

Örnek:

“Arap yavrusuna dūnmuşsun (duman, siyah)” denildiğinde kasıt onun siyahlığıdır. ⁴³

Örnek:

Kıl nazar hâline eşkini revân eyleyenin

Dem olur afv olunur suçları kân eyleyenin

Lâ-edrî ⁴⁴

✓ Ya da müşebbehin hâlini sâ'm'ın nefsinde karar kılmayıp nefs-i sâ'm'a takviye vermek içindir.

Örnek: (Beyhûde çalışan adam için)

“Buz üstünde yazı yazar” denmesi gibi. ⁴⁵

Örnek:

Nâkıs olmaz feyz-i zât-ı tâlihi âyâmdan

Bâde-i tâlih oldukça artar neş'esi kutlanur

Râgıb Paşa ⁴⁶

⁴² A.g.e. s. 96.

⁴³ A.g.e. s. 96.

⁴⁴ A.g.e. s. 96.

⁴⁵ A.g.e. s. 96.

⁴⁶ A.g.e. s. 97.

✓ Veyahut müşebbehi ‘ayn-ı sâ’m’ da tezyîn için olur.

Örnek:

“Cemâl”in “nûr” a teşbîhi gibi.⁴⁷

✓ Veyâhut müşebbehin-bih için olur.

Örnek: (Düşkün bir kimse için)

“Köskünü kulağı düşürmüş” denildiği gibi.⁴⁸

Örnek:

Aktaran imiş râkib-i nahs o nâzın meşrebe

Seyr ederken uğramış hor şebd-i birce akrebe

Vâsıf⁴⁹

⁴⁷ A.g.e. s. 97.

⁴⁸ A.g.e. s. 98.

⁴⁹ A.g.e. s. 98.

Belâgat-i Osmâniyye’de Teşbih Bahsi :

Eserde teşbih şöyle tanımlanıyor; “Bir şeye mezîd-i ihtisâs u ta’lîk olan ve sa’de diğer şeyin meşâreket (ışık tutmak) ve memâsâletine delâlet eder.

Bu iki şey teşbihin târifidir ki biri müşebbeh ve diğeri müşebbehin-bihtir ve ikisinin müşterek oldukları vasfa vech-i teşbih ve vech-i şebek ve edat-ı teşbih denilir.”⁵⁰

Eserde teşbihin erkânı:

1. Müşebbeh
2. Müşebbehin-bih
3. Vech-i Şebek
4. Edat-ı Teşbih olmak üzere dörde ayrılır.

Edat-ı teşbih ise Lisân-ı Türkî’de “gibi”dir. Bu makamda sanki, gûyâ gibi lafızlar kullanılır. Teşbihte tarafeynin (taraflar) ikisi dahî mezkûr olmak şarttır. Birisi olmazsa “istiare” olur.⁵¹

Örnek:

“Felan nasıldır?” sorusuna cevâben;

“Arslan gibidir.” cevâbı verilirse buradaki sanat istiare değil teşbih olur.⁵²

Vech-i şebek zikredilmesi halinde “teşbih-i mufassal” denilir. Metrûk olması halinde ise “teşbih-i mücmel” denilir. Bu da mübâlağa-i müfîd (abartılı ifade) olur.⁵³

⁵⁰ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, İstanbul, 1299 (=1881), Mahmud Bey Mat., Sayfa: 132.

⁵¹ A.g.e s. 132.

⁵² A.g.e s. 132.

⁵³ A.g.e s. 132.

Örnek:

“Zeyd şecaatte arslan gibidir.”* cümlesine göre;

“Zeyd arslan gibidir.”⁵⁴ mânâsı çıkartılır ki bu teşbihte dâhî mübâlağa vardır.

Teşbih-i mücmelde vech-i şebah zâhir olup onu herkes anlar.

Örnek:

“Zeyd arslan gibidir.” denildikte vech-i şebahin “şecâat” olduğu zâhirdir.⁵⁵

Bazı teşbihatın ise ancak havâs tarafından anlaşılacağını vurgulayan yazar, şu örneği verir:

Kıldı nigâhan dilleri harvet-i misâl

İtmeden gamzelerin fitneye âgâz henüz⁵⁶

Yine:

Mesâfât hayâtı kat’ için gerdûne-i ömre

Sipihrin mihr ü mâhı çerh işi iki tekerlektir⁵⁷

beytinde ömre garâbeye (arabaya) teşbih olunduğu gibi mihr ü mâh iki tekerleğe teşbih edilmiştir.

Teşbih-i maklûbda ise:

Örnek:

Arslan bahadıra ve şemsi hâcet-i bahreye teşbih olunur.

* Zeyd ve arslan isimlerinin gördüğümüz bütün kitaplarda kullanılması tesadüf olmasa gerektir.

⁵⁴ A.g.e s. 133.

⁵⁵ A.g.e s. 133.

⁵⁶ A.g.e s. 133.

⁵⁷ A.g.e s. 133.

Örnek:

Amber-i âmîz eser nesîm-i sabâh

Acaba yâr kâkülün mi tarar ⁵⁸

Burada bûy-ı amber şehîme (iştahlandırıcı), kâkül de yâre teşbih olunmuştur.

İki şeyin bir emirde cem edilmesi halinde teşbihten sarf-ı nazar olunarak teşâbih (zorla benzetme) ve tesâvih (eşit olma) yoluna gidilir.

Örnek:

Serm u firâk yoktur beynimizde zülf ü dilberle

Siyâh bahterîz perîşan rûzgâr hâne-i berdûşuz

Yine:

Bilinmez oldum sâkiyâ derd-i firâk-i yâr ile

Mümeyyiddir bûya sirişk çeşm-i giryânumdur ⁵⁹

örneklerini verir.

✓ Vech-i şebahi ise;

1. Tahayyülî

2. Tahkîkî olmak üzere ikiye ayırır.

Örnek:

Bir bahâdır adamı arslana teşbih ettiğimizde şecâatte iştirâkleri “tahkîkî” olur. Ama aşkın bahtı siyahlıkta zülf ü yâre teşbih olundukta onları siyahlıkta iştirakleri “tahayyülî” olur. ⁶⁰

⁵⁸ A.g.e s. 134.

⁵⁹ A.g.e s. 134.

⁶⁰ A.g.e s. 135.

Örnek:

“Ak akça kara gün içindir.” bu meyandadır.⁶¹

✓ Vech-i şebah bazan emr ü ahd olur.

Örnek:

Yüzün sûrette güle ve bir adamın cür’ette arslana ve ilmin hidâyette nûra teşbihi gibi.⁶²

✓ Bazan da müteaddid olur.

Örnek:

Bir kuşun hiddet-i nazarda ve kemâl-i huzurda garâba (araba), insanın hüsn ü tulûat ve nebâhat-i şanda (şeref ve şanda) şemse teşbihi gibi.⁶³

Bu yüzden bunların bazan müfred veya müfred-i mükîd olur.

Örnek:

Gurre-i fersî beyaz subha teşbih gibi.⁶⁴

✓ Bazan da keyfiyet bildirir.

Örnek:

Cihân-ı sür’atde gûyâ felektir kâse-i sem’i

Ser-menîhi sevâbet-i nâil zeryendür iki atı

Nef’î⁶⁵

burada atın turnağı müşebbeh felek ise müşebbehin-bihtir.

⁶¹ A.g.e s. 135.

⁶² A.g.e s. 135.

⁶³ A.g.e s. 135.

⁶⁴ A.g.e s. 136.

⁶⁵ A.g.e s. 136.

Örnek:

Yerden kalkıp da başlarımızın üzerinde tekâsüf (yoğunlaşma) eden toz içinde kılıçlarımızın parlayışı geceleyin alî'l-tuvâli bir biri üzerine düşen yıldızların görünüşü gibiydi. ⁶⁶

Burada yerden kalkıp yoğunlaşarak yükselen toz ile; çeşitli yönlerde sür'atle hareket eden kılıçların parlayışı "müşebbeh" geceleyin mütesâkât (ard arda düşen) olan şahlardan (ateş) oluşan hâle müşebbehin-bih, cermelerin (kesme, günah) muhtelif şekilde yapılışı ise vech-i şebektir. Bunların üçü bir heyet teşkil eder ki bunlar "mürekkep"tirler. ⁶⁷

✓ Bazan hey'et hâlinde sözler başka sözlere teşbih edilir.

Örnek:

Zülfün döküp iz'ârına o mah-rû gezer
Gûyâ dervân-ı ebr-i felekte kamer gezer

Yine:

Kimmiş serv-i temâşâ itsün ol mâhı bahr-i eşkimde
Gözümde çün hayâli kadd-sîm-i endâmı kalmıştır ⁶⁸

beyitlerinde olduğu gibi.

Böyle teşbihlerde letâfetin gerekliliğini vurgulayan yazar, aksi teşbihlerin nezâh olmayacağını söylüyor:

⁶⁶ A.g.e s. 136.

⁶⁷ A.g.e s. 136.

⁶⁸ A.g.e s. 137.

Örnek:

Sebere üzre gezdirir gül-bergni bâd-ı subh

Sanki sebere esmânındur kevgeb-i seyyâr gül

Fuzûlî ⁶⁹

beytindeki teşbihler güzel değildir. Seberenin göğsü, gülün de kevkebe benzetilmesi hoş değildir.

✓ Bir birine rabt edilmiş olarak irâd olunan teşbihlere ise melfûf denilir.

Örnek:

Yâr için agyâra minnet ittüğüm gıybet ile

Bâğbân bir gül için bin hâre hidmetkâr olur ⁷⁰

beyti buna örnektir. Burada yâr için agyâra edilen minnet bâbânın gül ihdâs için hâre yaptığı hizmetkârlığa teşbih olunur.

✓ Teşbih-i mefrûk: Her müşebbehin-bih kendi müşebbehinin yanına götürülür.

Örnek:

Sînede bir lahza âram (dinlenme) ile gül cânım gibi

Geçme ey ruh revân-ı ömr ü şetebânım (koşan, hızlı) gibi ⁷¹

Burada cânânın sînede âramı cânın tende durmasına; bu zaman akışı da (mirûr) ömre teşbih edilmiştir.

✓ Teşbih-i tesviyye: Burada yalnız müşebbeh müteaddid olur.

⁶⁹ A.g.e.s. 138.

⁷⁰ A.g.e.s. 139.

⁷¹ A.g.e.s. 140.

Örnek:

Zülf-i yâr ile âşıkın hâlini leyliye ve yarin dişleri ile âşıkın göz yaşlarını lâleye teşbih gibi. ⁷²

✓ Teşbih-i cem': Burada yalnız müşebbehin-bih müteaddid olur.

Örnek:

Baht-ı Kays'ı zulmet-i leyli cemâl-i leyliyi
Başına cem eyleyüp ol şûh gîysû koymış ad ⁷³

✓ Vech-i şebek itibariyle teşbih iki kısma ayrılır;

1. Teşbih-i karîb-i mübtezel (bol): Vech-i şebek burada tetkîke muhtaç değildir.
2. Teşbih-i ba'îd-i karîb

Örnek:

Şemsin âyineye teşbihi karîb-i mübtezeldir.
Ama akşam üstü güneşin aldığı hal ba'îd-i karîbdır. ⁷⁴

Burada güneşin kendi dairesinde taşacak gibi durması (ışık yönünden) vech-i şebektir.

Örnek:

Ey âfitâb-ı yâr ile dâ'vâ-ı hüsnü kor
Ref'-î nekâb idüp seni bir gün hicâb kor ⁷⁵
Burada hüsnün âfitâba teşbihi karîb-i mübtezeldir.

⁷² A.g.e s. 140.

⁷³ A.g.e s. 140.

⁷⁴ A.g.e s. 141.

⁷⁵ A.g.e s. 141.

✓ Teşbihten Garz: Ekseriya müşebbehe ait olur. Bu da müşebbehin hangi hal ve vasıfta olduğunu bildirmek demektir. (Bir atın ne renkli olduğunu tarif için rengi mâlûm olan ata teşbih olunması gibi.)

Örnek:

Vardıkça hevâb nâze dâhî kâkûl örtünür
Hâl ü hazrı gül düşünür sünbül örtünür ⁷⁶

Burada cânânın ruhsârı güle, kâkûlü sünbüle teşbih edilir ki renk bakımından bu teşbih yapılır.

Teşbihte başlıca bir husûsiyet de müşebbehin miktar veya hâlini beyân etme husûsudur. Yani zayıf veya güçlü, eksik veya fazla gibi hususların belirlenmesi gerekir. Bu ayarlamalar müşebbeh ve müşebbehin-bih arasında orantılı ve anlaşılır olmalıdır.

Örnek:

Mebmû dikkatler ettüm kıl kadar fark ettüm
Kaşların billah begüm düşümdeki semûrdân ⁷⁷

beyti buna örnektir.

✓ Başka bir teşbih de zihin ve hayâlde müşebbehin hâl ü şânını takrîr ve takviye yoluyla yapılır:

Örnek: (Amelinden fayda olmayan insanlar için söylenen)

Buz üstüne yazı yazmak. ^{78 *}

sözü bu kabildendir.

⁷⁶ A.g.e s. 141.

⁷⁷ A.g.e s. 142.

⁷⁸ A.g.e s. 142.

* Aynı örnek Mebâni’l-İnşâ’nın 96. sayfasında mevcuttur.

Ya da “akşamlarının letâfeti sabahlarının rehâvetine nisbet olursa aralarında uykusuzluktan cemâlini reng-i melâl bürümüş ve câme-i hevâb yerine siyeh giysilerine bürünmüş de henüz uykuya varmış bir esmer güzeli ile sırma saçlarını boynunun üstüne dağıtmış ve gayet hafif bir sehâb ile mestûr olan nûr u şehîr gibi göğsünü bir ince tül ile setr etmiş henüz mâî gözlerini uykudan açmış saf çehreli bir dilber kadar fark bulunur.”⁷⁹ fikrası bu kabildendir.

✓ Vukû bulan bir hükmün başka bir hükme teşbihi söz konusudur.

Örnek:

İmtiyâz-ı sâbit ü seyyâr müşkildir hayâl

Zan ider sekân keştî sâhil-i deryâ yürür⁸⁰

beytinde olduğu gibi. Burada “sâbit” ve “seyyâr” müşâhedâttan olmakla beraber birbirinden farklı olmaları imkansız bir hüküm gibi göründükleri halde şu ilk mısra ile ispat olunmuştur.

Örnek:

Çerâğın hüsnünü inkâr edenler rûz-ı rûşende

Sehnâz-ı âr içre görsünler fûrûğ u şem’-i gülnârı⁸¹

Yazar son olarak teşbih-i belîğ hakkında bilgi verir.

Örnek:

“Zeyd arslandır.” cümlesi “Zeyd arslan gibidir.” cümlesinden daha mübâlağalıdır.⁸² Çünkü birinci cümlede Zeyd arslana teşbih edilir. İkincisinde ise sanki arslanın ailesinden biri gibi addolunur.

⁷⁹ A.g.e s. 143.

⁸⁰ A.g.e s. 143.

⁸¹ A.g.e s. 144.

⁸² A.g.e s. 145.

Bu yolla yapılan teşbihlere (mübâlağanın hafz olduğu) teşbih-i belîğ denir. Böyle teşbihlerde müşebbeh-i bih müşebbehe izâfet edilir.

Örnek:

Gazâl-ı mihr eder avâre her şâm u seher cevalân
Gâhi seher ey mağrib gâh bes-i hâveristânı ⁸³

Burada müşebbeh olan “gazâl”ın “mihr”e izâfeti söz konusudur.

Eserde konu başlıkları ve beyitler müstakil satırlarda değil satır içinde parantez aralarında verilmiştir. Cümle halinde verilen örnekler ve beyitleri bu yüzden bulmak ve tasnif etmek oldukça güçtür. Böyle olunca bilgileri, tasnifleri maddeleştirmek güçleşmiştir. Bizim, çalışmamızda yaptığımız maddeleştirme çalışmaları asıl kitapta yoktur.

⁸³ A.g.e s. 146.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Teşbih Bahsi :

Ta'lim-i Edebiyat nazarî sahadaki bir çok meseleye millî bir bakış açısı ile yaklaşmış ve problemlerin çözümü ve izahında kendi zamanına kadar olan en tutarlı çözümleri getirmiştir.

R. Ekrem kitabın üçüncü faslını (216. sahife) “Tezyinât-ı Üslûp” - “Envâ-ı Mecâz” konularına ayırır. Bu faslın münderecâtında:

Üslûb-ı Hakîkî, Üslûb-ı Mecâzî, İstidrat (İstiâre ve Mecâz-ı Mürsel'den maada sair bir takım sanatın dâhi mecâzattan addolunmasının sebebi), Tasnîf-i Envâ-ı Mecâz, Mebâhis:

1. Mecâz-ı Tahayyülî: İstiâre, İstiâre-i Temsiliyye, Teşbih (İstidrat: İstiârât ve Teşbihât hakkında bir kaç söz.), Mecâz-ı Mürsel, Ta'riz ve Kinâye, Tevriye ve Telmih, Tezat ve Mukâbele, Edeb-i Kelâm, Teşhis ve İntak, İhâm, Mübâlağa.

2. Mebâhis, Mecâz-ı Tebâbâğî: İltifat, İstifham, Nidâ, Kat', Terdîd, Rücû', Aks, Tekrîr.

3. Mebâhis: Mârifet-i Mecâz ⁸⁴ şeklindeki başlıkları verdikten sonra üslup üzerinde durur.

Ekrem, mecazı;

1. Mecâz-ı Tahayyülî

2. Mecâz-ı Teblîğî olmak üzere ikiye ayırır. ⁸⁵

⁸⁴ Mahmud Ekrem (Recâi-zâde), Tâlim-i Edebiyat, İstanbul, 1299 (=1882), Mihran Mat., 397 S.

⁸⁵ A.g.e s. 223.

Mecâz-ı Tahayyülî başlığı altında sıralanan sanatlar sözün gücünü bir takım süs ve hayallerle güçlendirmeyi amaçlayan sanatlar olarak nitelendirilir.

Teşbih

Aralarında münasebet ve muvâfakat cihetiyle biri diğerinin tenvîr ve îzâh ve tezyînine medâr olacak iki fikrin tekâbülünden husûle gelen sûrettir.⁸⁶ Ekrem'e göre teşbih fikirlerin his ve hayallerin şiire en güzel şekilde yansımaya teşbih vâsıta olur.

Örnek:

Dağda şâhin bakışlı bir duhter.

Gezer âhû gibi tevhîş ile

O cibâlin perîsine benzer

Zihni işgâl eder tahdîş ile

Aşka vâkîf değilse de lââyık

Hüsn-i mevkîb gibi tabîdir

Fıkra-i aşk, şöhret-i aşk

Yad olursa fakat değil fark

Sanki bir gülbîn-i rebîâdır

Zemherîr öyle berk u berr virmiş

Kış gününde kemâle erdirmiş

A. Hamid ⁸⁷

Mevlevîdir sân o şadîrvân rûh-ı efzâsı kim

Hem döner hem eşkini eyler sâgâsından revân

Zer-gelâhıyla yâhud bir dilber-i raksdır

Bir ayağ üzre semâ etmekte dâmen-i der-meyân

Nefî ⁸⁸

⁸⁶ A.g.e s. 247.

⁸⁷ A.g.e s. 247-248.

⁸⁸ A.g.e s. 248.

Bu örneklerden sonra Ekrem, bu sanatın asıl olarak şiirde güzel olduğunu nesirde ise bu kadar güzel olamayacağını söyler. Buna rağmen aşırıya kaçmamak kaydıyla nesirde de teşbihe müracaat edilebileceğini söyler.

Örnek:

Bizim tarihlerden bazılarının rivâyetine bakılırsa İsmail İran’da sünîlik kuvvetiyle kendi saltanatını te’sis etmeye çalıştığı halde hilâfet-i İslâmiyye’ye de şîlik kuvvetiyle mukâbele etmek fikrindeydi.

Zaîf kalb, zaîf akıl ashâbı dâimâ iki yüzlü iki meşrepli, iki mezhebli bulunmağı âksâ-ı mahâret kıyâs ederler! Cem’ ezdâd-ı akla muhal olduğu gibi maddeten dâhî muhal olduğunu düşünemezler. Karlar, tipiler içinde iz görüp de hiç birine itimâd edemedikleri halde hiç birini gasp etmemek için bir taraftan bir tarafa koşan acemi yolcular gibi iki tarîk arasında helâk olurlar.

Kemal ⁸⁹

Örnek:

Hükümette müteallik ef’âli şöyle dursun bâziçe-i efkârı olan eş’ârında bile zamanın hali olan lügâz-perezlik gibi şeylerden eser bile görülmez. Kaleminden her ne sadr olduysa mesâdeme-i sahâb içinde zuhûr eden bark-ı cihân gibi heyecân-ı efkâr ve vicdân arasından cevâl olmuş bir lâ-mâî maârifdir ki ka’ilenin hikmet ve haset veya şevk ve muhabbete dair olan ahvâl-i kalbiyyesini îzâh eder.

Kemal ⁹⁰

Bu örneklerden sonra yazarımız teşbih yapılırken “gibi, gûyâ sanki” gibi edatlar kullanılırsa teşbihin canlılığının artacağını söyler. Böyle teşbihlere ise “Teşbih-i Belîğ” adının verildiğini söyler. ⁹¹

⁸⁹ A.g.e s. 248.

⁹⁰ A.g.e s. 249.

⁹¹ A.g.e s. 249.

Örnek:

Az zaman içre çok iş etmiş idi.

Sâyesi olmuş idi ilm-i gîr

Şems-i asr idi asırda şemsin

Zıll-i memdûd olur zamân-ı kasr

İbn-i Kemâl ⁹²

Ekrem, bu örneklerden sonra tekrar teşbihin yapılması sırasında uyulması gereken hususları sıralar. Özellikle bu sanatın aralarında münâsebet olan şeyler arasında yapılmasına dikkat edilmesi gerektiğini vurgular. Aşırıya kaçan teşbihlerin söyleyişi, hissî ve hayâlî çirkinleştireceğini söyler. “Cezmî”den ve Hamid’in “Endülüs Fethi” adlı oyunundan seçtiği örneklerle söylediklerini te’yîd yoluna gider.

Örnek:

Yenik Fâtih hakîkisi addolunmağa şâyân olan celladdan Özteyûr oğlu Süleyman Paşa’nın da Sinan Paşa’nın fahrî rakibânesinden kurtularak -bâd-ı cenûbî gibi sür’at ve hiddetle- İstanbul’a gelmiş ve biraz müddetcek...⁹³

Örnek:

Mahmud Bey ise düşmanın hareketini haber alır almaz bir münâsip yerde pusuya girerek ve bir mahâret-i fevka’l-âde ile acem ordusuna şencden ederek o kadar külliyetli bir askeri def’-i sâniyede yine tedmîr ile evvelki gün ibrâz ettiği hurşid gibi şa’şâlı bir galebeye bu gecede mehtap kadar parlak bir muzafferiyet ilâve eyler.⁹⁴

Ekrem, ısrarla teşbihin bir birine münâsebeti güzel sözlerle yapılmasını vurgular onun zıddıninsa sözü televvüse (kirlenme) götüreceğini tekrarlar.

⁹² A.g.e s. 250.

⁹³ A.g.e s. 251.

⁹⁴ A.g.e. s. 251.

Örnek:

Zannetme buhûddur dehn-i dâğ (yaraya sürülecek merhem) tende
 Ağzına ğadâ (yemek) aldığı pür-sütûvî (yorgun) muhabbet
 Sâbit ⁹⁵

Bu beyitte yaranın güvercine, üzerindeki buhûdun ise güvercinin ağzına aldığı dâneye teşbihinin fikrin almayacağı kadar çirkin olduğu vurgulanır.

Örnek:

Bûy-i halk ile tolup oldu meslem destine
 Çerh döndi hâsılı koynunda anber-i dâne

Nedîm ⁹⁶

beytindeki, Nesîmî'yi bir adamın râyiha-ı ahlâkıyla âlûde (bulaşma) etmek, hayâldeki letâfetsizlikten kat'-ı nazar, gök kubbeyi hey'etiyle anber kutusuna teşbih etmek ve sonra o kutuyu bir adamın koynuna sıkıştırmak gibi benzetmelerin edebiyatımızda binlerce, belki milyonlarca örneğini bulmak mümkündür. ⁹⁷

Ekrem, “istidrad” başlığı altında teşbih ile istiâre arasındaki farkı anlatır. Yine aynı başlık altında ayrıntılı tafsilat için diğer belâgat kitaplarına mürâcaat edilmesini salık verir. Bununla beraber kendi kanaatince istiâre ve teşbih arasında fazla fark yoktur. Ekrem, kendince belirlediği farkları şöyle maddeleştirir;

1. İstiâre-i âdiye ve istiâre-i temsiliyye bahislerinde münderic olan tafsilat ve teşrihattan anlaşılacağı vechile her bir istiâre bir teşbihe mütezemîn ise de bunda mutlaka teşbihin halâkı olarak müşebbehin-bih ile müşebbehten yani müsteâr-mine ile müsteâr-ı ileyhden birinin mutavvî (itaatlı) ve mahzuf bulunması iktizâ eder. ⁹⁸ diyen yazar böyle durumlarda asıl dikkat edilecek husûsun sözdeki vazıhlık olduğuna dikkat

⁹⁵ A.g.e. s. 252.

⁹⁶ A.g.e. s. 253.

⁹⁷ A.g.e. s. 253.

⁹⁸ A.g.e. s. 254.

çeker. Bunun ise ancak zihinde ortaya çıkan teşbîhin doğru ve tabîî olmasıyla mümkün olabileceğini kaydeder.

Ekrem, eski ediplerimizin müşebbeh ve müşebbehin-bihin ayrı ayrı tasniflendirilmesine de karşı çıkar ve bu kaidenin asıl itibariyle Arap belâgatının bizdeki tesirinden kaynaklandığına dikkat çeker.

Örnek:

Kazır hurşid-i tashih eyledikçe nesserâ-ı yâğı

Görüp hurû u gül üzre kat'-i sehv olduğun şebnem

Nâbî⁹⁹

beytini örnek verir. Burada müşebbeh olan kelimeler “nesserâ (dağıtan, saçan)” ve “hurû (tanelerinden hint yağı çıkarılan ağaç)” kelimeleridir. Bu kelimeleri istiâre kâidelerine göre inceleyelim diyen yazar bu halde sözün beyit olarak kâim olmayıp kendi kendine yıkılacağından enkâzından çıkartılacak yeni bir mânânın ise şöyle olabileceğini söyler: “Güneş bağı tasrîh ettikçe gülün üstündeki şebnemin nokta-i sehv olduğunu görür de kazır.” Bu ifâdeye göre güneş bağı nasıl tasrîh eder? Yâni (tasrîh) lûgatına burada (tastih) mânâsı mı verilecek ve bir çiçek üzerinde -velev ki noktasız harfle yazılan (gül) olsun- nokta-i sehv bulmak hayâline ne münâsebet bulunacak. İşte tasrîh sözü bağı yakışma, nokta-i sehv tabiri ise güle münâsebet olmak fikriyledir ki şair ifadesinde istiâre kaidesince lüzûm olmayan (nesnehâ) ve (huruf) kelimelerini de zikr etmiştir.

Örnek:

“Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar” sözünde “bârîka” lafzı müsteârminedir. Hazfettiğimiz halde mânâyâ hiç bir fenâlık gelmez. Bunu kabul ederiz. Halbuki “şa’ne-i zülf sâhendir i’tirâz” mısrasında (zülf) kelimesi -gizli müsteârminedir- hazfedince i’tirâzın lakırdıya şa’nelik etmesinde hiç münâsebet bulunmayacağından bunu da reddeyleriz.¹⁰⁰

⁹⁹ A.g.e. s. 254.

¹⁰⁰ A.g.e. s. 255-256.

2. İstiâratta müsteâr-minenin müsteâr-ileyhe izâfeti mu'tâd olmakla berâber böyle terkiplerin tümüne yakını Farsça kaynaklı olması ve tabîi olarak kelimelerin Farsça olması dikkate şâyândır.

Böyle yapılan teşbîhat ve tasvîrat Türkçe olursa bunun mânâsızlığı ortaya çıkacaktır.

Örnek:

Semend-i adlînin feyz ü sabâhü'l-hayr-ı âlemden

Gabâr-ı teyre-i şebed bir zâlimi eyledi imhâ ¹⁰¹

beytinde adâletinin kula âtînin hayırlı sabahı zâlim yağızın kara tozunu âlemde mahvetti anlamı çıkar.

Örnek:

Olur sened âna malda cilveden mahrûm

Kalem ne dem ki eder kat işin çeşm-i terin

Nâbî ¹⁰²

beytinde kalem her ne vakit gözünün yaşını keserse parmak uçlarının atı üzerinde cilveden mahrûm olur anlamı çıkar.

Örnek:

“Gece mendiline sarılmış olan yıldızların sayısız altûnî sabah kamer bâzı telîf etmek zamânı yaklaşıp vakitler hazînesini isrâf eden meyhâne serserileri göz yaşı pârelerinin hesâbını görürler mi?” ¹⁰³ örneklerini verdikten sonra yazar, şair ve ediplerin akıllarına her gelen iyi ya da kötü güzel ya da çirkin bir sözü bu yolla dile getirdiklerini ancak bu münâsebetsiz mübâlağanın artık gınâ getirdiğini söyler.

¹⁰¹ A.g.e. s. 256.

¹⁰² A.g.e. s. 256.

¹⁰³ A.g.e. s. 257.

3. Bir de teşbîh için istiâre yapılacak yerde ekseriyâ istiâre için teşbîh yapılması tercih edilir ki bu yolda yapılan teşbîhlerde münâsebetsizlikten kurtulamıyorlar.

Örnek:

Bir muharrir kalemi mızrağa, kılıca, ata, yağmur oluğuna bülbüle, kargaya, kavala, ejdere teşbîh edebilir. Yapacağı şey sadece neyi müşebbeh olarak düşündüyse ona uygun bir kaç söz söylemesidir. Ancak kalemin bunların tümüne benzemesi mümkün değildir.

4. Islahât-ı mahsûsa ile eser yazmak da ediplerimizi bu tür teşbîh kullanmaya sevk etmiştir. Bu iştîyâk bâzen fen ve inşâyâ dâir eserlerde de görülmüştür ki bu da yanlış bir tutumdur. Sâmi'nin mûsikî ıslahâtıyla ilgili:

İbtidâ râset ile buldu nizâm

Elif-i evvel tertîb-i makâm

neşîdesi, değil sanat yönünden, anlam verme yönünden dahî son derece mâduttur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ekrem, istiâre ve teşbîhin bir birinin içine girmiş ayırt edilmesi güç sanatlar olarak görür. Bu örnek ve açıklamalardan sonra ise bahsi bitirir.

Osmanlı Edebiyatı'nda Teşbih Bahsi :

Menemenli-zâde Tâhir'in "Osmanlı Edebiyatı" adlı eseri nev-i şahsına münhasır bir deneme olup san'atların tasnifinde gördüğümüz eserlerin aksine değişik bir tasnif takib eder.

Sanâyi-i Lafziyye (s. 119) :

Sanâyi-i lafziyye o sanatlardır ki, sırf elfâza te'allik eder ve o elfâzın zevâl veya tebdîliyle berâber zâil olur. Başlıcaları şunlardır: Tenâsüp, ihâm, ihâm-ı tenâsüp, ihâm-ı , tensik-ı sıfat, leff ü neşir, iktibas ve tazmin, telmih, tecnis, secî, tersi', vasf-ı tehsinî, icâd ve tervic.¹⁰⁴

Sanâyi-i Mâneviyye (s. 149) :

Sanâyi-i mâneviyye kelâmıda tecellî eden fikrî ve hissî ve hayâlî belâgatlardır ki elfâzın tahvilâtıyla tebdîl etmezler. Bunlar kelâmın gûyâ rûhu, mâhiyetidir. Şekil hârici olan libâsın ziyned ve sâdkisiyle dûçâr-ı tağyîr olmazlar.

Sanâyi-i mâneviyyeye, belâgat-i mâneviyye dâhî denilir. Üç sûrette tecellî eder. Sanâyi-i (Belâgat) hissiyye, sanâyi-i hayâliyye, sanâyi-i fikriyye.¹⁰⁵

1. Sanâyi-i Hissiyye: Kelâmın o ahvâl-i mahsûsasıdır ki şevk ve muhabbet, ye's ve hayret, arzu ve nefret gibi infî'âlât, rûhiyyeye ta'lik eder. Başlıcaları şunlardır: İltifat, istifham, teaccüb, rucû', teşhis ve intak, terdid, kat', nidâ, tekrîr, ta'rîz, kinâye, mübâlağa.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Menemenli-zâde Tâhir, Osmanlı Edebiyatı, İstanbul, 1310 (=1897), Kasbar Mat., s. 119.

¹⁰⁵ A.g.e. s. 150.

¹⁰⁶ A.g.e. s. 150-151.

2. Sanâyi-i Hayâliyye: O san'atlardır ki fikrin muhâkemâtına da ziyâde ruh ve kuvvet ve ifâdeye daha ziyâde reng ve sûret verir. Hissiyâtdan ziyâde kuvve-i hayâliyyenin te'sirâtına tâbi bulunur.

Başlıcaları şunlardır: (Mecaz: Teşbih, istiâre, istiâre-i temsiliyye, mecâz-ı mürsel), tezâd ve mukâbele, edeb-i kelâm, tevriye ve telmih tedric. ¹⁰⁷

3. Sanâyi-i Fikriyye: O san'atlardır ki his ve hayâlin muâvenetine pek de muhtaç olmaksızın yalnız ifâdenin tarz-ı isti'mâliyle fikre daha ziyâde nazar-ı ribâ bir sûret verir.

Başlıcaları şunlardır: Hüsn-ü ta'lîl, suâl-i mukaddere cevâb, erhây-ı 'inân, sükût-ı belîğ, tecâhül-i ârif. ¹⁰⁸

Bu tasniften sonra, eserdeki "Sanâyi-i hayâliyye" bahsinin konusuna giren san'atlardan **Teşbih** bahsine geçelim:

Eserde, buraya kadar gördüğümüz eserlerdekinin aksine geniş, ayrıntılı mütâlaları görememekteyiz. Said Paşa'nın yaptığı gibi maddeleştirerek metodik bir yaklaşım da göstermez. Yukarıdaki genel tasnifin dâhilinde bir başlık altında teşbihin tarifi ve husûsiyetlerine geçilir ki diğer san'atlarda olduğu gibi eserin hareket noktası, açıklamalarındaki isnadların temeli Recâi-zâde'nin Ta'lîm-i Edebiyâtı'dır.

Teşbih: "Aralarında bir veya bir kaç cihetle iştirak ve temsil bulunan iki şeyin tekâbülünden ibârettdir." ¹⁰⁹

¹⁰⁷ A.g.e. s. 177.

¹⁰⁸ A.g.e. s. 221.

¹⁰⁹ A.g.e. s. 179.

Örnek:

Yem, eşk-i edibân gibi, âhsete rev olmuş
 Bâd, âh-ı garîbân gibi, gam-kîn ü ciger-gâh
 Eşcârda bir savt-ı hazîn var idi, gûyâ
 Gönlüm gibi, eyler idi hasret ile âh ¹¹⁰

Teşbihin dört erkânı sayıldıktan sonra;

“Kıt’anın birinci mısraındaki ‘yem’ müşebbeh, ‘eşk-i edîbân’ müşebbehi’in-bih, ‘gibi’ edat-ı teşbih ve ‘âhsete rev olmak’ vech-i şebektir.” denilmektedir. ¹¹¹

Teşbihte müşebbeh ve müşebbehin-bih zikrinin her zaman gerekli olduğunu vurgulayan yazar, vech-i şebek ile edat-ı teşbihin bâzan hazf olunabileceğini vurgular. Bu durumun ise mübâlağaya yol açtığını söyler.

Örnek:

“Bir gülsün ki başındaki çiçekler sana yaprak bile olamaz.” ¹¹² teşbih-i belîğ ü latîfde olduğu gibi.

Açıklamalarına şu bilgilerle devam eder:

Vech-i şebekın mezkûr olması hâlinde “teşbih-i mufassal” olmazsa “teşbih-i mücmel” denilir. Edat-ı teşbih zikr olunmazsa “teşbih-i belîğ” olur. Teşbih-i belîğ

Örnek:

Az zaman içre çok iş etmiş idi
 Sâyesi olmuşdı ‘ilm-i pîr

¹¹⁰ A.g.e. s. 179.

¹¹¹ A.g.e. s. 179.

¹¹² A.g.e. s. 180.

Şems-i asr idi; asırda şemsin

Zill-i memdûd olur, zamân-ı kasr ¹¹³ *

Teşbih-i Garz'ın müşebbehe âid olduğunu söyleyen yazar, bunun “Tezyîn ve Tehsîn”, “Takviye ve Tenvîr”, “İzâh ve Tasvîr”, “Takbîh ve Tenfîr” şeklinde gruplandırır. Burada da Said Paşa'nın yaptığı gibi ayrıntılara girmeden -hattâ tanımlama ihtiyâcı duymuyor- nesirden aldığı örnekleri sıralıyor. Ders kitabı olarak basılan bu eserin nesirden paragraflar hâlinde alınan örneklerin de açıklaması yapılmadan, yukarıdaki tafsîlâtın diğer bahislerinin örnekleri yine metinler hâlinde veriliyor. ¹¹⁴

Yazar daha sonra; “Bâzı teşbihlerde garzın müşebbehin-bihe âid olduğu görülürse de aslında garz müşebbehe aiddir.” ¹¹⁵ açıklamasını getirdikten sonra bunlara “Teşbih-i Maklûb” denildiğini zikreder.

Örnek:

“Güller handelerine, gunceler tebessümlerine benzer, güneşin bahar üzerine saçtığı en latif ziyâları yüzüne serpilen saçlarını andırır bu hâl ile sana bahâr-ı mücessem desem hatâ mı etmiş olurum.” örneğindeki müşebbeh “gül, gonce ile ziyâ”, müşebbehin-bih “hande, tebessüm ile saçlar”dır. ¹¹⁶ lâkin gerçekte şâirin maksadı daha ayrı bir şeyi ifâde etmektir.

Yazarımız daha sonra Said Paşa'nın da zikrettiği gibi, diğer belâgatçıların da mutabık oldukları “bir şeyin kendinden daha mükemmel bir şeye benzetilmesi husûsunu” vurgular. Bunun aksinin olamayacağını söyler ve şu örneği verir:

Örnek:

“Güneş bir lamba gibi parlıyor.” ¹¹⁷ diyemeyiz.

¹¹³ A.g.e. s. 180.

* Aynı örnek ilgili maddede Talîm-i Edebiyat'ta mevcuttur (s. 250). Ayrıca bu örneği Mebânî'l-inşâ'da “Aks” san'atına verilmiş örnek olarak görmekteyiz (Mebânî'l-inşâ C. I, s. 247).

¹¹⁴ A.g.e. s. 181.

¹¹⁵ A.g.e. s. 182.

¹¹⁶ A.g.e. s. 183.

¹¹⁷ A.g.e. s. 183.

Yukarıdaki (ilk) örnekle de bağlantı kurarak. Şairin bu kâideden hareketle;

Sevdiğinin handelerini, güllerden; tebessümlerini goncelerden daha güzel göstermek istemiştir. Maksudı bu olduğu için;

Hande ile tebessümü, müşebbehin-bih, gül ile gonceyi müşebbeh olarak kullanmıştır.¹¹⁸

Menemenli-zâde'nin tanım ve tasnifte Said Paşa'da ve diğerlerinde olduğu gibi anlatılanları maddeleştirmemesi, örneklerin ve ayrıntıların yakalanmasını güçleştirmektedir.

(İhtar) sözcüğüyle başladığı paragrafta ise anlatılanlar hakkında izâhat verme gereğini hisseder. Teşbihlerde maksadın çok önemli olduğunu vurgulayarak şu örneği verir:

“Kamer Kâbe-i semâya te'llik edilmiş parlak bir fânus gibi görünüyordu.”¹¹⁹ diyebileceğimizi ancak “ay”ın “fânus”tan nisbet kabul edemeyecek ölçüde parlak olduğunu belirten yazar işte burada maksadın parlaklığı değil de vaziyeti tasvir olduğu için teşbih yapıldığını vurgular.

Yazarımız daha sonra müşebbeh ve müşebbehin-bihin sadece “maddî” ve “hissî” olmayacağını, bunların “aklî” ve “hayâlî” de olabileceğini söylüyor. “Bu hayât bir uykudur. Asıl hayâtı uyanınca göreceğiz.”¹²⁰ örneğini veriyor.

Burada “hayâtın” uykuya benzetildiğini vurgulayan yazar, müşebbehin-bihin aklî olduğunu söylüyor. Yazarımız bundan sonra teşbih san'atının edebiyatımızda en çok kullanılan, kullanılması en zor ve o derecede de edebî esere güzellik katan bir

¹¹⁸ A.g.e. s. 185.

¹¹⁹ A.g.e. s. 186.

¹²⁰ A.g.e. s. 186.

san'at olduğunu anlatan bahse geçiyor. Nesirde de teşbihin güzel olacağını ancak teşbih san'atının asıl yerinin şiir olduğunu anlatıyor.

Örnek (Nesre) :

Vaktâ ki sabah oldu güneşin pertevi istiâb eden karanlığı mahvettiği gibi seherin feyziyle fikrinde tabî hâsıl olan enclâda hayâlindeki mazlum vehmleri izâle eyledi.¹²¹

Örnek:

Gözlerinden bâran bâlâ gibi yaşlar dökülmeye başlamıştı. Bir sûrette ki hiddetle al al olan çehresi üzerinde akup giden girye-danlarıyla şahablara gark olmuş bir şevk bulutuna benzemişti.^{122 *}

Örnek (Nesre) :

Hemsenin şevk-ı farih u şâdan
Bir berce-i müşâbih oldu baldan
Sandım ki o berce düştü handân
Nûr-ı nazar cenâb-ı yezdân
Gelmiş yanıma meğerse dil-dâr¹²³

Örnek:

Gülerek şîve ile bezme o şûhun gelişi
Benzer ol nükteye ki tab-ı sühen-dâne gelir

Ekrem¹²⁴

¹²¹ A.g.e. s. 189.

¹²² A.g.e. s. 189.

* Paragrafların kimden veya hangi metinden alındığına dâir bir not yoktur.

¹²³ A.g.e. s. 189.

¹²⁴ A.g.e. s. 190.

Örnek:

Sandım ölmüş cesede bir fevâre-i âb-ı hayât

Şöyle gösterdi bana ol kadd müstesnâ sen

Nedîm ¹²⁵

Yazarımız bu örnekleri verdikten sonra teşbihin daha güzel olması için tezat sanatını da içinde barındırması gerektiğini söyler.

Örnek:

Gönderdi Hüdâ edüp meşîyyet

Cibrîl-i emîni payk-ı dâvet

Ettikçe zemîne âsumandan

Sânı arşa çıkardı hakîdandan ¹²⁶

✓ Teşbih-i Galebe: Teşbihin en latîf sûrette müşebbeh ile müşebbehin-bihin “hâl ve sân ve mevkî ve zamân” cihetiyle aralarında bir münâsebet bulunmaktır ki san’atı tenâsüple imtizâcı demektir. ¹²⁷

Mahmud Bey ise düşmanın hareketini haber alır almaz bir münâsîp yerde pusuya girerek ve bir mahâret-i fevkalâde ile acem ordusuna şenc ederek o kadar külliyetli bir askeri def-i sâniyede yine tedmîr ile evvelki gün ibrâz ettiği hurşîd gibi şâşaalı bir galebeye bu gecede mehtap kadar parlak bir muzaffariyyet ilâve eyler. ¹²⁸ *

Yazarımız bu bahsi herkesin yüksek sesle okuyarak tekrar etmesi temennîsinde bulunduğu şu mısralarla bitirir;

¹²⁵ A.g.e. s. 190.

¹²⁶ A.g.e. s. 191.

¹²⁷ A.g.e. s. 191.

¹²⁸ A.g.e. s. 191.

* Aynı örnek Tâlim-i Edebiyât’ın 251. sayfasında mevcuttur.

Örnek:

Cellat nâ-gâhen et temâşâ

Azrâîlî gör ki rûhun coşâ

Bir hasta bu kim nevzî bi'llâh

Azrâîl önünde el-emân hevâh

La'l gibi şe'le-i şeker nûş

Güller halleri nev-bahâr-ı gül-gûş ¹²⁹

¹²⁹ A.g.e. s. 191.

Mizânü'l-Edeb'de Teşbih Bahsi :

Yazar teşbih bahsine geçmeden önce icmâl kısmında teşbih san'atının hangi kaidelere bağlı olarak açıklayacağını maddeleştirir. Bunlar:

1. Teşbihin târif ve erkânı
2. Edevât-ı teşbihe müteallik mâlûmât
3. Vech-i şebah ve aksâm-ı muhtelifâsı
4. Müşebbeh ve müşebbehin-bih ve aksâm-ı muhtelifâsı
5. Teşâbeh
6. Teşbihten garz ve genel bir değerlendirme yaptığı madde
7. Bâzı mülâhazât

Bu maddelerden sonra yazarın teşbihin tanımına ve teşbihin erkânına dâir bilgilere geçtiğini görüyoruz. Ancak kendi tanımından önce çeşitli belâgat kitaplarındaki tanımlar hakkında tafsilatlı bilgiler verir.

Bu tanımları alırken mukâyeseler yapan ve bu mukâyeseler sırasında teşbih ile istiârenin farkını da belirtmeye çalışan yazarımız şu örnekleri verir:

Örnek:

“Hamamda bir arslan gördüm.” bu sözdeki san'atın istiâre-i tahkîkiye olduğunu söyler. Yine “Ölüm tırnaklarını iyileştirdi.” kelâmından ise istiâre-i bi'l-kinâye olduğunu “Felânı arslan gördüm.” kelâmında ise tecrit bulunduğunu söyler. Bunların üçünde de bir emrin mânâda başka bir emre iştirak cihetiyle delâleti mevcuttur der. Lâkin bunların hiç birine ilm-i beyân ıstılâhınca teşbih denilemeyeceğini, “Zeyd arslandır.” kelâmının sâdece teşbihe misâl olabileceğini söyler.¹³⁰

¹³⁰ Diyerbekirli Sadi Paşa, Mizânü'l-Edeb, İstanbul, 1305 (=1888), A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiyye Mat., s. 276.

Daha sonra yazarımız teşbihi çeşitli maddeler altında incelemeye başlar:

✓ Teşbih-i Hakîki: Nefslerinde müttetik iki şeyin birini diğerine benzetmektir.

Örnek:

“Nil’in suyu Fırat’ın suyu gibidir.” kelâmında olduğu gibi ya cevher cevhere, ya “Yanaktaki kırmızılık güldeki kırmızılık gibidir.” örneğinde olduğu gibi arz arza yâhut “Zeberced (açık yeşil süs taşı) zümrüde benzer.” kelâmında olduğu gibi cisim cisime teşbih olunur.¹³¹

Teşbih-i hakîki’nin bir birleri arasında münâsebet bulunan kelimeler arasında yapılmasını vurgulayan yazar yukarıdaki örnekleri zikreder.

✓ Teşbih-i Mecâzî: Bizzat muhtelif iki şeyi bir müşterek mânâda cem etmektir. Bundan murâd mübâlağadır.

Örnek:

“Hatîm bulut gibidir.”, “Zeyd arslan gibidir.” bu örneklerde “Hatîm” ile “bulut” arasında sehâvet (cömertlik) ortak özelliştir, “Zeyd” ile “arslan” arasındaki ortak özellik şecâattir (kuvvet).

Bu mânâların her biri müşebbeh ile müşebbehin-bihte mevcut vech-i şebehtir.¹³²

Bu örnek ve açıklamalardan sonra yazarımız teşbihin erkânına geçer. Bunları dört grupta toplar:

1. Edat-ı teşbih

2. Vech-i şebek

¹³¹ A.g.e. s. 276.

¹³² A.g.e. s. 277.

3. Müşebbeh

4. Müşebbehin-bih

✓ Birinci maddeye ilişkin izâhat: Dilimizde teşbih edatı olarak “gibi, sanki, nitekim” gibi edatlar kullanılır. Arapça’dan, “mesl, mesâl, kân” Farsça’dan “gûyâ, mânend, âsâ, veş” gibi edatlar kullanılır.

Edat kullanılarak yapılan teşbihe “mürsel” edatı zikrolunmayan teşbihe ise “mûkid” denir.¹³³

✓ Teşbih-i Mürsel’e *Örnek:*

Felânın yanakları gül gibidir.

✓ Teşbih-i Mûkîd’e *Örnek:*

Felânın yanakları güldür.

Teşbih-i Mûkîd beş türlüdür;

“1. Müşebbeh ve müşebbehin-bihin haber vâki olduğu mevkîdir.

Örnek:

Zeyd arslandır.

2. Benzetilme (Müşebbeh-i Medbda) ilmi tekil (müfred) müşebbehin-bih muzâf ve muzâf-ı ileyhten (belirtilmiş-başka bir isme katılmış) haber cümlesinde vukû bulmuş şeklidir.

Örnek:

Zeyd şu mevkiin arslanıdır.

¹³³ A.g.e. s. 277.

3. Mübteda (ilk kelime, özne) ve haberin ikisi de cümle olan mevkîdir.

Örnek:

Birinci alay meydân-ı harbe indiği vakt düşman ordusunun gözüne dağdan bir büyük parça kopmuş da yuvarlanıp üzerlerine geliyor göründü.

4. Müşebbeh ve müşebbehin-bih fiil ve fâil sûretinde bulunan mahaldir.

Örnek:

Ağlayıcı göz mâfü'l-zamirden (kalpteki şey, arzu) haber verir.

5. Darb-ı mesel sûretiyle teşbih îrâd olunan mevkîdir.

Örnek:

Felân şahıs beni zem edermiş varsın etsin, it denizi yalamakla deniz murdar olmaz.”¹³⁴

Yazarımız bundan sonra Ahmed ibn-i Reşîk'in “Hazînetü'l-Edeb” adlı eserindeki açıklamalarına geçer. Bu açıklamaların kendi açıklamaları ile paralellik arzettiğini zikreder.¹³⁵

Vech-i Şebih:

Buna Vech-i Teşbih de denilebileceğini söyleyen yazar bu kısmı ikiye ayırır:

1. Vech-i Şebih-i Dâhilî.

¹³⁴ A.g.e. s. 278.

¹³⁵ A.g.e. s. 279.

Örnek:

Ketenden dokunmuş iki gömleğin yahut billûrdan îâmâl olunmuş iki kadehin birbirine teşbihi. ¹³⁶

2. Vech-i Şebah-i Hâricî (Ya hakîki olur ya da gayr-i hakîki).

✓ Haricî-i Hakîki: Tarafeynin mâhiyetinden hâriç ve her birisiyle kâim sıfat-ı hakîkidir.

Bu da ya sıfat-ı hissî olur yâhut akliyye.

A. Sıfat-ı Hissiyye: Meşâir (duyular) her hangi biri ile idrâk olunanlar.

B. Sıfat-ı Akliyye: Akıl ile bilinenler. Bunu da ayrıca Râsih (kuvvetli, sağlam) ve Gayr-i Râsih olarak ayırır.

a. Sıfat-ı Râsihe-i Akliyye: Zekâ, ilim, kitâbettir. Buna meleke de denir.

b. Sıfat-ı Gayr-i Râsihe-i Akliyye: Hüzün, gazab, hacâlet gibi durumlardır.

Örnek:

Dâvamda haklı olduğuma dâir elimdeki hâcet güneş gibidir (Güneş nasıl zulmeti izâle ederse, benim hâcetim dâhi şüpheyi öyle izâle eder.). ¹³⁷

Vech-i Şebah'in Kıymet İtibariyle Taksim ve Tarifi

Vech-i Şebah ya vaht ya mürekkep yâhut müteaddid olur.

✓ Vech-i şebah-i vaht iki türlüdür:

¹³⁶ A.g.e. s. 279.

¹³⁷ A.g.e. s. 282.

1. Vaht-i Hissî.

Örnek:

Yanakla güldeki kırmızılık gibi. ¹³⁸

2. Vaht-i Akîf.

Örnek:

Fâidesi olmayan bir şeyi adama teşbihte târifin beyinde müşterek olan fâidesizlik gibi. ¹³⁹

✓ Vech-i Şebih-i Mürekkep: İki türlüdür.

1. Mürekkep-i Hissî: Hissiyattan terkîb edilir.

Örnek:

Güneşin önüne gelen bulutun güneşten aldığı ve yaydığı donukça ışıık ile süslenmiş, aydınlanmış olduğu halde hafif dalgalanmalar gösteren akisler havzası oluşunu, biri açık sarı diğeri açık mavi renkle iki tür ipekten yapılmış ve zemine yayılmış bir ipeklik kumaşa teşbih. ¹⁴⁰

Örnek:

Değil şükûfeler (çiçek) eşcârdan (ağaçlar) rîzân (dökülen) olan hâkî
Letâfetle zemîn-i abînedir bu aks-i ihtârdır

Sâmî ¹⁴¹

¹³⁸ A.g.e. s. 282.

¹³⁹ A.g.e. s. 282.

¹⁴⁰ A.g.e. s. 283.

¹⁴¹ A.g.e. s. 283.

2. Mürekkebi Aklî:

Örnek:

Bir hasta nâ-ümîd ise bakmaz tıbbiyyet olan

Nâ-kâbilini terbiye etmez lebbiyyet (akıllı) olan

Esat Muhlis Paşa ¹⁴²

“Bu beytin müşebbehin-bihi olan ilk mısradaki vech-i şebekler hastanın ümitsizliğinden dolayı tabibin tedâvisinin zor olacağı, ikinci mısradaki vech-i şebek ise terbiye kabul etmesi mümkün olmayana bu işi yaptırmanın mümkün olmayışından dolayı akıllı olanın bu işe kalkışmaması gereği bir heyet-i aklıyyedir.” ¹⁴³

Örnek:

Zaman nev-civâmı gaflet îcâb eder şâbe (geceye mahsus sohbet)

Olur fasl-ı bahârın subh-ı bâdı sıklet hevâbe (rahatını terk etmek) ¹⁴⁴

Örnek:

Muîd vuslatta durdukça gam-ı hırmân ile

Andırır dil mevkî-ı dil-cûdeki virâneye ¹⁴⁵

beytinde dil müşebbeh, virâne müşebbehin-bih, dilin hâl-i hesâbıyla virânenin hâl-i harâbı vech-i şebektir.

Müşebbeh ve Müşebbehin-bih

Müşebbeh: Bir şeye benzetilen bir nesne ve müşebbehin-bih o şey (benzeyen) olduğu mâlumdur. ¹⁴⁶

¹⁴² A.g.e. s. 286.

¹⁴³ A.g.e. s. 286.

¹⁴⁴ A.g.e. s. 286.

¹⁴⁵ A.g.e. s. 286.

¹⁴⁶ A.g.e. s. 296.

Yazar bu tanımdan sonra çeşitli belâgat kitaplarındaki farklı görüşlere yer verir. Bunlardan birincisi: “Bir şeyin bir şeye teşbihinde murâd müşebbehin güzelliğini göstermek ise müşebbehin-bih müşebbehten güzel; ve çirkinini göstermek ise müşebbeh-i bih müşebbehten çirkin, maksat bir şeyin izâhı ise müşebbehin-bih müşebbehten evzâh (izahlı, açık) olmalıdır.”¹⁴⁷ İkinci görüş: “Teşbihten kasıt, muhâtabın idrâkine göre târif olduğuna göre güzel güzele, çirkin çirkine, îzâhatça da keşfi murâd olunan şey açık bir şeye teşbih olmalıdır.”¹⁴⁸ şeklindedir.

Yazarımız bunlardan ikinci görüşün daha uygun olduğunu söyler. Bundan sonra müşebbeh ve müşebbehin-bihin ikisinin de hissî olması hâlinde aşağıdaki beş ayrı unsurun vukû bulacağını beyân eder:

1. Muhâsarâta misâl (görerek, haber alarak) :

Derheşân oldu gördüm beş hilâl üstünde bir hurşîd
Meğer ki pençe-i sîmine ol mahbere yaslanmış

Emrî¹⁴⁹

2. Mesmuâta misâl (işitilen şeyler) :

Bir sâhika-i müthîşdir patladı gûyâ
Tazyîk-i hevâdan açılan âh u figânım¹⁵⁰

3. Meşmuâte misâl (koku alarak) :

Misk söylesem sepâhin gerdine kılmak hatâ
Çün Fuzûlî hastaya eden mâdûrdur meşam (koku)¹⁵¹

¹⁴⁷ A.g.e. s. 296.

¹⁴⁸ A.g.e. s. 296.

¹⁴⁹ A.g.e. s. 297.

¹⁵⁰ A.g.e. s. 297.

¹⁵¹ A.g.e. s. 297.

4. Mezvakâta misâl (şahit olmak, görmeyle ilgili) :

Emdirir ellere lâlin bize deş-nâm eyler

Gayra helvettirir âşık-ı hicrâna sû-nûş

Yeseî¹⁵²

5. Melmusâta misâl (dokunarak) :

Cevr odu yaktı beni yanımda durma ey gönül

Bir tutuşmuş âteşim karb u cevrimden sakın

Fuzûlî¹⁵³

beyitleri beş maddeye örnek olarak veriliyor.

Aklî olması hâlinde ise;

Değildir merâğî zeyrin hayâli seyyâdan gâfil

Nevâziş görse akıl meğer düşmandan emîn olmaz¹⁵⁴

Teşâbeh

Vech-i şebheçe, müşebbeh ve müşebbehin-bihin ikisinin birisinde fazla ve noksan kastedilmeyip de birinin tercihi söz konusu olursa buna teşâbeh denir. Teşâbehte asl olan bu iki unsurun beyinlerde cem'i ise yine ikisinden biri tercih olunabilir.¹⁵⁵

¹⁵² A.g.e. s. 297.

¹⁵³ A.g.e. s. 298.

¹⁵⁴ A.g.e. s. 298.

¹⁵⁵ A.g.e. s. 302.

Örnek:

Yanaşsa gabgab (çene altı) hurûr-i cennet (cennet güneşi) gabgab yâre
 Sanursın san-ı Mevlâ ortadan bölmüş bir elmayı
 Lebib Âmedî ¹⁵⁶

Teşbihten Garz

Bu bölümde teşbihin maksadı gâyesi açıklanır. Bölüm altı ayrı maddede incelenir:

1. Müşebbehin imkânını gösterir.

Örnek:

Hayâl-i arzın cevelân eder bu çeşm-i pür nemde
 Nitekim mevclenmiş suda aksi âfitâb oynar
 Fuzûlî ¹⁵⁷

Beyitte hayâlinin bile tasavvuruna mümkün olmayan bir şeyin hareket vermek sûretiyle -çeşm-i pür nemde cevelâna vücûd vermek nasıl mümkün olacağına tereddüd gösterilir- ikinci mısra ise o hâtırayı izâle eder.

2. Müşebbehin hal ve sıfatını gösterir:

Örnek:

Gül âşufte cevân bülbül ise bir sarhoş ¹⁵⁸

¹⁵⁶ A.g.e. s. 302.

¹⁵⁷ A.g.e. s. 304.

¹⁵⁸ A.g.e. s. 304.

3. Müşebbehin kuvvet veya zaafını gösterir:

Örnek:

Gitmez kalup kasyeden (göğüs) nakş-ı infîâl

Senin üzre mürtesem (resmedilmiş) olan asr-ı sıhhat olur

Nüzhed ¹⁵⁹

4. Müşebbeh sâ'm'ın zihninde kararlaştırılır:

Örnek:

Benzer erbâb-ı riyânın hâli ol keşâneye

İç yüzü virân dışı ma'mûr şeklen görülür

Esad Muhlis Paşa ¹⁶⁰

5. Müşebbeh sâ'm'a zîynetli gösterir:

Örnek:

Zülfün düşünce gerdân-ı berrâkın üstüne

Billûr içinde sümbül-i seyrâmı andırır

Şinâsî ¹⁶¹

6. Müşebbehi zarîf ü ta'rîf gösterir. Buna istitrak denilir. Bu da üçe ayrılır. Birisi müşebbeh, ikincisi müşebbehle birlikte müşebbehin-bihin zihne huzûr u nâdîr olmaktır.

¹⁵⁹ A.g.e. s. 304.

¹⁶⁰ A.g.e. s. 305.

¹⁶¹ A.g.e. s. 305.

Örnek:

Yanmağa başlayan kömürden zuhûr eden alevli tütünü altın dalgalı mesk deryâsına teşbih. ¹⁶²

Örnek:

Benefşeyi kibritin bedâyet-i iştigâlinde zuhû eden alevine teşbih. ¹⁶³

Üçüncüsü: İki takım müşebbeh ve müşebbehin-bihin her takımında târifin imkânı sınırlı iken ikisinin içinde müşebbehi târiflendirmek ve müşebbehin-bihi bu imkân dâiresinin sınırlarından uzaklaştırmaktır.

Örnek:

Nûr-ı aynım âşinâ derler seni ağyâr ile

Târife kim cân nakş-i dîvâr ile olmuş âşinâ ¹⁶⁴

Burada iki takım müşebbeh ve müşebbehin-bih vardır. Bir takımı “muhâtabla cân” diğeri “ağyâr ile nakş-ı dîvârdır”. Bu iki takımdaki müşebbeh tarifleri imkân sınırları içinde ancak müşebbehin-bih târifleri ise mümteneât (imkânsızlık) arzetmiştir. Zîrâ “duvardaki nakışta” cân olmaz.

✓ Teşbihin müşebbehin-bihe âit belirtileri iki tanedir:

1. Teşbih müşebbehin-bihin ikmâl olduğunu belirtir.

Örnek:

Reng ü bûde-i zülf cânâna müşebbeh olmasa

Kim bakar gülzâr-ı dehrin sünbül-i şebûsuna ¹⁶⁵

¹⁶² A.g.e. s. 306.

¹⁶³ A.g.e. s. 306.

¹⁶⁴ A.g.e. s. 306.

¹⁶⁵ A.g.e. s. 306.

2. Müşebbehin-bihin kemâl-i ihtimâma liyâkatini gösterir. Bu bölümü de yazar ayrıca “makbûl”, “merdûd” olarak iki ayrı başlık altında inceler.

Bâzı Mülâhazât

Yazarımız bu kısımda teşbihlerin aklın ve mantığın sınırları içinde olmak kaydıyla edeb sınırlarını aşmaması gereğini vurgular. Daha sonra bu konuda diğer belâgatçıların ileriye sürdüğü iki görüşe yer verir. Birincisi: “Yanağın güle çehrenin güneşe, aya gündüze; zülfün sümbüle, geceye, zulmete; hâlin anbere, dehhânın goncaya, dudakların yâkuta, lâ’le; dişlerin inciye, gerdanın billûra teşbihi gibi.” İkincisinin ise fennen kabûle şâyan olmadığını vurgulayarak şu örneği verir. “Gözün cellâda, kâtile, hırsıza; kaşın kılıca, yaya, köprüye, kavse; zülfün yılana, akrebe, zincire, kemende teşbihi gibi.”¹⁶⁶

Mülâhazât’ın devamında Said Paşa, bazı şairlerin münâsebetsiz teşbihâtta çok ileri gittiklerini söyler. Bunların okundukça kemâl ve iktidârlarını tahsîs etmek mümkün değildir der ve şu örnekleri verir:

Mâkûs kaşların kim vesme (damga) ile renk tutmuş

Kılıçlar der ki kanlar dökmek ile jenk tutmuş

.....

Ne bâkem var beni kılsan şehîd çeşm-i cellâddan

Velî hûbân içinde korkarım hûnî çıkar adın

.....

Dil mûmeyân-ı yâri hayâl eylemektedir

Bî-çâre şimdi fikri muhâl eylemektedir¹⁶⁷

¹⁶⁶ A.g.e. s. 308.

¹⁶⁷ A.g.e. s. 308-309.

Mâlûmât-ı Edebiyye'de Teşbih Bahsi :

Fuad Köprülü ve Şehâbeddin Süleyman'ın beraber yazdıkları ve ders kitabı olma gâyesi de güden “Mâlûmât-ı Edebiyye” adlı eserin I. cildi, öğrencilere edebiyatın tanımını yaptıkları “Medhal” kısmından sonra “Nazım ve Eşkâl-i Nazım” bahsine geçerler. “Sanâyi-i Lafziyye”, “Kavâid-i Edebiyye”, “Kavâid-i Tahrîr”, “Tasnîf-i Üslûb” bahisleri ele alınır.

İlm-i Beyân bahsinde; teşbih, mecaz, istiâre, istiâre ve teşbih arasındaki fark, kinâye ve târiz gibi konuları işleyen yazarlarımız “Suver-i Beyân” başlığı altında ve yine “Sanâyi-i Lafziyye” başlığı altında diğer san'atları ele alır ve incelerler.

Teşbih, “Evsâf-ı müşterekeye mâlik olan iki maddenin veya iki hey'etin bir biriyle mukâyese edilmesine teşbih derler.”¹⁶⁸ tanımından sonra, edebiyat muallimi Süleyman Fehmi'nin, bu evsâflardan birinin diğerlerinden mükemmel olması kaydını kabul ve esas olarak benimsediklerini belirtirler.

Bu târif ve görüşün “Mizânü'l-Edeb” tarafından sık sık vurgulandığını hattâ bütün belâgat kitaplarının târif husûsunda mutâbık olduklarını belirtelim.

“Hasan arslan gibidir.”¹⁶⁹

örneğini veren yazarlarımız “Hasan” ile “arslan” arasında bir mukâyese olduğunu bu iki tarafın ortaklığını belirleyen yönün “şecâat” olduğunu buna da “vech-i şebek” denildiğini, “arslandır” sözünün müşebbehin-bih, “Hasan” kelimesinin “müşebbeh”, “gibi”nin ise “edat-ı teşbih” olduğunu söylerler. Buraya kadar farklı bir yorum, farklı bir açıklama hattâ farklı bir örnek göremediğimizi beyân edelim.

¹⁶⁸ Köprülü-zâde, Mehmed Fuad - Şehâbeddin Süleyman, “Mâlûmât-ı Edebiyye”, C. I, Dersâdet 1330 (=1512), Kanâat Mat., s. 236.

¹⁶⁹ A.g.e. s. 236.

Ancak tafsilâtın, teşbihin meydana gelişi sırasında vukû' bulan ayrıntıların tasnifinde ortak bir yön bulmak, standart bir metod yakalamanın güçlüğüne de - kitaplar arası- belirtelim.

Eser bu târif ve örnekten sonra, yazarlarımız teşbihin dört kısımda inceleneceğini söylerler. *

1. Mufassaldır (ayrıntılı,uzun), “vech-i şebek” zikr edilir.

Örnek:

Ahmed avanaklıkta kaz gibidir.

Burada vech-i şebek: “kazlıktır” ki zikr edilmiştir. (Teşbih-i mufassal)

2. Mücmel'dir, “vech-i şebek” mahzuftur.

Örnek:

Ahmed kazdır.

Burada “vech-i şebek” olan “avanaklık” zikr edilmez. (Teşbih-i mücmel)

3. Mürsel'dir. “Edat-ı teşbih”in bulunması hâlidir.

4. Mu'kid'dir. “Edat-ı teşbih”in mahzuf olması hâlidir. ¹⁷⁰

Said Paşa'nın verdiği teşbihin diğer unsurları Menemenli-zâde Tâhir ve yazarlarımız maddeleştirmeden sırası gelirse metinler içinde kısa cümleler (tarif babında) ile geçerler.

* Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: Yazarlarımız Mizânü'l-Edeb'in yazarı Said Paşa gibi (Bâzı belâga şöyle dedi, bâzı kudemâ böyle dedi...) başkalarının ağzından konuşurlar.

¹⁷⁰ A.g.e. s. 237.

Teşbihin kısımları zikredildikten sonra yazarlarımız, teşbihin her zaman müfred olamayacağını bazen “İcâz-ı ‘âdiyeden” teşkil olabileceğini beyân ederler ve şu örneği verirler;

Ka’r zulmetde akan çeşmime billûr füsûn
Çeşm-i gamda dökülen eşk-i girîzân gibidir ¹⁷¹

Burada şairin, “kâr zulmetde akan çeşme-i billûr füsûnu” “çeşm-i gamdan dökülen eşk-i girîzâna” benzetiyor.

Vech-i şebhe müfred, mürekkebi olur “yüzü güle” * teşbih etmekte yalnız gülün penbeliği nazar-ı itibâra alınıyor demektir. Dolayısıyla müfreddir. Halbuki kamere teşbih edildiği takdirde mürekkebdir. Zîra hem medverlik hem de parlaklık mevcuttur. ¹⁷² açıklamalarını yapan yazarlarımız bundan sonra “güzel teşbihin” nasıl olması gerektiğini açıklamaya başlarlar.

Bir teşbihin güzel olması için, kıyası yapılan şeylerin (fikir, his) aralarındaki münâsebetin güzel olması gerekmektedir. Aksi halde teşbihin güzellikten uzaklaşacağı, garâbete düşüleceği belirtilir ve şu örnek verilir:

Çiçekler ilk bahârın berg-i râyihâdarı gibidir. ¹⁷³

Örnekteki teşbihte bulunan fikir ve his münâsebeti gâyet anlamsızdır. Zîrâ; kar beyazlığı itibâriyle gözleri yorar, hisse donukluk verir, fikri uyuşturur, halbuki çiçekler bu anlatılanların tamâmıyla aksidir. Rûha; hayat, zindelik, çabukluk bahşederler.

¹⁷¹ A.g.e. s. 237.

* Bu örnek, buraya kadar tüm kitaplarda rastladığımız bir örnektir.

¹⁷² A.g.e. s. 238.

¹⁷³ A.g.e. s. 238.

Yazarlarımız bu fikirlerine isnâd bakımından Alphonse'un dostlarıyla yaptığı bir sohbet anında geçen konuşmasını gündeme getirirler.

Alphonse, arkadaşlarından birine bir kadın tasviri yapmasını ricâ eder ve “fildişinden alnı, safirden gözleri, abanosdan kirpikleri, gülden yanakları, yâkuttan dudakları, inciden dişleri, kuğu boynuna müşâbih boynu” var diye tasvir edilir. Alfons ise “Dikkat ediniz bu şeylerden müteşekkil bir kadından daha çirkin bir şey var mıdır?” diye cevap verir.¹⁷⁴

Yazarlarımız buradan da hareketle, teşbihler zorlamayla değil, bir münâsebet, uygun bir kıyas bulunarak yapılmalıdır diyorlar.

Said Paşa Mizânü'l-Edeb'te hem teşbih bölümünde, hem de bunun sonundaki “Bâzı Mülâhaza” başlığı altında bu konuyu özellikle irdeleyip, zorlamayla yapılan teşbihlerin mübâlağaya kaçtığını, hattâ hitap edilen kişinin bunu duyması hâlinde alay edildiği kuşkusuyla hiddetleneceğini vurgular. Eski edebiyatımızın yüzü aşkın beytini de bu bölümün sonuna, -örnek teşkil etmesi istemiyle- koyar.

Yazarlarımız “ikrah edilmesi”, kullanılmaması gereken bu teşbihleri şu örneklerle gösterirler ve bunun edeb, ahlâk sınırlarını aştığını bunun san'at olamayacağını vurgularlar.

İbrik mi gibi göbeğinden işer.¹⁷⁵

Sanatçı eserini vücûda getirirken -dolayısıyla teşbih yaparken- kâinâtın dışındaki eşyadan istifâde edebileceği gibi, hayât-ı rûhuyyeden de faydalanmalıdır, ona inebilir. Mâneviyat ve maddî hayat birbirine dâimâ muâvenâtta bulunur.

Bu yüzden teşbih-i tarîfîn bâzan, “mahsûsat”dan, bâzan “ma'kûlat”dan olur.

¹⁷⁴ A.g.e. s. 238.

¹⁷⁵ A.g.e. s. 239.

Örnek:

Kıblegâh-ı ma'niye her dem huzûr u kalb için

Nakş-ı mihrâb-ı ibâdetdir kelâh-ı mevlevî

Gâlib Dede

beytinde, “nakş-ı mihrâb”, “kelâh-ı mevlevî” mahsûsatan olmasına binâen “teşbih-i mahsûsat” dandır.

Örnek:

Zulmet-i hurufda seyyâre-i ma'ni-i gâleb

Güher-i eşkûfesidir zülf ü siyehden görünür

beyti de “teşbih-i ma'kûlat” dandır. ¹⁷⁶

Örnek:

Riyâz hayret-i sirâb-ı feyz eder gâleb

Akınca su gibi mevc-i terâne-i tanbur ¹⁷⁷

Bu beytin ikinci mısırânda geçen “su” müşebbehin-bihi mahsûsatdan “mevc-i terân-i tanbur” müşebbeh-i ma'kûlatdandır. ¹⁷⁸

Yazarlarımız, Cenab Şehâbettin'in “Saâdet” adlı şiirini de örnek göstererek orada beşeriyetin, kuru bir çöl üzerinde mütemâdiyyen ilerleyen bir kâfileye teşbih edilerek o kâfilenin ahvâliyle beşeriyetin mukadderâtını şerh ve tevzih edildiğini söylerler. ¹⁷⁹

¹⁷⁶ A.g.e. s. 239.

¹⁷⁷ A.g.e. s. 239.

¹⁷⁸ A.g.e. s. 240.

¹⁷⁹ A.g.e. s. 240.

Edebiyat Lügati'nde Teşbih Bahsi :

Edebiyat Lügati'nde “Teşbih”in tanımı: Aralarında ya hakîkaten yâhud mecâzen münâsebet bulunan şeyleri birbirine benzetmektir. ¹⁸⁰ şeklinde yapılıyor. Bu tanımın Said Paşa'nın ayrıntılı tasnifine uymadığını görmekteyiz. Paşa özellikle teşbihin tanımını “hakîki ve mecâz-ı mürsel” olarak ayırıyor ve öyle tanımlıyor.

“Edebiyat Lügati”nde bu tanım yapıldıktan sonra teşbihler “hakîki” ve “mecâz” olarak gruplandırılıyor ve örneklendiriliyor.

“Erkân-ı Teşbih” maddesi ise diğer eserlerle aynıdır. Benzetme edatı burada “vâsıta-i teşbih” olarak isimlendirilmiştir.

Teşbih faslının tafsilâtı “Mufasssal, mücmel, mu'kid” teşbihler genişletilirken, yazar örneklendirme ve açıklama satırlarında tezimizin konusunu teşkil eden Mizânü'l-Edeb'i kaynak gösterir. ¹⁸¹

Eserin ayrıntıya girmeden kısa tanımlarla bahisleri geçmesi ve kaynak olarak Mizânü'l-Edeb'i vermesi hasebiyle üzerinde daha fazla durmuyoruz.

¹⁸⁰ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, Neşre Hazırlayan: Kemal Edip Kürkçüoğlu, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 168 (ilk basım 1936).

¹⁸¹ A.g.e. s. 169.

Edebiyat Bilgi ve Teorilerinde Teşbih Bahsi :

Kaya Bilgegil, teşbihin tarifini, lafızların, bir şeyin üst dereceyi bulan bir vasıfta diğer bir şeyle ortaklığına delâlet etmesine denir.¹⁸² şeklinde yapıyor.

Said Paşa, sadece “Zeyd arslandır.” örneğinin teşbih olduğunu söylerken Kaya Bilgegil “Ahmed arslan gibi kuvvetlidir.” örneğini veriyor. İki örnek arasında görülen farklara geçmeden önce şunu belirtelim: Said Paşa’nın görüşü ancak aynı cisimden veya aynı kökten gelmiş, benzer maddelerin birbirine benzetilmesini gerçek teşbih olarak görüyor (Teşbih-i Hakîkî s. 276).

Dolayısıyla “Ahmed arslan gibi kuvvetlidir.” şeklindeki bir teşbihin teşbih-i mecâzî (Teşbih-i Mecâzî s. 277 ‘Antre arslan gibidir.’) bahsinde değerlendirerek bundaki kastın mübâlağa olduğunu söylüyor.

İki belâgatçı arasındaki ortak yönlerden biri teşbihin esaslarını dört grupta toplayıp incelemeleridir (Mizânü’l-Edeb s. 277, Kaya Bilgegil A.g.e. s. 135).

Bilgegil’in zikrettiği teşbih edatlarından, “gûyâ, veş, âsâ, gibi, sanki” edatların aynen Said Paşa’nın eserinde de zikredildiğini görmekteyiz. Bilgegil Hoca, “kadar ve misâl” gibi iki örnek daha verip teşbih edatlarını örneklendiriyor.¹⁸³

Said Paşa, teşbihin erkânını saydıktan sonra, edat kullanılarak yapılan teşbihe “Mürsel” edat kullanılmadan yapılan teşbihe ise “Mu’kid” denir.¹⁸⁴ tanımlamasını getirip, bunları tefsilatlı ve misâl vererek açıklıyor.¹⁸⁵ Daha önce bunları ayrıntıları ile verdiğimiz için tekrar örneklendirmiyoruz.

¹⁸² Bilgegil, M. Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat), Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 134.

¹⁸³ A.g.e. s. 135.

¹⁸⁴ A.g.e. s. 277.

¹⁸⁵ Bak. Mizânü’l-Edeb s. 277-278.

Bilgegil Hoca, tariftten ve teşbihin erkanlarını verdikten sonra bunların açıklamasına geçer. Müşebbeh ve müşebbehin-bih maddesini;

1. İkişi de hasselerle ilgili bulunur:
 - a. Görmeyle ilgili olanlar.
 - b. İşitme hissesine bağı olanlar.
 - c. Dokunma.
 - ç. Tadalma.
 - d. Koklama.
2. İkişi de aklî olur.
3. Biri aklî diğeri hasse ile ilgili olur.
 - a. Müşebbehin akılla, müşebbehin-bihin hasse ile ilgili bulunuşu.
 - b. Müşebbehin hasse, müşebbehin-bihin akılla ilgili bulunuşu.
4. Bir yanı ihsâsa, diğeri yanı hayâle bağı olur.
5. Hayâlî olanlar.
6. Bir tarafı vehmî olanlar.

şeklinde tasnif eder ve örneklendirir.

Diğeri belâğâların da hemen hemen aynı tasnifi “eski ıstılâhı kullanarak” yaptığını daha önce misalleriyle görmüştük.

Bilgegil, “Müşebbeh ve Müşebbehin-bihin Benzetme Yönünden Fonksiyonları” başlığı altında incelediği her unsurun diğeri belâğalar tarafından “Teşâbih” ve “Teşâbihten Garz” başlığı altında ele alındığını görmekteyiz.¹⁸⁶

Daha sonra Türkçe’de kullanılan edatlarla yapılan teşbihler sıralanır.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Karşılaştırınız: Mebâni’l-İnşâ’dan buraya kadar incelediğimiz belâğat kitaplarındaki “Teşbih” maddesi.

¹⁸⁷ Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 138-143.

Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Teşbih Bahsi :

Edebî san'atlar konusunda bir başka çalışma M. Orhan Soysal'ın eseridir. Yazar bu çalışmanın başında diğer kaynak kitaplardaki tasnifleri vererek konuya girmiştir. San'atların alfabetik sırasını verdikten sonra (örneklerle) 3. bölümde bir tasnif denemesi yapar. 4. bölümde san'atların tümünü görmek bakımından Fuzûlî'nin "Su" redifli kasîdesi metin olarak değerlendirilir. Edebî san'atların "lehçe" karşılıkları ve Türk Dil Kurumu tarafından bunlar önerilen yeni isimleri verilir ki bu, kitabın son bölümüdür.

Teşbih: Anlama güç katmak için aralarında gerçek veya mecaz açısından benzerlik bulunan en az iki varlıktan zayıfını güçlüsüne benzetmektir.¹⁸⁸

Daha sonra teşbihin öğeleri (erkânı) zikredilir:

- Müşebbeh
- Müşebbehin-bih
- Vech-i şebah
- Edat-ı teşbih

İlk iki madde teşbihin esas unsuru, son ikisi de tâlî' unsurlar olarak zikredilir.

Daha sonra teşbihler iki ana gruba ayrılır:

I. Hakîki Teşbihler: Cisim, öz, belirti ve özellik dolayısıyla yapılır.

Örnek:

- Bakır, turunc gibi kırmızıdır.
- Afyonkarahisar maden suyu, Trabzon maden suyu kadar şifalıdır.

¹⁸⁸ Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatlar ve Tanınması, Öğrt. Yazarları Dizisi, M.E. Basımevi, İstanbul, 1992, s. 92.

- Ewa'nın gözleri, deniz rengi gibi masmavidir. ¹⁸⁹

II. Mecâzi Teşbihler: Değişik ve çeşitli varlıkları bir anlamda birleştirmek onları birbirine benzetmek sûretiyle yapılır.

Örnek:

- Ali'nin ilmi deniz kadar engindir.

- Ali demir gibi sağlam, dağ gibi sabit, arslan gibi cesurdur. ¹⁹⁰ *

Yazarımız bu teşbihlerde “ilim” ve “deniz” kelimelerinin anlamca farklı olmalarına rağmen “enginlik” bakımından birbirine benzetildiklerini , yine “Ali, dağ, arslan, demir” gibi kelimelerin anlam açısından farklı olduklarını ancak Ali'nin sağlamlık sabitlik ve cesurluk bakımından diğerlerine benzetildiğini söylüyor.

Yazarımız daha sonra;

A. Teşbihi taşıdığı unsurlara göre sınıflandırır.

1. Teşbih-i Mufassal: Teşbihin dört unsuru da zikredilir.

Örnek:

Bezm-i dünyanın Hayâlî çekti seyrinden ayağ

Oldu dürd-i mey gibi mey-hânede ehl-i nişest

Hayâlî ¹⁹¹

Burada müşebbeh; “Hayâlî”, müşebbehin-bih; “ehl-i nişest (oturanlar)”, vech-i şebbeh; “dürd-i mey (şarap tortusu)”, edat-ı teşbih de; “gibi”dir.

¹⁸⁹ A.g.e. s. 92.

¹⁹⁰ A.g.e. s. 92.

* Arslan şimdiye kadar hep şecaat (güç) yönünden konu edilmekteydi. Burada “cesur” olma yönüyle kullanılmaktadır.

¹⁹¹ A.g.e. s. 93.

2. Teşbih-i Mücmel: Vech-i şebah yoktur.

Örnek:

Ali arslan gibidir. *

Burada “cesâret” söylenmemiştir.

3. Teşbih-i Belîğ, Teşbih-i Mü’eklad: Hem vech-i şebah hem de edat-ı teşbih söylenmez.

Örnek:

Sırma kâkül sîm gerden zülf tel tel ince bel

Gül yanaklı gülgûli kerrâkeli mor hâreli

Nedîm ¹⁹²

Beyitte: “Sırma kâkül”, “sîm gerden” ve “gül yanak” grupları ile üç ayrı teşbih yapılmıştır. Ancak vech-i şebah olacak. Birincisinde “parlaklık”, ikincisinde “beyazlık”, üçüncüsünde “kırmızılık” zikredilmeyerek; yine edat-ı teşbih olacak “gibi” de zikredilmeyerek Teşbih-i Mü’ekked ve Belîğ yapılmıştır.

4. Teşbih-i Mürsel: Edat-ı teşbihin zikredildiği teşbih.

Örnek:

“Arslan gibi adam.” ¹⁹³

B. Ana Unsurların Sayısına Göre Teşbihler:

1. Teşbih-i Cem’: Burada müşebbeh tek olarak, müşebbehin-bih çok olarak zikredilir.

* Bu örnek hemen bütün kitaplarda aynıdır.

¹⁹² A.g.e. s. 94.

¹⁹³ A.g.e. s. 94.

Örnek:

Söyle ey kıl-k-i suhan-ver bülbül-i gûyâ gibi
 Böyle hâmûş olma nakş-ı gonçe-i zibâ gibi

Örnek:

Oldu mu yoksa meğer tanbûr-veş târın şikest
 Lüknettin mi var zebânında yâhûd belâga gibi

Nedîm ¹⁹⁴

Bu beyitlerde müşebbeh olan “kalem” müşebbehin-bih olarak sıralanan “gonçe resmine”, “tanbura” ve “papağana” benzetip Teşbih-i Cem yapılıyor.

2. Teşbih-i Tesviye: Müşebbehin-bih tek, müşebbeh çoktur.

Örnek:

Gül âteş gülbin âteş cûybâr âteş

Şeyh Gâlib ¹⁹⁵

Burada müşebbeh “gül, gülbin ve cûybâr”dır. Müşebbehin-bih ise “âteş”dir.

C. Ana Unsurlarının Sırasına Göre Teşbihler:

1. Teşbih-i Melfûf: Burada önce müşebbehler, sonra müşebbehin-bihler sıralanır.

Örnek:

Sahbâ-yı lebin çeşm-i füsûn-kâra mı mahsûs
 Feyz-i dem-i ‘Îsâ iki bî-mâra mı mahsûs

Şeyh Gâlib ¹⁹⁶

¹⁹⁴ A.g.e. s. 94.

¹⁹⁵ A.g.e. s. 95.

¹⁹⁶ A.g.e. s. 95.

Burada müşebbehler: “sehbâ-yı leb (dudak içkisi)” ve “çeşm-i füsunkâr (büyüleyici gözler)” verildikten sonra,

Müşebbehin-bihler: “feyz-i dem-i ‘Îsâ (Îsâ çağının bolluğu)”, “iki bî-mâr (iki hasta)” söylenmiştir.

2. Teşbih-i Mefrûk: Önce bir müşebbeh ile bir müşebbehin-bih söylenir. Sonra da diğer müşebbeh ve müşebbehin-bihler sıralanır.

Örnek:

Mey-hânedeyi gül-sitândır peymâne gül-feşândır

Sâkî nihâl-i şûhu mutrib hezâr-ı zârı

Nâmık Kemal ¹⁹⁷

Beyitte “mey-hâne” müşebbehtir. Müşebbehin-bih “gül-sitân”dır. Daha sonra diğer teşbih unsurları sıralanmıştır.

D. Ana Unsurların Üstünlük Durumlarına Göre Teşbihler

Teşbih-i Maklûb: Müşebbehin-bih olması gereken şeylerin müşebbeh durumunda kullanılmasıyla yapılan teşbihler.

Örnek:

Reng ü bûda zülf-i cânâna müşâbih olmasa

Kim bakar gül-zâr-ı dehrin sünbül ü şeb-bûsına

Fitnat ¹⁹⁸

Burada “sevgilinin saçları” müşebbeh, “sünbül ve şeb-bû” müşebbehin-bih olması gerekirken -anlam kuvvetlendirmek için- tersi ifâde edilerek Teşbih-i Maklûb

¹⁹⁷ A.g.e. s. 96.

¹⁹⁸ A.g.e. s. 96.

yapılmıştır. Böyle teşbihler dışında esas kural müşebbehin-bih, müşebbehten kuvvetli olmasıdır.

E. Vech-i Şebihin Niteliklerine Göre Teşbihler:

1. Teşbih-i Temsîlî: Müşebbeh ve müşebbehin-bih söylenir ve bunlar arasındaki birden çok vech-i şebih uygun bir biçimde sıralanır.

Örnek:

Dışarda yorgun adımlar... çalındı sonra kapım:
Acep gelen, bu zaman kim? dedim, gidip açtım
Görünce kalbimi oynattı bir küçük lerzîş
Garip çehreli, ‘asâr-dîde bir dervîş
Elinde buzdan asâ, koltuğunda bir ney var
Omuzlarında uzun, bembeyaz uzun saçı var...

.....

Bahârın ‘âşıkıyım kıştır ismim ey dostum

Orhan Seyfi Orhon¹⁹⁹

Yukarıdaki dizelerde “kış mevsimi” uzun, beyaz saçlı, buzdan bastonlu, asırlar görmüş bir ihtiyara teşbih edildikten sonra “vech-i şebihler” sıralanır. Müşebbehin-bih: “‘asâr-dîde dervîş”; müşebbeh: “kış”tır.

Teşbih-i Temsîlî, Teşbih-i Teksîfî ve Teşbih-i Tafsîlî diye ikiye ayrılanlar vardır diyen yazar bunları dikkate almaz.

2. Teşbih-i Tahkîkî: Müşebbeh ve müşebbehin-bihin varlığında gerçekten vech-i şebihin bulunduğu teşbihlerdir.

¹⁹⁹ A.g.e. s. 97.

Örnek:

Ölümler virâneler gibi sessizdir. ²⁰⁰

“Sessizlik” hem ölümlerin hem de virânelerin gerçek varlığında bulunduğu için burada Teşbih-i Tahkîkî yapılmıştır.

3. Teşbih-i Tahayyülî: Vech-i şebek hayalde canlandırılan teşbihlerdir.

Örnek:

Veli'nin paraları, Kârûn'un hazineleri kadar sınırsızdır. ²⁰¹

Burada “Kârûn'un hazineleri” ancak hayalde canlandırılabilmesi için Teşbih-i Tahayyülî yapılmıştır.

4. Teşbih-i Tehakkümî, Teşbih-i Telmîhî: Tezat veya anlam karşılaştırmaları biçiminde oluşturulan teşbihlerdir.

Örnek:

“Bizim ev kutuplar kadar soğuk.” ²⁰²

Açıklama yapmıyor.

5. Teşbih-i Sâde: Tek yanlı vech-i şebek taşıyan teşbihlerdir.

Örnek:

Hele ol kaşları ya okları peykânlarını

Sîneden çekmediler yüreği oynatmadılar

Necâtî ²⁰³

²⁰⁰ A.g.e. s. 97.

²⁰¹ A.g.e. s. 97.

²⁰² A.g.e. s. 98.

²⁰³ A.g.e. s. 98.

Kaşların kavisli oluşundan yaya, sivri oluşundan kirpiklerini ok (peykân)a benzetilmesi Teşbih-i Sâde'dir.

6. Teşbih-i Mübtezel, Kârib-i Mübtezel: Sıradan teşbihlere denir.

Örnek:

Kaşın yaya, kemâna, hilâle benzetilmesi gibi. ²⁰⁴

7. Teşbih-i Garîb, Garîb-i Ba'îd: Vech-i şebahlerin orijinal nitelik taşıyan bunun için özel ilgi ve düşünceyle sezilebilen teşbihlerdir.

Örnek:

Sisler üstünde âftâb-ı hazîn

Bir büyük hâne dürre-i hûnin

Cenab Şehâbettin ²⁰⁵

(Açıklama: Hüzünlü güneş, sisler üstünde bir büyük tane, kanlı inci taneleri.)

Yazar bu örnekten sonra, Teşbih-i Meşrût, Teşbih-i İzmâr, Teşbih-i Akis, Teşbih-i Tafdîl v.b. teşbih türlerinden bahsedildiğini söyler ve teşbih bahsini bitirir.

²⁰⁴ A.g.e. s. 98.

²⁰⁵ A.g.e. s. 98.

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nde Teşbih Bahsi :

Cem Dilçin, eserinde san'atları; mecazlar, anlamla ilgili sanatlar, sözle ilgili sanatlar olarak üç ana gruba ayırır.

Mecaz sanatlarının ise Türk edebiyatında en çok kullanılan san'atlar olduğunu vurgulayan yazar, ilkin teşbih san'atını ele alır.

Teşbih, sözü daha etkili bir duruma getirmek için, aralarında türlü yönlerden ilgi bulunan iki şeyden, benzerlik bakımından güçsüz durumda olanı nitelikçe daha üstün olana benzetmektir. Teşbih (benzetme) bir mecaz sanatı değildir. Çünkü sözcükler gerçek anlamlarında kullanılır.²⁰⁶

Buraya kadar yapılan tanımlara baktığımızda Cem Dilçin'in tanımının en genel tanım olduğunu görmekteyiz. Teşbihin bir mecaz sanatı olmadığını çünkü sözcüklerin burada gerçek anlamda kullanıldığını da yine Cem Dilçin'in tanımında görüyoruz.

Diğer belâgatçilerin tanım ve tasniflerindeki ayrıntılar da Cem Dilçin'in eserinde yer almaz. Teşbihin erkânı ve tarifini yaptıktan sonra “vech-i şebih” benzetme yönü üzerinde yeni ve eski istilahlar beraber verilerek (Ussal: Aklî, Duygusal: Hissî, İmgesel: Hayâlî, Düşsel: Vehmî gibi s. 406.) kısa tanımlamalarla geçilir.

Benzetme edatı maddesinde (edat-ı teşbih) benzetmede kullanılan edatlar - bunlar diğer kaynaklara göre daha geniş tutulmuştur- verilir.

Benzetme ögelerinin birinin ya da bir kaçının kullanılıp kullanılmaması açısından dört türlü benzetme vardır dedikten sonra bunları “Ayrıntılı benzetme: Teşbih-i Mufassal, Kısaltılmış: Mücmel, Pekiştirilmiş: Müekked, Uz: Belîğ, Yaygın: Temsîl” başlıkları altında bu sefer beşe çıkarır.²⁰⁷

²⁰⁶ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, T.D.K. Yay., Sayı: 517, Ankara, 1995, s. 405.

²⁰⁷ A.g.e. s. 411.

Mebâni'l-İnşâ'da İstiâre Bahsi :

Meânî-i hakîki ile meânî-i mecâzî arasında ihtiyaç görünen alâka-i müşâbahat kâbilinden olur ise istiâre derler. ²⁰⁸ Yâni istiâre demek teşbihe müzmîr alâdât demektir. “Meselâ, nitekim” gibi edatlarla yapılırsa ona teşbih denir. ²⁰⁹

İstiârenin erkânı üçtür.

1. Müstear: Müşebbehin-bihin lafzına denir.
2. Müstear mine: Mânâ-i müşebbehin-bihe denir.
3. Müstear leh: Mânâ-i müşebbehe denir.

Örnek (cesur birine):

“Arslan” ²¹⁰ dediğimiz zaman “o yırtıcı hayvan müşebbehin-bih” olduğu için “müstear mine” “o cesur şahıs müşebbeh” olur, “arslan” ise “müstear” olur.

Daha sonra yazarımız istiâreyi 4 kısma ayırır:

1. İstiâre-i Musarraha: Müstear mine zikredilerek karîne-i mânâ delâletiyle müstear leh murâd olunur.

Örnek:

İltifât etmez kezâr eyler hırâman-ışîr-ner ²¹¹
mısraında “iltifat” (karîne-i mânâ) delâletiyle “îr-ner”den murâd yırtıcı hayvan olmayıp bi “merd-i şecî” anlaşılıyor.

²⁰⁸ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. I, s. 85.

²⁰⁹ A.g.e. s. 85.

²¹⁰ A.g.e. s. 85.

²¹¹ A.g.e. s. 85.

İstiâre-i musarraha üçe ayrılır:

a. İstiâre-i Mutlaka: Eğer istiâre müstear ve müstear mine mülâyim bir şeye dayanmaz ise ona mutlaka denir.

Örnek:

“Öküzün ahmaklığa”, “arslanın şecâate” ve “eşegin câhile” isnâdı gibi. ²¹²

Örnek:

Sen yine eski her ü eski palân

Kaçan adam evvelâ çıksın hayvan

Kânî ²¹³

b. İstiâre-i Mücerrede: Eğer istiâre, müstear lehe mülâyim bir şeye makarren (karargâh içinde) olur ise mücerrede olur.

Örnek:

“Şu öküz de münâsebetsiz münâsebetsiz söylendi gitti.” ²¹⁴ denildiğinde burada müstear leh olan şahsa delâleten “söylemek” zikrolunur.

Örnek:

Etdiler fâidesiz meşteryânî ta’zîb

‘Âkıbet kalmadı ol mehde bu evzâ’ı şekîb

Belîğ ²¹⁵

c. İstiâre-i Müreşşaha: Eğer istiâre müstear minhin mülâyimi bir şeye kârrân olur ise müreşşaha derler.

²¹² A.g.e. s. 86.

²¹³ A.g.e. s. 86.

²¹⁴ A.g.e. s. 86.

²¹⁵ A.g.e. s. 86.

Örnek:

Sarılub fevtâyı mâşıkın beline vefk-ı merâm

Münhesif oldu yine nasfına dek mâh-ı tamâm ²¹⁶

beytinde müstear mine “mâh”tır, mülâyimi olan “husûfun” yad u îrâd olunduğunu görmekteyiz.

2. İstiâre-i Mekniyye: Müşebbehten gayri erkân-ı istiâreden hiç bir şey tasrîh olunmaksızın nefisde olan teşbihe delâlet etmek üzere müşebbehin-bihin hevâsından birinin müşebbehe izâfî şartıyla, bir şeyin şey-i âhire nefisde teşbihine derler.

Örnek:

“Ecel pençesi.” ²¹⁷

Burada “ecel” müşebbehtir ve “hayvana” teşbih olunmuştur ve hayvân-ı mezkûrda “müşebbehin-bihtir”. Burada müşebbeh ve müstear leh olan ahvâlden başka erkân-ı istiâreden hiç bir şey zikrolunmamıştır.

Örnek:

Ki henüz gonce-i neşkefte iken

Anı dest-i ecel etdi pâ-mâl

Fâzıl ²¹⁸

3. İstiâre-i Tahayyüliyye: Müşebbehin-bihe mahsûs olan emîri müşebbehe irâbet eylemeye derler.

²¹⁶ A.g.e. s. 86.

²¹⁷ A.g.e. s. 87.

²¹⁸ A.g.e. s. 88.

Örnek (Yukarıda gördüğümüz) :

“Ecel pençesi.”²¹⁹ ibâresindeki “pençe” ile “yırtıcı hayvan” kastolunursa buna “mekniyye” denir.

Örnek:

Bâd-ı ecel zemîne nihâl-i vücûdunu

Saldı şikest eyledi ol serv ü kâmeti

Nâbî²²⁰

4. İstiâre-i Temsiliye:

Örnek (Bir adam için) :

“Saman altından su yürütüyor.”²²¹

denildiğinde o zâtın kimseye duyurmaksızın bir iş yaptığı anlaşılır. Ancak bu işin gizlice yapmağa nakl olunması İstiâre-i Temsiliye’dir.

Örnek:

Aslı bu kadar bilürüm va’de-i vasl-ı dehenin

Nâfile bal çalub ağzıma yalandırdı beni

Vâsıf²²²

Burada da “ağza bal çalmak” İstiâre-i Temsiliye’dir.

²¹⁹ A.g.e. s. 88.

²²⁰ A.g.e. s. 88.

²²¹ A.g.e. s. 89.

²²² A.g.e. s. 89.

Belâgat-i Osmâniyye'de İstiâre Bahsi :

İstiâre: “Müşâbehât alâkasıyla ve karîne-i ma'nâ ile ma'nâ-i mevzû'-ileyhin gayrinde müsta'mel olan lafzıdır.”²²³

Teşbih bahsinde Ekrem'de (Ta'lîm-i Edebiyat) var olan görüşlere benzer bir görüşle karşı karşıyayız. Ekrem istiâre ve teşbihin birbirinden ayrılmasının son derece güç olduğunu söylemekteydi. Ahmed Cevdet de istiâreyi açıklarken bunların ilişkilerine, alâkalarına dikkat çekmektedir.

Ahmed Cevdet'e göre: Eğer istiâre lafz-ı müfred ise;

1. İstiâre-i Müfrede
mürekkebe ise;
2. İstiâre-i Mürekkebe olur.

İstiâre-i müfred;

- A. İstiâre-i Masraha (Açık),
- B. İstiâre-i Meknuye (Gizli),

İstiâre-i masraha ise;

- A. Asliyye,
- B. Tab'iyye olmak üzere ikiye ayrılır.²²⁴

Şöyle ki: Eğer “ism-i ‘âm” ise asliyye olur. Masdarlar dahî “ism-i ‘âm”da dâhildir.

²²³ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniyye, İstanbul, 1299 (=1881), Mahmud Bey Mat., s. 146.

²²⁴ A.g.e. s. 146.

Örnek:

Bu gün hamamda arslan gördüm.²²⁵ *

Yine; Dîn-i Hâk mânâsına gelen “tarîk-i müstakîm” bu kâbildendir.

Örnek:

“Gizlin su tağyân etdi.”²²⁶

ibâresindeki tağyân lafzı teksir ma’nâsında kullanılıp “Masraha-i Asliyye”dir.

Bunun dışında, asıl fâil istiâre-i asliyye olup ona tâbi’ zât-ı fi’l ile fer’-i fi’l dahî istiâre-i ta’biyye olur.

Yazar burada harflerin ma’nâlarının dahî önemli olduğunu vurgulayarak şu örneği veriyor.

Meselâ: İçün kelimesi edat-ı ta’lîl (sebebe edatı)dir. Denilip “içün” harfinin ma’nâsı ta’lîl ile beyân olunur.

Örnek:

“Bu at uçuyor.”²²⁷

burada atın seğırtmesi, sür’atı kuşun uçmasına teşbih olunarak “uçmak” masdarı “seğırtmek” ma’nâsında kullanılmakla “istiâre-i asliyye” yapılmış olur.

Buradan da “uçuyor” fiili ahz olunarak “seğırtiyor” ma’nâsında istiâre-i ta’biyye olur.

²²⁵ A.g.e. s. 147.

* Aynı örnek Mizânü’l-Edeb’in 276. sahifesinde geçmektedir. Said Paşa bu cümleyi istiâre ve teşbihin ayrımı bahsinde kullanmış. Zikredilen cümleyi İstiâre-i Tahkiye olarak vermektedir. Yine Mebâni’l-İnşâ’da “arslan” kelimesiyle konuya açıklık getiriliyor. Ayrıca Mebâni’l-İnşâ’da aynı örnek kinâye bahsinde kullanılıyor.

²²⁶ A.g.e. s. 147.

²²⁷ A.g.e. s. 147.

Örnek:

Nazdan hamuşsun yoksa zebânın doymadan
İstesen bin dâstân söylersin ebrûlerle sen ²²⁸

Beyitte, “söylemek” ifâde ma’nâsında “istiâre-i asliyye” olmuştur. Ona tâbî “söylersin”, “ifâde eylersin” ma’nâsında “istiâre-i ta’biyye” olur.

İstiâre-i Meknuye: Bir şeyin zihinde diğer bir şeye teşbih edilmesi. Bu yapılırken sadece müşebbehin zikr olunması, müşebbehin-bihin unsurlarından bir şeyin remz kullanmak yoluyla zikredilmesine denir.

Örnek:

Ölümün tırnakları felâna saplandı. ²²⁹ *

Burada “ölüm” yırtıcı hayvana teşbih edilmiş. Yırtıcı hayvanın levâzımâtından (unsurlarından, özelliklerinden) olan “tırnak” bu teşbihe remz olmuş. Böylece “yırtıcı hayvan” istiâre-i meknuye”; “tırnak işareti” ise “istiâre-i ta’biyye” olur.

İstiâre-i Mürekkebe: Her hangi bir konuda müteaddid olan bir kimse için;

Örnek:

Bir adım ileri gidiyor bir adım geri çekiliyor. ²³⁰

denilmesi buna en iyi örnektir. Bu şahsın bir adım ileri atarak oluşturduğu fikir ile bir adım geri atarak bunlardan ferâgat ederek meydana getirdiği hissi onun mizâcına teşbih ediliyor.

²²⁸ A.g.e. s. 148.

²²⁹ A.g.e. s. 149.

* “Ölümün tırnakları” sözleri Mizânü’l-Edeb’in 276. sahifesinde “istiâre bi’l-kinâye”nin tarifinde de aynen kullanılmıştır.

²³⁰ A.g.e. s. 151.

İstiâre-i Temsiliye: Lisanımızda bu “darb-ı mesel” olarak bilinir. ²³¹

Örnek:

Ayağını yorganına göre uzat. ²³² *

Yazar bu açıklamalardan sonra istiâreyi benzetme yönü itibarı ile (vech-i şebah) iki kısma ayırır.

1. İstiâre-i ‘Âmiyye veya İstiâre-i Mübtezele: Böyle istiârelerde vech-i şebah zâhir (açık)dir.

“Kuvvetli” ma’nâsında “arşlan” kelimesini kullanılması gibi.

2. İstiâre-i Hâsiye veya İstiâre-i Garibe: Böyle istiârelerde vech-i şebah hafî (gizli)dir.

Örnek:

Buydan hoş rengden pâkizedir nâzik tenin
Beslemiş koynunda gûyâ kim gül-i ra’nâ seni ²³³

Beyitte gül ve ra’nâ daye’ye benzetilmiştir. (Daye: Dadı)

İstiâre-i ‘Âmi’ye **Örnek:**

Kûşe kûşe mihrlar mehler bedîd olsun da gör
Seyr-i sa’d âbâdî sen bir kere îd olsun da gör ²³⁴

²³¹ A.g.e. s. 151.

²³² A.g.e. s. 151.

* Bu örneği Mebânî’l-İnşâ’nın C. I, s. 90’da kinâye örneği olarak göreceğiz.

²³³ A.g.e. s. 152.

²³⁴ A.g.e. s. 152.

Bu beyitte “mîhr” ve “meh”den kasıt mesîreye gelen güzellerdir. Bu güzellerin “mîhr ü mâh”a teşbihi âdî bir teşbih ise de güzellerin taksim edilmesi (bir kısmının mâha, bir kısmının mehe) ve öyle teşbih edilmesi bu istiâreye bir garâbet katmıştır.

Bu örnekten sonra yazarımız istiârenin genel özelliklerinden bahseder.

Meselâ: Felân adamın ağzı arslan gibi kokar.²³⁵

denilebileceğini ancak;

- Ağzı kokar birini gördüm.²³⁶

denilerek “arslan” ma’nâsının kastedilmesi doğru olmaz. Bu yüzden her teşbih olan yerde istiâre olması söz konusu değildir.

²³⁵ A.g.e. s. 152.

²³⁶ A.g.e. s. 152.

Ta'lim-i Edebiyat'ta İstiâre Bahsi :

Ekrem, “Her bir istiâre bir teşbih-i muhtasardır, fakat edat-ı teşbihi yoktur.”²³⁷ sözleri ile tanımlıyor. Daha sonra bir örnekle târifini açmaya başlıyor.

Örnek:

“Muhârebe borusu çalar çalmaz bizim arslanların cümlesi birden düşman ordusunun içinde görölmeğe başladı.”²³⁸ *

Bu örnekte “arslan”dan kasıt “asker”dir. Şecaat yönünden askerin arslana teşbihi söz konusudur. Ancak bu teşbih yapılırken izhar edilmiş ve zihnî bir yaklaşımla anlaşılıyor. Halbuki:

Örnek:

“Muharebe başlar başlamaz askerimiz arslanlar gibi hücum ederek düşman ordusunu târ u mâr etti.”²³⁹ denilse bu sefer, bu ifâde “teşbih” olurdu.

Çünkü burada hem asker, hem arslan hem de gibi edatı zikrediliyor.

Yazar, teşbih ve istiâre arasındaki farkı Nâmık Kemal’ih “Cezmi” adlı eserinden aldığı cümlelerle açıklamaya devam ediyor.

Örnek:

“Bu zat fitraten valdesine hiç benzemezdi: Şehriyâr yılan mîzâcında ise kendisi kaplan tabiatında idi.”²⁴⁰

İşte bu teşbihtir.

²³⁷ Recâi-zâde Mahmut Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, İstanbul, 1299 (=1882), Mihran Mat., s. 224.

²³⁸ A.g.e. s. 224.

* Mebâni'l-İnşâ ve Belâgat-i Osmâniye'de gördüğümüz “arslan” burada da anahtar kelimedir.

²³⁹ A.g.e. s. 224.

²⁴⁰ A.g.e. s. 225.

Ancak bu ifâdeyi müteâkib:

Örnek:

“Yılandan kaplan doğabileceğini kim me’mul eder? Fakat kuvve-i fitra her mahallin îcâdına kâdirdir.”²⁴¹

İşte bu da istiâredir.

İstiâre için bir başka târif de: Bir kelimenin asıl ma’nâsından sarf-ı nazar ederek başka bir ma’nâ yüklemek şeklindedir. Ancak ilk ma’nâ ile son verilen ma’nânın uyumlu olması ancak zihnen yakalanacak bir hâdisedir.

Örnek:

“Şu gemiye bak nasıl uçuyor.”²⁴² *

Burada “uçmak” fiili “sür’at-ı seyr” anlamıyla kullanılmıştır. Böyle bir benzetmede iki kelime arasındaki ma’nâlandırma farkı ancak zihni kâbiliyetle ortaya çıkar.

Yazarımız daha sonra, bir kelimenin anlam dünyasının dışında kullanımı mutlak istiâre olmaz, “Mecâz-ı Mürsel” de olabilir diyerek açıklamalarını sürdürüyor. Bunların birbirinden ayırımı için ise kelimelerin nasıl ma’nâlandırıldığına bakılması gerektiğini vurguluyor.

Eğer bu alâka “müşâbehât (benzerlikler)” türünde bir alâka ise “istiâre” olur.

Aşağıdaki örneklerde verilen türde bir alâka ise “Mecâz-ı Mürsel” olur.

²⁴¹ A.g.e. s. 225.

²⁴² A.g.e. s. 225.

* Belâgat-ı Osmâniye’de istiâre bahsinde buna benzer bir örnek kullanılmıştır. “Bu at uçuyor.” (s. 147) “Uçmak ve sür’at” fiillerinin ikisinde de ortak olması bakımından dikkate değer.

Her istiâre bir teşbih-i mütezemin olduğu için teşbihlerin erkânı olduğu gibi istiârenin de erkânı mevcuttur.

1. Müstear-mine
2. Müstear-leh
3. Müstear

- Müstear-mine: Müşebbehin-bih demektir.
- Müstear-leh: Müşebbeh demektir.
- Müstear: Ya müşebbehin-bih ya da ma'nâyı ifâde eden kelimedir.

Müşebbehin-bihi olan müstear;

1. İsm-i cins
2. İsm-i 'ilm olur. ²⁴³

İsm-i cinse **Örnek:**

Ederdim () seyr ü sefer

Ki pâyânı olmazdı sahrâların

Abdülhak Hâmid ²⁴⁴

'İlm'e **Örnek:**

Sen bir şâh-ı zî-şânsın şehinşeh-i devrânsın

Ya'ni ki sen hâkansın devrinde ben (hâkânî) yem

Nefî ²⁴⁵

Müşebbehin-bihin ma'nâsını ifâde eden kelime ise;

- a. İsim olur.

²⁴³ A.g.e. s. 226.

²⁴⁴ A.g.e. s. 226.

²⁴⁵ A.g.e. s. 227.

- b. Masdar olur.
- c. Fiil olur.
- d. Sıfat olur.

İsme *Örnek:*

Bunu etmek için kırım zarar

Belki de (pençe) kazâ ditrer

Abdülhak Hâmid ²⁴⁶

Masdara *Örnek:*

Kâtil hem me'trûf hem mehiyâdır

Beni efnâ nâmusnı (ihyâ)dır.

Abdülhak Hâmid ²⁴⁷

Fiil'e *Örnek:*

(Uyandı) gerçi baht-ı rûzgârın hevâb-ı gafletden

Velfî ârâyiş-i dünyanın oldu deng ü hayrânı

Nefî ²⁴⁸

Sıfat'a *Örnek:*

(Meddahın) sevdâ (nâmusuz) muhabbet

Vicdânımı efsad etdin 'âkıbet

Abdülhak Hâmid ²⁴⁹

Yazarımız bundan sonra bir teşbihte müşebbehin-bih, edat-ı teşbihin olması gerektiğini, yine vech-i şebihin olması gerektiğini söyler. İstiârede ise “müşebbehin-

²⁴⁶ A.g.e. s. 227.

²⁴⁷ A.g.e. s. 227.

²⁴⁸ A.g.e. s. 227.

²⁴⁹ A.g.e. s. 227.

bih olan müstear-mine”, “müşebbeh olan müstear-ilehden” yalnız birisi zıkr olunarak gerçekleştirilir.²⁵⁰

Örnek:

Vaktini tembellik ederek geçiren birine;
 “Âmâte-i (mevt, öldürme) vakt edersin.”²⁵¹

Burada yalnız “vakt” (müstear-leh yâni müşebbehtir) zikredilmiştir. Ancak müşebbehin-bih zikredilmemiştir. Burada teşbihin, bir yönü olmadığı için vech-i şebeh de olmaz.

Yazarımız daha sonra her kâidenin istisnâsı olduğu gibi “istiâre” bahsindeki kâidelerin de istisnâsı olabileceği üzerinde durur.

Örnek:

“Şu gemiye bak nasıl uçuyor.” denildiği gibi,
 “Şu ‘ıkâb-ı cism cüsse-i keştiye bak kanadlarını açmış nasıl uçuyor.”²⁵²
 denilebilir.

“Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar.”

(Bulutların birbirine çarpmasından şimşekler vücuda gelir. Ancak unutulmamalı ki fikirlerin çarpışmasından da hakikatler meydana çıkar.)

Burada müstear minenin, müstear ileyhe izafi söz konusudur ki istiare kaideleri dışında addedilmelidir.

Ekrem’e göre istiare, teşbihten daha güzel bir söz sanatıdır. Çünkü;

1. Teşbih gibi fazla söze ihtiyaç yoktur. Kısa yoldan fikrimizi beyan edebiliriz.

²⁵⁰ A.g.e. s. 228.

²⁵¹ A.g.e. s. 228.

²⁵² A.g.e. s. 229.

2. Bu yüzden teşbihden daha belîğdir.

Örnek olarak da Mahmud Nedim Paşa'nın merhum biraderi Mahmud Bey'den aldığı bir manzûmeyi verir.

.....

Mîzer-i ites-i dilkenar
 Midir refik-i gâmkesler
 Meyle bulur şevrîde dil
 Sabru tesellî ve karar
 Var mı cihanda mı gibi
 Gam ehline uygun nigâr
 Girdikte sahba-i şekline
 Mecliste yer yer neş'eler
 Tefhih-i nevâ-ı cân ile
 Âyât-ı aşkı vehy ider
 Rindan-ı bezmini olup
 Fart-ı sagâdan bî-karâr
 Benzer olunca câm-ı mâl
 Coşanda söz-i sazdan
 Bir gonce-i nevresteye
 Kim anı hevap-ı nazdan
 Hayretle etmiş subh dem
 Bîdâr-ı feryâd-ı hezâr

Mahmut Bey²⁵³

²⁵³ A.g.e. s. 231.

Nesre Örnek:

Yine o asır içinde idi ki dünyaları ihata edecek bir tufan ma'rifeti zihne sığışdırılabilmek hârkisine mezhur olanlardan meşhur (Varka dâ gama) umman içinde mestur olan âmid-i berunî tarikni keşf itmekle Portekizler -eşcâr-ı elnûn semreler verir, nebâtı kuş çiçekler açar, bir gemiyyâ bağçesi ıtlakına şâyan olan- Hindistan'ın mahsûl ü nuratından o rûyayı müstefid itmekle başladılar. ²⁵⁴

İstiâre-i Temsiliye -yahud- Mecâz-ı Mürekkeb

İstiâre-i temsiliyede en evvel aranacak şey art ettiği hayal ile ondan maksûd olan fikir beyindeki münâsebetin tabiyyet ve temâmiyeti maddesidir. ²⁵⁵

Örnek:

Sukûd etdiyse bir kevkeb sipihr-i bî-karar olsun
Yere düştüyse bir meyve dıraht-ı pâydâr olsun ²⁵⁶

Bu örnek istiâre-i temsiliyenin kısa fakat özüne en uygun örnektir.

Örnek:

Niçe demdir ki gelen eyledi bûlbûlden dûr
Dâd elinden bu şikest olası kenc-i kafesin
Nedîm ²⁵⁷

Beyti yine istiâre-i temsiliyeye örnektir.

²⁵⁴ A.g.e. s. 232.

²⁵⁵ A.g.e. s. 233.

²⁵⁶ A.g.e. s. 235.

²⁵⁷ A.g.e. s. 235.

Nesre Misâl:

“Bir iki asırdan beri cânib-i mağribden Ziya Paşa zuhûr olan ve âfitab ma’rifeti ki efkâr-ı ‘itfâka müntaha-ı devam ve ibtidâî kıyâmete delâlettir. Tabiatıyla buralara neşr-i nûr etmeğe başladığından her şeyde bir hayli tağyir göründü. Bu inkılâbatın melekemizce en büyük sedmesine uğrayan şey ise edebiyattır.”

Kemâl ²⁵⁸

İstiâre-i Adiye ve Temsiliyede Mer’î (gözle görülen) Tutulacak Şerâ’it

Burada en çok dikkat edilecek konu: Arz edilecek mevzûnun, bahsedilen şeyin tabiatına muvâfık olmasıdır.

Bazı istiâreler şiirde güzel, nesirde çirkin durur. Bazıları ise nesirde güzel olur. Bunları kâidelerlendirmek güçtür. Çünkü bu ancak hüsn-i tabiatla bulunacak bir şeydir.

İstiâre yapılırken en çirkin, en korkunç, en menfûr şeylerden de yapılabileceğini yine bunların zıttı duygularla da istiâre yapılabileceğini söylüyor.

Örnek:

Mukaddem-i tabi’me dîba-ı Münif olsa hasır

Kadr-i iclâle nisbetle değildir şayan

İrfan Paşa ²⁵⁹

Bu beyitte Münif Şair’in (Mustafa Münif Efendi) şiirleri İrfan Paşa tarafından yere serilerek hasır olarak görülmektedir ki bu hoş bir istiâre değildir.

²⁵⁸ A.g.e. s. 235.

²⁵⁹ A.g.e. s. 240.

Örnek: (Ziyâ Paşa, Fuzûlî hakkında yazdığı;)

Bu ne kadar o ‘aşkın kitabı

Nazmında kokar ciğer kebabı ²⁶⁰

Yine Nedîm’in;

O ten ki hâk ola ‘aşkın kedâz u sözünden

Bitin geyâhı dem-i haşre dek kebab kokar ²⁶¹

şeklindeki tasvirler güzel değildir. Bu tür tasvirlerin ve daha ağırlarının kullanımından kaçınılmalıdır. Yine;

Açdığım yâreler ne hoş kanad

.....

Yâre zan etme rûhumun kanadı

.....

Uçuyor bir melek kanadları al

Abdülhak Hamid ²⁶²

Ya da;

Laleler besliyor yüzünde ‘arb ²⁶³

mısraında çehrede hâsıl olan kırmızılığın “lâle”ye teşbihi o kadar garib değilse de, bu teşbihin “hicab”a yahut “hiddet”e mütemayyil olduğu husûsu müşkil olduğu için burada da garâbet (alışılmamış durum) söz konusudur.

İstiâre yapılırken her hangi bir şeyin mütenâsibi ile mantık sınırları içinde istiâre yapılmalı. Söz söylemek için kelimeler sıkıştırılmamalıdır. Veysî’nin;

²⁶⁰ A.g.e. s. 241.

²⁶¹ A.g.e. s. 241.

²⁶² A.g.e. s. 242.

²⁶³ A.g.e. s. 242-243.

“Pâdişâhımız lebdır neşârın şeker-rîz edüp Hazret-i İskender ol nebât-ı kelimâtdan şirin mezâk olurlardı.”²⁶⁴

ibâresinde ağzın bir anda hem “cevâhir muhâfazası”na hem de “şeker kutusu”na teşbih olunması buna örnektir.

Yine Nâbî’nin “Tuhfetü’l-Haremin” adlı eserinin bir bölümünde güneşi önce hûruse (horoz), akabinde vazoyu, ardından da secde yapılacak cihette teşbihi dikkatsiz yapılan, yanlış teşbihâtandır.

Bu meyanda Bâkî’den alınan “Hatem” kasîdesinde de buna benzer unsurların varlığından bahsedilir.

Kasîdede şa’le-i kamer veşife-i duhtere teşbih edilmişken kaderi tenzil edip de “kuş kafesine”, “Ka’be penceresine” şarap kadehine teşbihi zoraki teşbihâtandır. Sarfedilen emek ise beyhûdedir.²⁶⁵ şeklindeki açıklaması ile bahsi bitirir.

²⁶⁴ A.g.c. s. 244.

²⁶⁵ A.g.c. s. 246.

Menemenli-zâde Tâhir'in Osmanlı Edebiyatı'nda İstiâre Bahsi :

Yazar tarifine Tâlim-i Edebiyat'taki istiâre târifi ile başlar. Ona göre Tâlim-i Edebiyat'taki “Bir şeyin min-cihet-i münâsebet ve müşâbehâtı olan şey diğerin nâmını ‘âriyeten vermektir.” şeklindeki târif doğrudur.²⁶⁶

Yine Belâgat-i Osmâniyye’de bulunan ve bizim de daha önce aldığımız târif (Belâgat-i Osmâniyye s. 146) verilir.

Menemenli-zâde Tâhir, bu tariftten sonra yine Belâgat-i Osmâniyye’de sayfanın aşağı satırlarında “müşebbehin-bihin lafzına müstear... denilir.” cümlesinin bulunduğunu bunun “İstiâre-i Âdi’ye” tarif olduğunu vurgulayarak Ahmet Cevdet’in düştüğü çelişkiye dikkat çeker.

Menemenli-zâde Tâhir’e göre ise istiâre; “Bir kelimenin müşâbehât alâkasıyla ve karîne-i ma’nâ ile ma’nâa-ı mevzû’leyhin gayrinde isti’mâl olunmasıdır.”²⁶⁷

Örnek:

Zulmet çeküp ser-âdak gayb

Sır söyledi mâha mihr-i lârfb

Şeyh Gâlib²⁶⁸

Bu beyitle, yazarımız şems ve kamer kadar parlak iki istiâre vardır diyor. Bunlardan biri “mah”dır. “Mah”dan kasıt “Cenâb-ı Hak”, “mihr”den kasıt ise zât-ı vâcibü’l-vücut (varlığı lüzumlu olan, Allah)tur.

²⁶⁶ Menemenli-zâde Tâhir, Osmanlı Edebiyatı, İstanbul, 1310 (= 1897) Kasbar Mat., s. 193.

²⁶⁷ A.g.e. s. 194.

²⁶⁸ A.g.e. s. 194.

Örnek:

“Şu mu’allime bak lisânından nurlar cereyan ediyor.” ²⁶⁹

ibâresinde burada “nur”; “fikir”, “söz” yerine kullanılır. Bunlara “nur” denmesinin sebebi “parlaklık”la ilgilidir. Burada edat-ı teşbih ve müşebbeh zikredilmediği için teşbih olarak değil, ibâreyi istiâre olarak algılarız.

Yazarımıza göre istiâre ve teşbih arasındaki fark şudur: Teşbihte tarafeyn (iki taraf, taraflar) mezkûr veya mukadderdir. İstiârede ise tarafeynden yalnız mezkûr diğeri mutavî (itiatli) bulunur. ²⁷⁰

Erkânı ise;

1. Müstear mine (müşebbehin-bih) *
2. Müstear leh (müşebbeh)
3. Müstear (müşebbehin-bihin lafzı veya anlam içeriğini ifâde kelime -melâim- olarak verilmiş)

Örnek:

“Meyve-i kalbini hâ ki kodu dest-i eccl.”

mısraında “meyve-i kalb” istiâredir. Çünkü burada kasıt şâirin “evlâdıdır”. Burada “müstear”; “meyve” kelimesi, “evlâd” “müstearleh”, terkibin (meyve-i kalb)in medlûlü (delâlet eden) de müstear mine’dir.

Yazarımız daha sonra Ekrem’de olduğu gibi “müstear”ın isim, ism-i ‘ilm, sıfat, fiil v.b. olması hallerine geçer. Ekrem’in “istiâre-i temsiliye yahud mecâz-ı mürekkeb” bahsinde kullandığı beytin ikinci mısraı örnek olarak alır.

²⁶⁹ A.g.e.s. 194.

²⁷⁰ A.g.e.s. 194.

* İstiârenin erkânı husûsunda şimdiye kadar gördüğümüz kitaplar mutâbıktırlar.

Örnek:

“Yere düştüyse bir meyve dıraht-ı pâydâr olsun.” ²⁷¹ *

Örnek (ism-i ilme) :

“İşte bir resim ki rüstemler buna hayrân olur.” ²⁷²

Örnek (Fiil olması hâlinde) :

O bütün haremi teşrîfini gûş itdi meger

Şevk-i şurîdeyi gördüm (gelir ama ne gelir)

Nedîm ²⁷³

Örnek (Sıfat olmasına) :

Sabır gönlümün meş’um mükâfâtı

Yâver-i bahtımın (hazîn) iltifa **

Bu örneklerden sonra tamamı Ekrem’in tabîatı ve hattâ kelimeleriyle istiârenin teşbihten daha belîğ bir söz san’atı olduğu vurgulanır. Bu yapılrker de örnekler vermeyi ihmal etmez. Örneklerin içeriği yönüyle benzerlik varsa da bâzılarında sırf kelimeler değiştirilmiştir.

Örnek:

“Ey şîr-i jayân.” ²⁷⁴

Burada muhâtabımızın “arşan” olduğunu iddiâ etmiş oluruz.

²⁷¹ A.g.e s. 195.

* Aynı örnek Tâlim-i Edebiyat’ın 235. sahifesinde mevcuttur.

²⁷² A.g.e s. 195.

²⁷³ A.g.e s. 196.

** Örneklerle delâlet eden kelimeler parantez içine alınarak verilmiştir.

²⁷⁴ A.g.e. s. 196.

Halbuki:

Örnek:

“Ey şîr-i jiyâna benzeyen kahraman!”²⁷⁵

denilirse evvelki mübâlağayı ortadan kaldırmış oluruz.

Yine yazarımıza göre istâre diğerine nazaran daha canlı ve daha latif bir san’attır.

Örnek (Bir insana) :

“Meftûn oldu” diyecek yerde, “fütur içine defn olundu” denilirse bundaki tasvîrat uygun düşmez.

Örnek:

“Gönlümdeki hiss-i sevda bir derece fizân etti ki bî-hayât kendini bir ummân-ı felâkete doğru sürükleyip götürdü.”²⁷⁶
ibâresindeki “sevdâ” kelimesini o derece parlak bir hale getiririz ki yazarken biz bile korkarız diyor.

Daha sonra yazarımız istiârede üç noktaya dikkat çeker.

1. Bir kere açık ve birbirine münâsib olmalıdır.

Örnek:

“Güllere perî-i bahârın dehânı.”²⁷⁷ desek istiâre-i gayr-i tabîi olur. Çünkü “bahar”; “perî”ye benzetilirse bir “gül” onun dehânı olamaz.

2. Menfûr (iğrenç) şeylerden istiâre yapılmamalıdır.

²⁷⁵ A.g.e. s. 197.

²⁷⁶ A.g.e. s. 197.

²⁷⁷ A.g.e. s. 197.

Örnek:

“Zavallı me’yûs Kemâl ıztırâb ile ölüyordu.” ²⁷⁸

Şartlı hallerde ise yazarımız en fenâ şeylerden de istiâre yapılabileceğini söylüyor.

Örnek:

“Düşmanın gevgevesine kulak asmamalı.” ²⁷⁹

sözünde olduğu gibi.

3. İstiâre birbiriyle irtibat ve i’tilaf edemeyecek şeylerden yapılmamalıdır.

Örnek (Bir askere hitâben) :

“Ey şîr-i jayân! Haydi! Bark-ı celâdetini eline al düşmanları ot gibi doğra!” ²⁸⁰

Çünkü, bir kere “arşlan” “bark-ı celâdetini eline alamaz” ikinci olarak “bark-ı celâdet” “kılıç”a benzese de otları doğrayamaz.

Yazarımız daha sonra sözlerine şöyle devam eder: İstiârenin en güzeli teşbih ile birbirini tamamlayan halidir.

Örnek:

“Bârîka-i hakîkat müsâdeme-i efkârdan çıkar.” ²⁸¹ *

Yazarımız “istidrad” bölümünde fikirlerini “Tâlim-i Edebiyat”taki fikirlerle mukâyese eder. Ekrem’le hem fikir olduğunu zikreder. Ancak bâzı tamamlamalar

²⁷⁸ A.g.e. s. 198.

²⁷⁹ A.g.e. s. 198.

²⁸⁰ A.g.e. s. 199.

²⁸¹ A.g.e. s. 199.

* Aynı örneği yine Tâlim-i Edebiyat’ta görmekteyiz.

yapmayı da ihmâl etmez. Bunlar özellikle Ekrem'in verdiği bâzı örnekleri yeniden değerlendirmek bâbındadır.

Tesbih ve istiârenin ayrımı ile ilgili hususlarda bilgi verilirken Tâlim-i Edebiyat'ta verilen örneklerin hareket noktası olarak seçildiğini ve görülen eksiklerin belirtildiğini tekrar zikrederim.

İstiâre-i Temsiliye

Bir fikri, bir hayâli münâsebet ve müsâbehat nâmesi olan diğer bir fikir ve hayâl ile ifâde eylemektir. ²⁸²

Örnek:

“Bir hevâb-ı giran içindeyiz gördüğümüz rüyâları hakikat zannetmek gafletinde bulunmayalım ki uyandığımız zaman mahcûb oluruz.” ²⁸³

sözünün mânâsı “Hayat bir uyku gibidir ve kavâit ü hâdisât uykuda görülen rüyâlara benzer. Fânî olan bu şeyleri bâkî ve dâimî zannederek aldanmayalım ki hayâtımız hitâma erüp de ilm-i hakîkate dâhil olduğumuz zaman ettiğimiz gafleti tahatturla mahcûb oluruz.” gelir ki bu da bir istiâre-i müttebâ'i (kulluk eden, uygun)dir.

Mâhî-i tenhâ rû-i semâ pemyâ

Nasf-ı şebde gahî teykaz eder

Setre-i ebr ile tehfiz eder

Hiç görünmez zamân-ı barışda

Başka iklim eyleyüp hicret

Dolaşır hem yine eder 'avdet

Ki gezer kâhan-ı keşâyışde

²⁸² A.g.e. s. 253.

²⁸³ A.g.e. s. 253.

Bulacak olsa ol gezârşede
 Şeb-i tarâne arz eder tulu'at
 Nitekim bir esir-i zindâne
 Gelir envâr-ı fikir cânâne²⁸⁴

Yazara göre istiâre-i temsiliyeyi her yönüyle temsil edecek güzel bir örnektir. Ancak “istiâre-i temsiliyelerin” açıklaması yapılmadan Mecâz-ı Mürsel’e geçilir.

²⁸⁴ A.g.e. s. 254.

Mizânü'l-Edeb'te İstiâre Bahsi :

Diyyerbekirli Said Paşa istiâre bahsini ilkin “mecaz”ın içinde ele alır ve işler. Kitabının üçüncü faslında da müstakil olarak ele alır. Ancak burada da diğer yazarlarımızdan farklı olarak “istiâre”yi “mecaz”ın bir şûbesi olarak görür. Daha önce (buraya kadar) gördüğümüz kitaplarda ise “istiâre” ve “teşbih” aynı paralelde addediliyor. Bunların bir birinden ayrılan küçük farkları anlatılmaya çalışılıyordu.

Diyyerbekirli Said Paşa'ya göre: “İstiâre, evvelki fasılda gösterildiği üzere mecazın bir kısmıdır.” diyor.²⁸⁵

Yine Said Paşa'ya göre: “İstiâre alâkası müsâbehât olan mecazdır. Ma'nâsı ‘hissen’ yâhud ‘aklen’ kavrandığı için buna bâzen -tahkîki- denilir.”²⁸⁶

İstiârede “vech-i şebih” olmayışı sadece müşebbeh oluşu istiârenin “Mecâz-ı Lağvî” oluşuna delâlet eder.

Bazılarının istiâreye “Mecâz-ı Aklî” demelerinin sebebi tasrifin aklî olmasındandır.²⁸⁷

Yazar bu fikirlerinin isbâtı olarak “Şehbâtı olarak “Şehbân”, “Hatîm” gibi isimleri zikreder. İstiârenin erkânını ise bir örnekten hareketle verir.

Arz eyledikçe ‘aşık-ı lâ’l mezâb-ı çeşmin

Aç Hakk’a dehânın sen dernâb göster

Neşâtî²⁸⁸

²⁸⁵ Diyyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, İstanbul, 1305 (=1888), A.Asadoryan Şirket-i Mürettibiyye Mat., s. 321.

²⁸⁶ A.g.e. s. 321.

²⁸⁷ A.g.e. s. 321.

²⁸⁸ A.g.e. s. 322.

Burada “müstearün-minh” : kan ile mahlut göz yaşı
 “müstearün-leh” : dernâb
 “müstearün-minh” : ma’sukun dişleridir.

Kelimelerle anlam yönünden münâsebet kurulurken Said Paşa’ya göre bir karîneye ihtiyaç vardır.

Örnek:

“Bir arslan gördüm ok atıyor idi.”²⁸⁹

Buradaki karîne (ipucu), “karîne-i vahde (ipucu bir kelimesidir)” dir.

Yine;

Aks-i gül olur zâhir murat-ı sahn içre

Ol lâle şebnem-i hayz oldukça hicâb-ı ‘âlûd

Burada “lâle şebnem-i hayz” : müstearün-minh

“terlemiş ruhsar” : müstearün-leh olup “murat-ı sahn” ile

“hicâb-ı âlûd” tâbirleri birer karînedir.

Beyit, “hicâbın tesîriyle yüzü kızarıp terlediği ve bu hal ile konuştuğu sözleri aynaya akseden gül gibi görünür” anlamı taşımaktadır.

İstiâre tarafeyn (tarafları) îtibariyle iki türlü olur.

- İctimaları (toplanma) mümkün olanlar.
- Mümtenî olanlar (nâ-mümkün, olmaz)

²⁸⁹ A.g.e. s. 323.

Birinciye örnek (Kendi köşesinde fikirleriyle yaşayan birinin birden servete nâil olmasına) :

“Ölmüş iken hayat buldu.” denilmesi. ²⁹⁰

Hayat: Müstearün-minh (kendisine benzeyen)

Servet: Müstearün-leh (benzetilen)

Bunların ikisinin de bir kişide bulunması mümkündür.

İkinciye Örnek:

Mevcûd bir şeyle nâ-mevcûd bir şey arasında ilgi kurulması mümtenî olur.

Said Paşa, bu aradaki örneklerini Arapça’dan, en yakın olarak (anlayacağımız ma’nâsında) hadislerden tertip etmiştir.

Daha sonra yazar istiâreyi cem’i îtibâriyle:

1. İstiâre-i Mübtezile (değersiz)
2. İstiâre-i Garîbe (işitilmemiş, görülmemiş, değerli)

kısımlarına ayırır.

Mübtezeleye Örnek:

“Kargılı bir arslan gördüm.” ²⁹¹

Burada bahsedilen “şecâat”dır ki bunu hemen herkes anlar.

²⁹⁰ A.g.e. s. 323.

²⁹¹ A.g.e. s. 325.

Garibiyeye Örnek:

Şeb-i vuslatda ol mihri melâhat naz etdikçe
Görüp çâk-i girîbânım şefk-i kân ağlasun gülsün ²⁹²

Beyitte, şemsin zulmeti in'ikâsından kızaran ve müteâkiben pertev (ışık)-i intâb ile açılan “şafak” “müstearün-leh”, sürekli ağlayan, gözünden yaş dökülen müteessir zâtın tesâdüfî bir şekilde “gülen kimse” “müstearün-minh” dir.

Örnek:

Mâha çekdim şeb-i hicrân ‘alem-i şûle-i âh
Âh kim olmadı ol mâh haberdâr henüz

Fuzûlî ²⁹³

Bu beyitte “mâh” müşebbehin-bihtir. “Mâşuk” müşebbehtir. Ancak mahfuzdur.

Bu örneklerden sonra yazarımız istiâreyi tarafların durumuna göre altı kısma ayırır:

1. İstiârenin üç unsuru da hissî olur.

Örnek:

Dîvân-ı hüsne bari sen ey hat-ı nev çıkup
Arz et siyâhına meh-i hicrâna mevdumu

C. Paşa ²⁹⁴

Beyitte, müstearün-minh : kasd-ı meblağ
müstearün-leh : hatt-ı nev
cem’i : keyfiyyet

²⁹² A.g.e. s. 325.

²⁹³ A.g.e. s. 325.

²⁹⁴ A.g.e. s. 326.

2. Üçü de aklî olur.

Örnek:

Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i meltedde
Çıkar âsâr-ı rahmet-i ihtilaf rey-i emtedden

Kemal Bey ²⁹⁵

Müstearün-minh : söz içindeki ma'nâ
müstearün-leh : ittihâd-ı kalb-i meltedde
cem'i : hâlisâne ittihad olur

3. Tarafeyn hissî, cem'i aklî olur.

Örnek:

Gülizâran Sitanbul bir ağlamaz âmâ
Öyle yüz yâd u ta'în-i şehper pervâz bana

C. Paşa ²⁹⁶

Ya da Ekrem Bey'in;
Dilinde aşk-ı neşreviz, lebinde şevk-i hande var
Yolunda her çimen nâim, gözünde her çiçek güher
Şarâb-ı âb hoş kevser, gadası seyr-i şehiddir
Değil melâk âşinâ, gelâldinde bî-haber
Çoban kıyâfetindeki garîb gâmkârı gör ²⁹⁷
Müstearün-minh : âdetâ bir çocuk
Müsetarün-leh : çoban kıyâfetindeki garîb
Cem'i : bu hâl-i bî-kaydı.

²⁹⁵ A.g.e. s. 326.

²⁹⁶ A.g.e. s. 326.

²⁹⁷ A.g.e. s. 327.

4. Tarafeyn aklî, cem'i hissî olur.

5. Müstearün-minh hissî, diğerleri aklî olur.

Örnek:

“Halce-i ecelle pençeleştim.”²⁹⁸

Müstearün-minh : düşman-ı mahsûs

Müstearün-leh : ecel

Cem'i : husûmet

olur.

6. Müstearün-leh hissî, diğerleri aklî olur.

Örnek:

Hodnin-i gamzen ile cân virmek cânâ minnetdir

Bu şîrin merâk ile rûh-u şâhiden ağlasun gülsün²⁹⁹

Müstearün-leh : hodnin-i gamze

Müstearün-minh : ecel

Cem'i : nez'-i rûhdur (can çekişen rûh)

Yazarımız bundan sonra, istiâre san'atını “müstear” itibâriyle;

1. Asliyye,

2. Tâbi'ye olmak üzere ikiye ayırır.

✓ İstiâre-i asliyyede müstear ism-i cins olur.

²⁹⁸ A.g.e. s. 327.

²⁹⁹ A.g.e. s. 328.

Örnek:

“Hilekâr tilki.” ³⁰⁰

Örnek:

“Güzel sadâlı ma’nibe-i bülbül.” ³⁰¹ gibi.

✓ İstiâre-i tabi’ye’de lafz-ı müstear ism-i cinsin gayrı olur.

a. Fiil,

b. Fiilden müştak isimler.

Fiile Örnek (Şiddetle döğülen biri için) :

“Herif öldü gitti.” ³⁰² denmesi gibi.

Burada “döğölmek”, “ölmek” mevkîinde isti’mâl edilmiştir.

Yine;

“Dünyaya gelen ölmek için gelir.” ³⁰³

ibâresi istiâre-i tabi’yeye örnektir.

İstiârede eğer müşebbehin-bih zikrolunur ise bu “istiâre-i mesârih” olur. Üç türlü cereyan eder.

1. Gerek müstearün-minh, gerek müstearün-lehin tamamlayıcı unsurlarından hiç biri mevcut olmaz.

³⁰⁰ A.g.e. s. 328.

³⁰¹ A.g.e. s. 328.

³⁰² A.g.e. s. 328.

³⁰³ A.g.e. s. 329.

Örnek:

“Benim yanımda bir arslan var.”³⁰⁴

2. Yalnız müstearün-lehin melâmihlerinden (bir şeyin başka bir şeye benzeme noktaları) bir şey bulunur.

Örnek:

“Benim yanımda kargılı bir arslan var.”³⁰⁵

3. Yalnız müstear-ı mebhin melâmihlerinden bir şey bulunur.

Örnek:

“Benim yanımda pençesi kuvvetli bir arslan var.”³⁰⁶

Teşbihte mübâlağanın yersiz olduğunu bunun istiâreden de uzak tutulması gerektiğini vurgulayan yazar “Güneşin yüzü balçıkla sıvanmaz.”³⁰⁷ örneğiyle bu fikirlerini kuvvetlendirir.

Said Paşa’nın son derece ağız üslûbu, kavramlara anlaşılabilecek târifler yerine nerede ise Arap belâğatı târifleri getirmesi eserini anlaşılması ve kaynak olarak kullanılması güç hale getirmektedir. İstiâre bahsinde buraya kadar olan kitaplarda istiâre erkânı husûsunda mutâbık bir tasnif varken Paşa, bunların üçüncü maddesini (müstear) “cem’i” olarak almıştır.

³⁰⁴ A.g.e. s. 330.

³⁰⁵ A.g.e. s. 330.

³⁰⁶ A.g.e. s. 330.

³⁰⁷ A.g.e. s. 331.

Mâlûmât-ı Edebiyye'de İstiâre Bahsi :

Yazarlarımızın tanımı şöyledir. “Bir lafzın müşâbehat alâkasına ve karîne-i ma'nâyâ binâen mevzû' olduğu ma'nânın hâricinde kullanılmasına istiâre ıtlâk olunur.”³⁰⁸

Yazarlarımız “.....”nın tarifine de dayanarak istiârenin iki ayrı özelliğini verirler.

1. Kelimenin mevzû' olduğu ma'nânın ifâde ettiği,
2. Buna binâen dimağda tevlid eden ma'nâdır.

Yine yazarlarımız umûmiyetle istiârede teşbihin mevcûdiyetinden bahsediyorlar.

Örnek:

Gitdi gülleri âfitâb-ı temmuz

Açdı gülleri şa'le-i cihansız

Gâlib Dede³⁰⁹

Şair burada, “onlar yalnız âfitâb-ı temmuz giymişler gibi çıplaktılar, susuzluktan gûyâ şa'le-i cihansuzi içiyor gibiydiler.”, demiyor. “Onlar âfitâb-ı temmuz giyerler şa'le-i cihansuzi içerler.” sözlerini söylüyor. Halbuki temmuz güneşini giymek kâbil değildir. Dolayısıyla “giymek” kelimesi asıl anlamı dışında kullanılmıştır. O da “çıplak olmaktır”. Çünkü şâir “sıcaktan elbiseleri yokdu” fikrini istiâreden hareketle vermektedir.

³⁰⁸ Köprülü-zâde M. Fuad, Şehâbeddin Süleyman, Mâlûmât-ı Edebiyye, C. I, Dersaadet 1330 (=1912), Kanaat Mat., s. 241.

³⁰⁹ A.g.e. s. 242.

Örnek:

Sen tarâb-ı sihv bir mahbûs
Ben çilepây-ı gamda bir maslûb

Abdülhak Hamid ³¹⁰

Burada “çilepây-ı gam” asıl ma’nâsında kullanılmıyor. “gamdan” bir “çilepâ”nın mevcûdiyeti muhaldir. Burada olsa olsa “gizli bir müşâbehat” vardır. O da “Bir mahkûmun ölüm saatinin ıztırâbını ihtâr eden bir yeis, ezici bir gamla müteessirim.” demektir.

Örnek:

Niçin..? Niçin..? Bu “niçin”lerle şimdi gû-helecân
Dilimde titreşiyor en sitemli nâlişler

Tevfik Fikret ³¹¹

“nâliş”lerin insan ya da hayvan gibi “titremesi” imkânsızdır. O zaman “titremek” başka bir anlamda kullanılmıştır. Buradaki anlam: “Dudaklarımdan feryadlar çıkmak üzeredir.” şeklindedir.

Bu örneklerden sonra yazarlarımız, bu konudaki uzmanların istiâreyi iki kısma ayırdıklarını söylüyorlar:

1. İstiâre-i maşruha: Müşebbeh gizlidir (hazf edilmiş).

Örnek:

Bir servi besledim nice yıl bağbân olup
Ser-keşlik etdi ol dahî dâmen-keşân olup

İbn-i Kemâl ³¹²

³¹⁰ A.g.e. s. 242.

³¹¹ A.g.e. s. 242.

³¹² A.g.e. s. 243.

Beyitdeki “servi” kelimesi “servi gibi boy” ma’nâsındadır. Dolayısıyla istiâre yapılmak üzere “müşebbehi” olan “boy” kelimesi gizlenmiştir. Bunun için istiâre-i masraha (açık) vardır.

2. İstiâre-i Mekniyye: Müşebbehin-bih hazfolunmuştur.

Örnek:

O mel’ûn served şûh-ı bahar

O ma’tûr-ı meşâfahât-ı reyâh ³¹³

“reyâh (ağrı, yel, rüzgâr)” “insanların meşâfahâtına (ağız, ağıza konuşma)” benzetilmiştir. Halbuki “insanlar” kelimesi hazfolunmuş, “meşâfahât” kelimesiyle ona işâret olunmuştur.

İstiâre bahsi yine “teşbih” ile münâsebetli dolayısıyla tekrar iki kısma ayrılmıştır:

1. Tarafeyn-i teşbih müfred olduğu takdirde “istiâre-i müfrede”,
2. İki taraf yek diğeriyle karşılaştırılıyorsa “istiâre-i mürekkebe” olur.

Örnek:

Nice demdir ki gelen eyledi bülbül den dūr

Dâd (feryat) elinden bu şîkest olası künc (hazîne)-i kafesin

Nedîm ³¹⁴ *

Burada “rûh” hem gülünden ayrı bülbüle, hem de genc-i kafese teşbih olunmuştur. Dolayısıyla bu istiâre “İstiâre-i Mürekkebe”dir. “Müşebbeh” mahzuftur.

³¹³ A.g.e. s. 243.

³¹⁴ A.g.e. s. 243.

* Aynı örnek Tâlim-i Edebiyât’ın 235. sahifesinde “İstiâre-i Temsiliye”ye örnek olarak verilmiştir.

Yazarlarımız daha sonra istiârede;

- a. Müşebbeh : Müstearün-leh
 b. Müşebbehin-bih : Müstearün-minh denilir, diyorlar.

Bu açıklamadan sonra yazarlarımız istiârenin nasıl yapılacağı, yapılırken nelere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durduktan sonra Fikret'in şu şiirini örnek olarak alırlar;

Bir darbe... bir duman ve bütün bir gervesûr
 Bir ma'şer vâzi'-i temâşâ, haşin, 'akver
 Tırnaklarıyla berid-i kahrın, didik didik
 Yükseldi gurceve bacak, kelle, kan, kemik
 Ey darbe-i mübeccele, ey dûd-ı muntekim
 Kimsin? Nesin?.. Bu savlete sâik, sebep ne? Kim?
 Arkada bir nigâh tecessüs ve sen nihân
 Bir dest-i gaybı akdınıyorsun, râh-feşân
 Mâliksen o sûret-i ra'din gayza ki
 Her yerde hiss-i hak ve halâsın mahrukı ³¹⁵

³¹⁵ A.g.e. s. 246.

Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde İstiâre Bahsi :

Lügat ma'nâsı:

“Birinden iğreti bir şey isteyip almak.”

Edebiyatta: “Bir kelimenin ma'nâsını muvakkaten diğer bir kelime hakkında kullanmak.” demektir. ³¹⁶

İstiâre kendi ma'nâsında kullanılmayan bir lafızdır. Ma'nâ-i mevzûunda isti'mâline karîne-i mâniâ vardır. O halde “mecazdır”. ³¹⁷ Alâkası teşbihtir.

Örnek (Bir askere) :

“Arslanım.” denilir. ³¹⁸ *

Burada kelime asıl anlamında kullanılmamıştır. Asker arslan gibi “cesur” olabilir ancak “dört ayaklı olamaz” buna (karîne-i ma'nâ) denilir.

Yazarımıza göre;

Alâkası teşbih olan mecazlar “istiâre”, başka alâkası olanlar ise “mecâz-ı mürsel”dir. ³¹⁹

İstiâre teşbih taraflarından (müşebbeh, müşebbehin-bih) birinin zikredilmemesi ile yapılır.

³¹⁶ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, Neşre Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 71, (İlk baskısı 1936).

³¹⁷ A.g.e. s. 71.

³¹⁸ A.g.e. s. 71.

* Aynı örneği diğer belâgat kitaplarında da görmekteyiz.

³¹⁹ A.g.e. s. 71.

İstiârenin Erkâmı

Teşbihte olduğu gibi dört erkâmı vardır. *

Örnek:

“Sîne-cûşan-i hammiyyet bir yanar dağdır gelen.” ³²⁰

Burada tabur, göğsünde hamiyet yanardağları kaynayan bir yanardağa benzetilmiştir.

Tabur : Müşebbeh (müstearu’n-leh)
 Yanardağ : Müşebbehin-bih (müstear)
 Göğüsteki coşkunluk : Vech-i şebehtir. (müsteru’n-minh)

Mısrada “müşebbehin-bih” olan “yanardağ” zikredilmiş, “müşebbeh” olan “tabur” ise zikrolunmamıştır. Bu yüzden burada teşbih değil istiâre vardır.

İstiâre Türleri

1. İstiâre-i Mürekkebe:

Örnek:

Aslı yokdur (Mebâni’l-İnşâ’da “bu kadar”) bilirim va’de-i vasl-i dehenin
 Nâfile bal çalub ağzıma yalandırdı beni ³²¹ **

Burada “ağza bal çalıp kandırmak” söz grubu “birine vaadlerde bulunup imrendirmek” sözü grubuyla açıklanır ki burada bir istiâre-i mürekkebiyye vardır.

* Şimdiye kadar üç olarak verilmekteydi.

³²⁰ A.g.e. s. 71.

³²¹ A.g.e. s. 72.

** Aynı örnek Mîzânü’l-Edeb’te vardır.

Bunlara aynı zamanda “istiâre-i temsiliye” de denir. Bunlar çoğunlukla “ata sözleri” niteliğindedir.

Örnek:

“Ayağını yorganına göre uzat.” ³²² *

Ayrıca Şinâsi’nin La Fonten’den çevirdiği ve eşeğe hitâben tilkiye söylediği şu sözler;

Dâim olsun beğimin sâye-i lutf u keremi
Gül biter bastığı yerlerde mübârek kademi
Hele ol hoş kokulu kuyruğu benzer miske
Koklarım efendim burnuma vurmazsa fiske
Eder irfânını iymâ o sühen-gû gözler
Yakışır ağzına mevzûn ü mukaffâ sözler ³²³ **

çokça istiâre içerir.

2. İstiâre-i Asliyye: İsimlerden, isim gibi olan masdarlardan yapılır.

Örnek:

Rahmet bana ey nigâr bak da
Cevrinle bu dîde çağlamakda ³²⁴

beytindeki “ey nigâr!” ve “çağlamakda” birer “istiâre-i asliyye”dir.

Biri isim (nigâr) diğeri masdardan (çağlamakda) yapılmıştır.

³²² A.g.e. s. 72.

* Aynı örnek Ahmed Cevdet’in Belâgat-i Osmâniyesi’nin “İstiâre-i Temsiliye” maddesinde kullanılmıştır. (s. 151)

³²³ A.g.e. s. 72.

** Aynı örnek Mebânî’l-İnşâ’nın “İstiâre-i Temsiliye bahsinde C. I, s. 89’de mevcuttur.

³²⁴ A.g.e. s. 72.

ey nigâr ⇒ ey tasîr gibi güzel

çağlamakda ⇒ coşkun bir nehir gibi akmakda

anlamına gelen teşbihlerdir ancak “müşebbehin-bih” saklı olduğu için istiâre olmuşlardır.

3. İstiâre-i Tabiyye: Fîl, fer’î fiil ile yapırlılar.

Örnek:

Nâzdan hâmuşsun yoksa zebânın doymadan
İstesen bin destan söylersin ebrûlarla sen ³²⁵ *

Örnek:

Kalbimi kanatan gonce bir güldü
Oradan kan değil, ömür döküldü
Kırıp çiğnediği kadeh gönüldü
O gönül kıranı unutabilsem ³²⁶

Bu koşmada “kanatan” ve “kırın” kelimelerinden birer istiâre yapılmıştır.

Özellikle Mizânü’l-Edeb’te üzerinde durulan “harf” ile yâni “edat” ile istiâre yapıldığı söyleniyor. Edebiyat Lügati’nde bu konuya dikkat çekilerek bunun Türkçe için pek geçerli olmadığı kanaati zikrediliyor.

Örnek:

“Sizi ziyâret için geldim.” cümlesinden kasıt;

“Gelmekten garzım sizi ziyâret etmektir.” ifâdesidir. ³²⁷

³²⁵ A.g.e. s. 72.

* Aynı örnek Ahmed Cevdet’in Belâgat-i Osmâniyesi’nde “İstiâre-i Tabiye” bahsinde vardır.

³²⁶ A.g.e. s. 72.

³²⁷ A.g.e. s. 72.

4. İstiâre-i Musarraha: Müşebbehi zikrolunmamış istiâreye denir. Üç türüdür;

a. İstiâre-i Musarraha-i Mutlaka: İstiâre karînesinden başka, müstearün-minhin de müstearün-lehin de mülâyimi (münâsibi) zikr edilmemiş istiâre-i musarrahadır. *

Örnek (Askerler geçerken) :

“Şu arslanlara bak.” ³²⁸

Burada müstearün-minh “cür’et” ma’nâsında, müsteârün-leh olan “asker” mülâyimi olacak bir kelime zikr edilmemiştir.

b. İstiâre-i Musarraha-i Mücerrede: Müstearün-lehin mülâyimi bir şey zikredilen istiâredir.

Örnek:

“Süngülü bir arslan.” ³²⁹ **

Burada “müstearün-leh” olan “nefer”in münâsibi “süngü” ile istiâre yapılmıştır.

c. İstiâre-i Musarraha-i Müreşşeha: Müstearün-minhin münâsibi zikredilerek yapılır.

Örnek:

“Türk kuşu, kuvvetli kanatlariyle havayı yarıyordu.” ³³⁰ ***

* Açıklamaların aynı Mizânü’l-Edeb’te bulmak mümkündür.

³²⁸ A.g.e. s. 72.

³²⁹ A.g.e. s. 72.

** Aynı örnek (kargılı arslan şeklinde) Mizânü’l-Edeb’in aynı bahsinde s. 330’da mevcuttur.

³³⁰ A.g.e. s. 72.

*** Aynı örneği “Türk” kelimesi hariç diğer kaynaklarda da görüyoruz.

Burada “teyyâre” “kuş”a teşbih edilmiş, müstearün-minhin mülâyimi (münâsibi) “kanat” kelimesinin zikriyle istiâre gerçekleştirilmiştir.

5. İstiâre-i Mekniyye: Böyle istiârelerde “müşebbehin-bih” zikredilmez.

Örnek:

Şu karşımızdaki mahşer kudursa, çıldırsa
Denizler, ordu, bulutlar donanma yağdırsa
Değil mi ortada bir sîne çarpıyor, yılmaz
Cihân yıkılsa emîn ol, bu cebhe sarsılmaz

M. Âkif³³¹

beyitlerinde “düşman kalabalığı” önce “mahşere” benzetilerek “musarrah” bir istiâre yapılmıştır. Sonra o “mahşer” de “köpek”e teşbih ediliyor. Ancak bu yapılırken “müşebbehin-bih” zikredilmeyip onu çağrıştıran “çıldırsa, kudursa” kelimeleri zikredilerek istiâre-i mekniyye yapılmıştır.

Yazarımız daha sonra Cevdet Paşa’nın Belâgat-i Osmâniyye adlı eserindeki bu konuyla ilgili tarifleri isnâd olarak verir. Buradaki örneklerden bâzıları da zikredilir.

6. İstiâre-i Tahyilliye: İstiâre-i mekniyyede tasavvur olunan ayrıca ve hayâli bir istiâredir.

Örnek için referans olarak Belâgat-i Osmâniyye gösterilmiştir.

7. İstiâre-i Mübtezele, İstiâre-i Amiyye: Vech-i şebihin pek belli olmasıyla yapılan istiâredir.

³³¹ A.g.e. s. 73.

Örnek (Askere) :

“Arslanım.”³³² * demekle maksadın “cesurluk” olduğunun anlaşılması gibi.

8. İstiâre-i Garîbe: Vech-i şebahi kapalı, pek belli olmayan istiâredir.

Örnek:

Bûydan hoş, rengden pâkizedir nâzûk tenin

Beslemiş koynunda gûyâ kim gül-i ra'nâ seni

Nedîm³³³ **

Burada sevgilisinin koynunda beslenmiş olması dolayısıyla “gül-i ra'nâ”
“..... kadına” benzetilmiştir.

Yazarımız bu konudaki tespitlerine “Manastırlı Rıfât”tan aldığı tanımla devam ediyor. Örneklerini ise yine aynı konuyu işlerken Said Paşa’nın Mizânü’l-Edeb’ine aldığı Fuzûlî’nin bir beyti (Mizânü’l-Edeb s. 325) ve yine Fuzûlî’nin Belâgat-i Osmâniyye’de Ahmed Cevdet tarafından kullanılmış bir beytini (Belâgat-i Osmâniyye s. 152) kullanıyor. Söz konusu örnekler kitapların ilgili bahisleri geçtiğinde tezimize alınmıştır.

1. Örnek:

Mâha çekdim şeb-i hicrân âlem-i şu'le-i âh

Âh kim olmadı ol mâh haber-dâr henüz

2. Örnek:

Kûşe kûşe mihirler, mehler bedîd olsun da gör

Seyr-i sa'd-âbâdı sen bir kerre îd olsun da gör

³³² A.g.e. s. 73.

* Aynı örnek diğer kaynaklarda da aynen vardır.

³³³ A.g.e. s. 73.

** Aynı örnek Belâgat-i Osmâniyye’nin 152. sahifesinde aynen mevcuttur. (İstiâre-i Garîbe bahsi)

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde İstiâre Bahsi :

I. TARİF

İstiâre, bir şeyin ödünç verilmesini veya ödünç alınmış bir şeyin iâdesini istemektir. Edebiyatta, taraflarından biri kaldırılmış belîğ teşbihe bu ad verilmektedir. Böyle bir ma'nâ ödünç verilmesini sağlayan ilgi ise benzerliktir.

Buna göre: Arada bir engel karîne (karîne-i mâni'a) bullunmak şartıyla, bir sözü, benzerlik ilgisiyle kendi ma'nâsı dışında kullanmak, istiâre adını alır.³³⁴

Örnek:

“Üçüncü bölümün başında bir arslan, bayrağı tutmuş ilerliyordu.”³³⁵ *

Burada “arslan” kelimesiyle istiâre yapılmıştır. “Bayrak tutma” “Üçüncü bölümün başında bulunma” ise “arslan” sözünün gerçek ma'nâsını düşünmemize engeldir. Arslan anlamı dışında “şecaat” vasfı ile kullanılmıştır. Cümle aslında şöyle olmalıdır. “Üçüncü bölümün başında arslan gibi şecî bir adam bayrağı tutmuş ilerliyordu.”

Kaya Bilgegil Hoca, istiârenin, merâmı anlatmada son derece etkili bir söz san'atı olduğunu -Fransızca kaynakları da referans göstererek- vurguluyor.

Daha sonra istiârenin “kaynakları” bahsine geçiyor.

³³⁴ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri Belâğat), Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 154.

³³⁵ A.g.e. s. 154.

* Örneklendirmede “arslan” kelimesi hemen bütün kaynaklarda aynıdır. Buradakine benzer bir kullanım da Mizânü'l-Edeb'te “Kargılı arslan.” şeklinde kullanılır. (s. 325) Yine Talîm-i Edebiyat'ta “..... bizim arslanların cümlesi.....” şeklinde kullanılıyor. (s. 224) Teşbih ve istiâre bahsinde şu âna kadar bütün eserlerde mutlakâ “arslan” kullanılıyor. Bu yapılırken önüne veya sonuna değişik bir kelime eklenerek farklı gösterilmeye çalışılıyor. (Bayrak, kargı v.b.)

II. KAYNAKLAR

İstiâreleri kullanımı ve karşımıza çıkışı itibariyle iki gruba ayırır.

- a. Dilin tabîi bünyesine bağlı istiâreler.
- b. İbdâ (gecikme, zor) damgası taşıyan istiâreler.

Birinci gruba örnek olarak “tilki” sözünün “kurnaz” yerine kullanılması verilir.*

İkinci gruptakiler ise sanatkarâne buluşlardır.

Örnek:

Bu hıyâbân-ı târ ü na'imde
Camlar üstünde resm eder ancak
Dest-i şeb şu'leden birer zambak³³⁶

mısralarında “hıyâbân-ı na'im”, “dest-i şeb” tamlamaları birer kapalı istiâredir.

Günlük Konuşmada Kullanılan İstiâreler

Bu başlık altında deyimler ve ata sözlerinden uzunca bir liste verilmiş bunu genişletmek isteyenler için “İ. Hilmi Soykut”un “Türk Atalar Sözü Hazînesi” kaynak olarak zikredilmiştir.**

III ÖGELERİ

1. Müstear : Müşebbehün-bihin lafzı.
2. Müstear-ı minh : Müşebbehün-bihin ma'nâsı.

* “Tilki” örneği Mizânü'l-Edeb'in 328. sahifesinin “İstiâre-i Asliyye” bahsinde kullanılıyor.

³³⁶ A.g.e. s. 156.

** İstiâre-i Temsiliye bahsinde Tâhirü'l-Mevlevî de aynı fikirleri ifâde eder ve tek örnekle geçer; “Ayağını yorganına göre uzat.” (s. 72) Ayrıca aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 151. sahifesinde de vardır.

3. Müstear-ı leh : Müşebbehin ma'nâsı.
 4. Cami' : Vech-i şebbeh.

Bu ögelendirme diğer kitaplarla mutâbık olmakla berâber, karşısındaki açıklamaları tarif bakımından yenidir. “Müşebbehin ma'nâsı” diğer kaynaklarda sadece “müşebbeh” olarak verilmekteydi.

İstiâre Çeşitleri

A. Lafzın tek veya birden ziyâde oluşuna göre:

1. Müfred istiâreler

a. Açık (musarrah) istiâreler

a.a. Aslî açık istiâreler.

Örnek:

kurnaz birine “tilki”

ahmak birine “kaz” denilmesi. ³³⁷

a.b. Bağlı (teb'i) açık istiâreler.

Örnek:

“Bu yarışta Ahmet Bey'in atı kanatlanmış uçuyordu.” ³³⁸ *

b. Kapalı (meknî) istiâreler.

³³⁷ A.g.e. s. 159.

³³⁸ A.g.e. s. 159.

* Aynı örnek “geminin uçması” şeklinde Talîm-i Edebiyat'ta (s. 229), Belâgat-i Osmâniye'de ise aynen kullanılmıştır. (s. 147)

Örnek:

Filozof Mazlûm'u tanır mısınız? Vazîfesi âlemle eğlenmektir. İtikâdınca istihzâ erbâb-ı zekânın hukûk-ı tabi'yyesindendir. Mazlum bir halde durmaz; dönme dolaba, yel değirmenine, topaca, kürre-i arza benzer: Döner, lâ-yankatı' döner; fikrince sebât bir nev'i memâtdır; cihanda en ziyâde nefret ettiği mahlûk dört bin seneden beri aynı vaziyeti muhâfaza eden ebü'l-hevli-Mısırî'dir!.. Mağmûmiyyet ile belâhatı hem-nâm bulur. Zelzeleye raks-ı kürre, fırtınaya kahkaha-i hevâ, yangına âteş bayramı der.

Cenab Şehâbettin³³⁹

Bu metinde geçen “zelzeleye raks-ı kürre, fırtınaya kahkaha-i hevâ...dır” sözlerinde, “kürre” ile müşebbehin-bihin mülâyimi “raks” kullanılmıştır. Buradan hareketle müşebbehin-bih “insan” olduğu ortaya çıkar. Diğerinde de durum aynıdır.

Örnek:

Küre ihlâl-i sükût etmek için

Hande-i nûrunu bekler fecrin

Cenab Şehâbettin³⁴⁰

Burada da iki yönlü bir kapalı istiâre var: Birincisinde “küre” ile bunun iki münâsibi olan “ihlâl-i sükût ve bekler” sözleri veriliyor. Bunlardan hareketle “müşebbehin-bih”in “insan” olduğunu çıkarıyoruz.

Diğeri; müşebbehin-bihin mülâyimi olan “hande”dir. O da bizi “insan”a götürmektedir.

³³⁹ A.g.e. s. 160.

³⁴⁰ A.g.e. s. 160.

Örnek:

“Sonra dışarıda kışın siyah günleri penceresinden ona dalga dalga ölüm zulmetleri dökerken birden titredi, üşüdü.”

Halit Ziya Uşaklıgil ³⁴¹

Burada da iki kapalı istiâre var: Müşebbeh; “kışın siyah günleri”, müşebbehin-bihe ait mülâyim de; “dökerken” dir.

Diğerinde müşebbeh; “ölüm zulmetleri”, müşebbehin-bihin mülâyimi ise; “dökerken” dir.

Örnek:

“Yıllarca taharrî der-i merdûd-ı necâtı (kurtulma)”

Tevfik Fikret ³⁴²

Bu mısırada kullanılan “der-i merdûd-ı necât” terkinde; “der” kelimesi müşebbehin-bihtir ve “binâ” ma’nâsına gelir. Ancak her kapıdan “necât” a gidilemeyeceğine göre bu bina “sarayvâri” bir yerdir.

Tahyili İstiâre: Kapalı istiârelerde, müşebbehin-bihin kavranmasına karîne olup benzetmenin ma’nâsını tasavvur ettiren sözlere denir.

Örnek:

“Coşkun dereleri, ağır başlı büyük nehirleri, köpüre köpüre akan selleri, dumanlı dağ başlarını, yeşil ovaları, sararmış tarlaları gördüler.”

Ahmet Hamdi Tanpınar ³⁴³

³⁴¹ A.g.e. s. 160.

³⁴² A.g.e. s. 161.

³⁴³ A.g.e. s. 162.

Burada “ağır başlı” sözü “büyük nehirlerin” insana benzetildiğini düşündürüyor.

2. Mürekkebe veya Temsili İstiâreler:

Örnek (Kararsız biri için) :

“Bir ileri gelip bir geri çekiliyor.”³⁴⁴ * denilmesi buna örnektir.

Yine;

Sükût etdi ise bir kevkeb sipihri ber-karâr olsun

Yere düştüyse bir meyve dırahtı pây-dâr olsun³⁴⁵ **

Temsili istiâreye örnek gösterilmesi âdet olan Faruk Nafiz Çamlıbel’in “At” manzûmesi örnek olarak alınıyor. (s. 163)

Yazarımız bundan sonra “Temsil-i İstiâre”nin örneklerini çok eskilere götürmenin mümkün olduğunu söylüyor ve “Kutad gu Bilig”, “Har-nâme (Şeyhî)”, “Hüsn ü Aşk”ı bu söylediklerine isnâd olarak veriyor.

İstidrad bölümünde ise “Temsil-i İstiâre”nin “Allegori” ile karıştırılmaması gerektiğini vurgulayan yazar, bu ayrımda “sembol” üzerinde durur.

B. Tarafların Bir Şeyde Birleşip Birleşmemelerine Göre İstiâre Çeşitleri

1. Vifâkî İstiâre: Tarafların birleştiği istiâreler.

³⁴⁴ A.g.e. s. 162.

* Belâgat-i Osmâniye’nin aynı bahsinde aynı örnek mevcuttur. (s. 151)

³⁴⁵ A.g.e. s. 163.

** Bu örnek de Talîm-i Edebiyat s. 235’te ve M. Tahir’in Osmanlı Edebiyatı s. 195’te aynen mevcuttur.

Örnek:

“Batmış iken dirildi.”³⁴⁶ *

Burada “dirilme” ve “para” insanda birleşir.

2. İnâdî İstiâre: Tarafların birleşmediği istiâreler.

C. Taraflara Ait Mülâyimlerin Söylenip Söylenmemesine Göre İstiâre Çeşitleri

Üçe ayrılırlar:

1. Mutlak İstiâre:

Örnek:

“Meydanda arslan gördüm.”³⁴⁷ **

2. Mücerred İstiâre: *** Müstear lehin mülâyimlerinden biri zikredilirse.

3. Müreşşah İstiâre: Müstear minhe ait bir mülâyim zikrolunur ise.

Örnek:

Acıtdı meni acı sözün tünd nigâhun

El nahl-ı melâhat ne aceb telh berün var

Fuzûlî³⁴⁸

³⁴⁶ A.g.e. s. 165.

* Aynı örneği Mizânü'l-Edeb'in 323. sahifesinde görmekteyiz.

³⁴⁷ A.g.e. s. 166.

** Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 147. sahifesinde (Hamamda arslan gördüm.) şeklinde ve Mizânü'l-Edeb'in 276. sahifesinde kullanılmıştır.

*** Örnek ve açıklamaları Belâgat-i Osmâniye ile Mizânü'l-Edeb'in aynısidir.

³⁴⁸ A.g.e. s. 166.

Bu beyitte “nahl”, “ey” nidâ’ı karînesiyle açık istiâre, meyvesi olmak “ağaç”ın mülâyimi “meyve” ma’nâsına gelen “ber” müreşşah istiâredir.

Ç. Câmi’in (toplayıcı) Açık ve Gizli Oluşuna Göre İstiâre Çeşitleri

1. Alışılmış İstiâre: İstiârenin câmi’ herkes tarafından anlaşılır.

(Diğer kaynaklarda istiâre-i mübtezele veya istiâre-i âmiye deniyor.)

“Arslan”ın “şec’i insan” ma’nâsında kullanımı.

2. Alışılmamış istiâre: Düşünmeyi gerektirecek ölçüde kapalı olur.

(Diğer kaynaklar istiâre-i garîbe veya hassiyye diyorlar.)

Örnek:

“Zulmet-i ebkemin derûnunda.”³⁴⁹

Burada zulmet-i ebkem (dilsiz karanlık) bu kâbilden istiâredir.

Örnek:

Mâha çekdüm şeb-i hicrân alem-i şu’le-i âh

Âh kim olmadı ol mâh haber-dâr henüz³⁵⁰ *

D. Câmi’in Tarafların Kavramında Yer Alıp Almayışlarına Göre İstiâre Çeşitleri

İkiye ayrılır:

1. İstiâre-i sâcize (sade): Tarafların ikisinde de bahsedilen şey yoktur.

³⁴⁹ A.g.e. s. 167.

³⁵⁰ A.g.e. s. 167.

* Aynı örnek Mizânü’l-Edeb’in 325. sahifesinde aynı bahse örnek olarak verilmiştir.

“şecî” birinin “arşlan”a benzetilmesi.

2. Süslü İstiâreler:

Örnek:

“Dün Hüseyin Ayan’ın otomobili caddede uçuyordu.” ³⁵¹ *

Burada “araba” ile “kuş” arasındaki ortak vasıf “uçmak”tır.
örneği ile bahis bitirilir.

³⁵¹ A.g.e. s. 168.

* Aynı örnek “Benzer şekilde” şeklinde Belâgat-i Osmâniye’nin 147. sahifesinde mevcuttur. Yine “geminin uçması” şeklinde Talîm-i Edebiyat’ın 229. sahifesinde geçmektedir.

M. Orhan Soysal'ın Edebî Sanatlar Kitabında İstiâre Bahsi :

Teşbihteki temel unsurlardan yani “müşebbeh” veya “müşebbehin-bih”den biri söylenmeyerek yapılan benzetmedir.

Çeşitleri:

1. İstiâre-i Müfrede: Kelime sayısı tek veya tamlamadan oluşur.

Örnek:

“Sîne-cûşân-ı hamîyyet bir yanardağdır gelen.”

Tahir Olgun³⁵² *

Bir taburun geçişini anlatan bu mısradaki “dağ” tek kelimeli; “sîne-i cûşan bir yanardağ” ise tamlamalı bir istiâredir. (İstiâre-i Müfrede)

2. İstiâre-i Mürekkebe: Bir kelime grubuyla yapılır.

Örnek:

Nice demdir ki gülün eyledi bülbülden dūr

Dâd elinden bu şîkest olası künc-i kafesin

Nedîm³⁵³ **

3. İstiâre-i Temlikiyye, Tehekkümiyye: Alay ya da latîfe yoluyla yapılan istiâredir.

³⁵² Soysal, M. Orhan, “Edebî Sanatlar”, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1992.

* Örnek Tâhîrî'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nden alınmış. (s. 71)

³⁵³ A.g.e. s. 47.

** Aynı örnek Talîm-i Edebiyat'ın 235. sahifesinde ve Mâlumât-ı Edebiye'nin 243. sahifesinde aynen mevcuttur.

Örnek (Şinâsi'nin La Fonten'den Çevirdiği) :

Daim olsun beğimin sâye-i lütf u keremi

.....

.....

.....

.....

354 *

4. İstiâre-i Asliyye:

Örnek:

Rahmet bana ey nigar bak da
Cevrinle bu dîde çağlamakda ³⁵⁵ **

5. İstiâre-i Tebe'iyiye: Fiil veya fiil soylu kelimelerle yapılır.

Örnek:

Nâzdan hâmûşsun yoksa zebânın duymadan
İstesen bin dâstân söylersin ebrûlarla sen

Nedîm ³⁵⁶ ***

6. İstiâre-i Musarraha:

Üç şekli vardır;

a. İstiâre-i Musarraha-i Müşerreha:

³⁵⁴ A.g.e. s. 48.

* Aynı örnek Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde 72. sahifede mevcuttur.

³⁵⁵ A.g.e. s. 48.

** Aynı örnek Tâhirü'l-Mevlevî'de s. 72'de mevcuttur.

³⁵⁶ A.g.e. s. 49.

*** Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 148. sahifesinde, Tâhirü'l-Mevlevî'nin ise 72. sahifesinde mevcuttur.

Örnek:

Acıtdı meni acı sözün tünd nigâhın

Ey nahl-i melâhat ne ‘aceb telh berün var³⁵⁷ *

b. İstiâre-i Musarraha-i Mücerrede:

Örnek:

“Çiçekli bir yılan.”³⁵⁸

“Yılan”a benzetilen “kadın” mülâyimi olarak “çiçek” veriliyor.

Tâlim-i Edebiyat’ta benzer şekliyle bu örnek de mevcuttur.

c. İstiâre-i Musarraha-i Mutlaka:

Örnek:

“Şu çiçeklere bak.”³⁵⁹

“genç kızlar” “çiçekler”e benzetiliyor.

7. İstiâre-i Mekniyye: Müşebbehin-bih söylenmez.

Örnek:

Eşcâr-ı bağ hırka-i tecrîde girdiler

Bâd-ı hazan çemende el aldı çenardan

Bâkî³⁶⁰

³⁵⁷ A.g.e. s. 49.

* Aynı örnek Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 166’da mevcuttur.

³⁵⁸ A.g.e. s. 50.

³⁵⁹ A.g.e. s. 50.

³⁶⁰ A.g.e. s. 50.

“Bağın ağaçları” müşebbehin-bih olan “derviş”e “çınar” da “şeyhe” benzetilmiş ancak “derviş” ve “şeyh” (müşebbehin-bihler) söylenmemiştir.

8. İstiâre-i Tahyiliyye: İstiâre-i Mekniyye ile canlandırılana hayâli bir nitelik katan istiârelerdir.

Örnek:

Bunu etmek için karîn-i zarar
Belki de pençe-i kazâ ettiler ³⁶¹

Şair “kazâ” ve “kader”i “ölüm”e benzetip istiâre-i mekniyye yapıyor. “Kazâ” kelimesine “pençe” gibi somut bir kavram ekleyerek ise “tahyiliyye” yapmıştır.

9. İstiâre-i Mübtezele, İstiâre-i Âmiye: Vech-i şebahi açıkça anlaşılır.

Örnek:

“Gülüm!” ³⁶²

Bir kadına “gülüm” denilince onun “koku, güzellik, temizlik” yönüyle söylendiği herkesçe anlaşılır.

10. İstiâre-i Garîbe, İstiâre-i Hâsiye:

Örnek:

Bûydan hoş rengden pâkizedir nâzûk tenin
Beslemiş koynunda gûyâ tim gül-i ra'nâ seni
Nedîm ³⁶³ *

³⁶¹ A.g.e. s. 50.

³⁶² A.g.e. s. 51.

³⁶³ A.g.e. s. 51.

* Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 152. sahifesinde mevcuttur.

Türk Şiir Bilgisi'nde İstiâre Bahsi :

Cem Dilçin eserinde diğer belâgat kitaplarının aksine verdiği örnekleri açıklama zahmetine katlanmamıştır.

İstiâre bahsini önce tanımlamış, onun hem “benzetme” hem de “mecaz” sanatı olduğunu vurguladıktan sonra (Diğer belâgat kitapları bu bahsi de nedenleri ve isbatları ile açıklıyorlar.) bir istiârede bulunması gereken şu üç niteliği sıralar;

1. Sözcüğün gerçek anlamının dışında her hangi bir kavrama ya da nesneye ad olması.
2. Engelliyici ipucu (karîne-i mânia) bulunması yani sözcüğün kendi anlamında kullanılmasının olanaksız olması.
3. Benzetme amacının bulunması.

A. Açık İstiâre: (İstiâre-i Musarraha) Benzetme öğelerinden yalnız benzetmelik ile yapılan istiâredir. Bunlarda benzetilen söylenmez.

✓ Bir dizi örnek beyit sıralanmış fakat nerelerde “açık istiâre” olduğu belirtilmemiştir. Bu yüzden buraya almıyoruz.

B. Kapalı İstiâre: (İstiâre-i Mekniyye) Yalnız “benzetilen”le yapılır. “benzetmelik” söylenmez bir anlamda gizlenir.

✓ Burada da beş ayrı beyit verilmiş ancak şerhi yapılmamıştır.

C. Yaygın İstiâre: (İstiâre-i Temsiliye) Benzetmenin temel öğelerinden yalnız biriyle, çok sayıda benzerlikleri sıralayarak yapılan istiâredir.³⁶⁴

✓ Örnek olarak Yahya Kemal’in “Sessiz Gemi” adlı şiiri verilmiş. Fakat açıklama yapılmamıştır.

³⁶⁴ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Mebâni'l-İnşâ'da Kinâye Bahsi :

Kinâye lafzının ma'nâ-i hakîkisinin levâzımından birini murâd edip fakat ma'nâ-i hakîkinin kendisine hâiz olmağa derler.³⁶⁵

Örnek:

“Felân adamın kapısı açıktır.”³⁶⁶ sözüyle o şahsın cömert, misâfirperver olduğunu kastederiz ki bu kinâyedir. Bununla berâber esas olarak kapısının açık olduğunu da murâd edersek bunda bir beis yoktur. Mecaz da ise durum böyle değildir. Çünkü mecazda gerçek ma'nâsı olmaz.

Örnek:

“Arslanımı bu gün hamamda gördüm yıkıyordu.”^{*} ibâresinden “şecî” birinin murâd olmadığı gibi ma'nâ-i hakîkiye uygun olarak orada bir arslanın yıkıyor olması düşünülemez.

Örnek:

“Kişi yorganına göre lâzım uzatmak ayağın.”^{367 **} mısraında da “ayağın yorgana göre uzatılması” kinâyedir.

³⁶⁵ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. I, s. 89.

³⁶⁶ A.g.e. s. 89.

^{*} Aynı örneğin Mizânü'l-Edeb (s. 276) ve Belâgat-ı Osmâniye' (s. 147)nin istiâre bahsinde geçtiğini görmüştük.

³⁶⁷ A.g.e. s. 90.

^{**} Belâgat-ı Osmâniye ise bunu “darb-ı mesel” olarak istiâreye örnek vermektedir. (s. 151)

Belâgat-i Osmâniyye'de Kinâye ve Ta'riz Bahsi :

Ahmed Cevdet, kinâye ve ta'rizi aynı başlık altında görür. (Önce kinâyeyi tarif eder.)

Kinâye: Lügat-i Arabî'de tasrîhin (açık anlatım) hilâfıdır. Istılâh-ı ilm-i belâgatda evvel lafızdır ki ma'nâsının melzûm (elzem) u metbuu (kendi uyruklarından)nda isti'mal olunur. İş bu ma'nâ-i murâda eder "karîne-i ma'nâ" bulunur fakat ma'nâ-i hakîkatin irâdesine ma'nî olmaz.³⁶⁸

Örnek:

"Cûşuş-i aşka dil pür-hûn bir mecrâ-ı aynî."³⁶⁹
mısraında "mecrâ" gözden "kinâye"dir.

Yine;

"gireyim" kelimesinden "kapısı açık ev"

Yine;

"kabakulak"tan "kalın kafalı"³⁷⁰ ma'nâları çıkarılabilir.

Örnek:

"Hesâbım var benim kasab ile kanlı bıçaklıyız."³⁷¹

Burada "kanlı bıçaklı hasım" "eledd (hakkı kabul etmeyen inatçı)" demektir.

³⁶⁸ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, İstanbul, 1298 (=1881) Mahmut Bey Mat. s. 153.

³⁶⁹ A.g.e. s. 153.

³⁷⁰ A.g.e. s. 154.

³⁷¹ A.g.e. s. 154.

Örnek:

Sarardı benzi hasedden benimle yâri görüp
Rakîb-i revsihe bir garib reng oldu ³⁷²

Beyitte “benzi sarardı” “mükedder” demekten kinâyedir.

Yazarımız bu örnekten sonra “Ta’rîz” san’atının tanımına geçiyor. Kinâye ve ta’rîzin karıştırılmaması gerektiğini vurguluyor.

Ta’rîz: Bir ciheti gösterip de diğer ciheti kast etmektir. ³⁷³

Ta’rîzde lâzım ile melzûm arasında vâsıtaların çok olması hâlinde buna “telvîh” denilir.

Örnek:

“Ramazanda onun mutfağında yemeye şu kadar çeki odun sarf edilir.” ³⁷⁴
cümlesinde, “mutfakta çok yemek pişer”, buradan hareketle “misafiri çok olur”,
bundan hareketle de hane sahibinin “kerem sahibi” olduğuna intikâl olunur.

✓ Eğer lâzım ile melzûm arasında vâsita az olur ise buna “remz” denir.

Örnek:

“Kalın kafalı” yerine “fıkri az” ³⁷⁵ denilmesi gibi.

Daha sonra yazarımız “îmâ”nın açıklamasını bir kaç satırla yapar.

³⁷² A.g.e. s. 154.

³⁷³ A.g.e. s. 154.

³⁷⁴ A.g.e. s. 154.

³⁷⁵ A.g.e. s. 154.

Ta'lîm-i Edebiyat'ta Kinâye ve Ta'rîz Bahsi :

Yazar Belâgat-i Osmâniyye'de olduğu gibi kinâyeyi ta'rîzin içinde bir unsur olarak görüyor. Ama Ahmed Cevdet farklı olarak önce ta'rîzi açıklar.

1. Ta'rîz iki türlüdür. Birisi bir şahsın kavl ü fiiline;

Örnek:

“Bunu böyle demişsiniz fakat yanlışır.”

“Bunu böyle yapmışsınız ancak doğru değildir.”³⁷⁶

diyerek açıkdan açığa ta'rîz (dokundurma, laf atma) etmektir. Buna ıslahât-ı edebiyeden olmayarak “i'tirâz” dahî denilir.

Diğeri: Araya vâsita hattâ telmih alarak yapılan ta'rîzdir ki edebiyatda asıl konu olan da budur.

Ekrem ta'rîzin tarifini: “Maksûd olan şeye delâlet etmek üzere şey'-i gayr maksûdu zikr etmektir.” şeklinde yapanlara pek hak vermiyor ve fikrini şu örnekle ispatlıyor.

Örnek (Me'mûriyet yerine geç gelen bir me'mûra âmiri) :

“Bey efendi! Pek geç geliyorsunuz... Saat altıdan evvel her hangi gün mesâide bulunmadınız... Ricâ ederim ba'demâ (bundan sonra) biraz erkence gelmeye gayret buyurunuz.”³⁷⁷

denilse buna “ta'rîz” denilmez.

³⁷⁶ Recâi-zâde Mahmut Ekrem, Talîm-i Edebiyat, İstanbul, 1299 (= 1882) s. 268.

³⁷⁷ A.g.e. s. 268.

Fakat âmir:

Örnek:

“Bey efendi! Zât-ı âliniz gâlibâ geceleri çok meşgûl oluyorsunuz... O meşgûliyetin birazını buraya terk etseniz isâbet buyurmuş olursunuz.!”³⁷⁸

İşte bu ifâde ta’rîzdir.

Örnek:

Yine; (Sevdiğiniz birinden hiç mektup alamadığınız ve bir süre sonra aynı kişiyle karşılaştığınızda)

“Yanınızda mahcûbum çünkü ihsan buyurduğunuz mektupların hiç birine cevap arz edemedim.”³⁷⁹

ifâdesiyle sevdiğinizin size hiç mektup yazmadığını “ta’rîz” edersiniz.

2. Kinâye:

Örnek (Ahvâdınızdan birisine şikâyetde bulunmak isteyince) :

“Ettiğiniz işi çok beğendim! Doğrusu mürüvvetinize diyecek yok!”
diyebilirsiniz bunda maksat;

“O işi beğenmediğinizi o zâtın mürüvvetsizlik ettiğini anlatmaktır.”³⁸⁰
dersiniz ki bu kinâyedir.

³⁷⁸ A.g.e. s. 269.

³⁷⁹ A.g.e. s. 269.

³⁸⁰ A.g.e. s. 269-270.

Örnek:

Sâmî'nin Edirne şehri hakkında söylediği;

Kinâyedir garz-ı ıtlak dâr-ı mü'mineden

Bu şehre var mı mu'âdil 'aceb bâ-husûsda ³⁸¹

beyti de kinâyeye örnektir.

Recâi-zâde Ekrem bu iki san'atın "tevriye" san'atına mâil olduklarını söylüyor. "Gülistan" adlı esere "Sünbülîstan" adlı nazîre yazan bir zâtın Yusuf Kâmil Paşa'dan ta'rîz istediğini ve onun şu beyti yazdığını söylüyor:

Bahâristan ve bistân ve gülistân

Yetişmez mi ne lâzım sünbülîstân ³⁸²

Bu beytin en latîf "ta'rîz" örneği olduğunu belirtiyor.

Örnek:

"Bahârın her mahsûlünü, her saf'asını, her hâlini bir teşbih ile tasvîr etmek benim değil gök yüzünü ham eriğe! Kürre-i zemîni kızıl yumurtaya! Benzeden ashâb-ı hayâlin dahî pek kolaylıkla muktedir olabileceği şeylerden değildir."

Kemal

sözleri

Mukadderdir ki;

Şeyh Gâlib'in;

Sedreydi nahl-i evbağa yekser

Bir ham erik anda çerh-i ihzar ³⁸³

beyti ile Veysî'nin;

³⁸¹ A.g.e. s. 270.

³⁸² A.g.e. s. 270.

³⁸³ A.g.e. s. 271.

“Hûn-ı ma’sumân u mazlûman ile şekl-i medver-i zemîn beyzâ-ı hamrâyâ dûnid-i kedemi ‘ilm-i ma’mûr u âbâdâh idi? ³⁸⁴
fıkrâsına “telmih” olması şâirâne bir “ta’rîz” dir.

Yine; “O derece vesâit-i hayâl ile berâber bahârı hakkıyla ta’rîf etmeğe onlar da muktedir olamaz.” demesi ise “alaylı bir kinâyeye” dir. ³⁸⁵

Kinâyeye çoğunlukla “sitem” ve “serzeniş”i anlatır diyen Ekrem, örnek olarak sevdiği birinin îdâmını seyretmek için toplanan halkın hay huyu ve şamatası içinde gazâba gelmiş bir hal ile söylediği şu beyti alır:

Örnek:

Bu benim tahta çıktığım seneyi
İndirir bir sadâ!.. sadâ-i zafer! ³⁸⁶

Bunlardan başka temarhur (maskaralık etme) için yapılan kinâyeler vardır ki en iyi örneği Şinâsi’nin “Tilki ile Eşek” hikâyesidir;

Örnek:

Gelsen olmaz mı huzûra a benim arslanım
Tâ yakından bakayım hüsnünüze hayrânım
Dâim olsun binmek sâye-i lutf u keremi
Gül biter bastığı yerlerde mübârek kademi
Eyler irfânını îmâ o sühengü gözler
Yakışur ağzına mehzûn u mukaffâ sözler

³⁸⁴ A.g.e. s. 271.

³⁸⁵ A.g.e. s. 271.

³⁸⁶ A.g.e. s. 272.

Cânıma işledi gitdi o ferhânın-ı havâ
 Siz sükût etseniz ama yine var başka sağa
 Çünkü bülbül işidüp nağmenizi sirkât eder
 Çağırır belki gelir dikline hüzn ü keder ³⁸⁷

Kinâyeye en güzel örneğin ise (asıl söyleyeceğini söylemeyip dolaylı anlatmaya);

“Kızım sana söylüyorum gelinim sen işit.” ³⁸⁸ sözü olduğunu vurguluyor.

³⁸⁷ A.g.e. s. 273.

³⁸⁸ A.g.e. s. 273.

Menemenli-zâde Tahir'in Osmanlı Edebiyatı'nda Ta'rîz ve Kinâye Bahsi :

Yazar, diğer belâgat kitaplarında yer alan tanımları sıralamakla konuya girer. Bu tanımlar;

1. Ma'nâsının melzûm ve matbuunda (kendisine bağlı) isti'mal olunan lafzdır.
2. Mefhûm (kavram)-i muhalyeti kasd ile söz söylemektir.

Birincisine örnek olmak üzere;

"Kalın kafalı dense."³⁸⁹ *

bundan kasıt "ahmaklık"tır ki bu bir "kinâye"dir.

İkincisine örnek olmak üzere;

(Yanlış bir iş yapan birine hitâben)

"Ma'sallah zekânız 'ilmi hayran ediyor hele şu mes'elenin hallinde gösterdiğiniz iktidar mü'terzâlarınızı da (karşılıklı hoşnutsuzluk) iskata (susturmaya) kâfidir."³⁹⁰

diyecek olsak bu "kinâyeli" bir söz olur.

Ta'rîz târifi dahî "Bir ciheti gösterip de diğer ciheti kasd etmektir." diyenler olduğu gibi, "Maksûd olan şeye delâlet etmek üzere şey-i gayr maksûdu zikr etmektir." diyenler de olmuştur.

Birinci tarife misâl olmak üzere câhil bir muallime karşı;

Örnek:

"İfâde etmek isteyen evvelce istifâde etmiş olmalıdır."³⁹¹

³⁸⁹ Menemenli-zâde Tahir, Osmanlı Edebiyatı, İstanbul, 1310 (=1857) Kasbar Mat., s. 169.

* Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 154. sahifesinde mevcuttur.

³⁹⁰ A.g.e. s. 169.

³⁹¹ A.g.e. s. 170.

dersek burada, “Sen vaktiyle istifâde etmemişsin binâenaleyh ifâde edemezsin ma’nâsını kâsd ile “ta’rîz” etmiş oluruz.

İkinci tarife göre: Gâbi (budala) bir adama;

Örnek:

“Mâşallah pek zekîsiniz.” demek “ta’rîz”dir. ³⁹²

Ta’rîz ile kinâyenin ikinci ta’riflerine ise muvâfık oldukça dâimâ yekdiğeriyle memzûc (karıştırmak) bulunur. Biri diğerini ikmâl ve takviye eder. Kinâyesiz ta’rîz âdi bir i’tiraz olur ki bu sanâyi-i edebiyeden addedilmez. ³⁹³

Yazarımız ta’rîz ve kinâyenin “ye’is ve gurur” duygularının da ifâdesinde kullanıldığını söyleyerek “İskender” ile “Eşber” arasındaki şu mülâkatı örnek verir.

İskender	: Kimdir bu kadın ki bunda maslûb (arılmış)
Eşber	: İşte o kandırdı sizca matlûb (istenilen)
İskender	: Sû-i merv (yanlış rivâyet)! ne cehennemî nezâret
Eşber	: -Zehr-i hand ile-
	Ma’zûr ola etdiği cesâret
	Ma’şûku için selâma durmuş
İskender	: Eyvâh mülk de mahv olurmuş.
Eşber	: Bir mevkî-i mertef’ide merdûd
	İtmiş ise böyle arz-ı dîdâr
	Sâik (götüren) bu kâşidât-ı gâramı (parlak kuş çinisi)
	Ancak sizi görmedir merâmı
	‘Alet sizi görmesin de hattâ
	Sakin duruyorsa ayn-ı mevtâ ³⁹⁴

başka bir açıklama yapılmadan bahis bitirilir.

³⁹² A.g.e. s. 170.

³⁹³ A.g.e. s. 170.

³⁹⁴ A.g.e. s. 171.

Mizânü'l-Edeb'te Ta'rîz ve Kinâye Bahsi :

Mizânü'l-Edeb'e göre kinâyeden hem hakikat hem de mecaz ma'nâlarının ikisi de murâd olunabilir. Mecâzdan farkı ise bedîhi (kanıt gerektirmeyecek ölçüde açık) olmasıdır.

Dedikten sonra kinâyeyi üç gruba ayırır:

1. Mekni-i anı: Lafz ve nisbet istenmez. Sadece zat önemlidir. İkiye ayrılır;

a. Kinâye-i müfrede: Gizli olan ma'nâyâ yönelik olur. (Hatırlatıcı bir unsur verir.)

Örnek:

"Hased olan mahalde hûlur olmaz." ³⁹⁵

Burada "hased olan mahal" "kalb"den kinâyedir.

Örnek:

Bir hadeng-i cângedâz-ı ahdır sermâyesi

Biz bu meydanın nice çabık-süvârın görmüşüz ³⁹⁶

Beyitte "meydan" ile kasıt "dünya", "çabık-süvar" ile kasıt "zâlim"dir ve iki ayrı kinâye mevcuttur.

b. Kinâye-i merkebedir: Kasdedilen ma'nâyı bir çok kelime ile verme san'atıdır.

³⁹⁵ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 333.

³⁹⁶ A.g.e. s. 333.

Örnek:

“İnsandan” kinâye olarak “diri, doğru, boylu, tırnaklı” denilmesi gibi. ³⁹⁷

Örnek:

Ağzı açık çıkmaz avâzı ayağı yok yürür
Can iledir sırrı ama demek olmaz canavar
Böyle za’fıyla ağır yükler çeker eyler hüner
Deve benzer gezdirir başında Süleyman tahtını
Yoksa kân-der saklanur göksinde kıymetli güher

Fuzûlî ³⁹⁸

beyitleri bu kâbildendir.

2. Mekne-i anıh sıfat olur:

Bu da iki türlüdür.

a. Kinâye-i karîne: Zihnın mekne-i anıha intikâli bir vâsitaya tevkiî edilir. İkiye ayrılır:

a.a. Kinâye-i karîne-i vâziha.

a.b. Kinâye-i karîne-i hafiye.

Birincisine Örnek:

“Benim setrem felâna çok dar gelir.” ³⁹⁹ bu sözdeki kinâyenin zihne intikâli kolay olur.

³⁹⁷ A.g.e. s. 333.

³⁹⁸ A.g.e. s. 333.

³⁹⁹ A.g.e. s. 334.

Örnek:

‘Înâyet her kime yüz tutsa isyân-ı hicâb olmaz
Güneş doğdukta zîrâ perde-i zulmet nikâb olmaz ⁴⁰⁰

Burada “hicâb” “mâni”den kinâyedir ve zihne intikâli vâsitaya lüzum gösterir.

İkinciye Örnek:

Zihnî intikâlde sür’at olmayan kinâyedir.

Örnek:

“kalın kafalı” * “pek yüzlü” ⁴⁰¹ bunlardan birincisi “hamâkate” ikincisi “hayâsızlığa” kinâyedir. Bu tür kinâyelerin zihne intikâlde biraz mülâhazât yeterlidir.

Örnek:

“Felânın hânesinde kaşık dayanmaz.” ⁴⁰²

Burada “kaşığın telefi” “çok işlemesine”, “çok olması” “çok misâfir gelmesine”, “çok misâfir gelmesi” “hâne sâhibinin misâfirperverliğine” vâsita olup bunların tümü birden “hâne sâhibinin ikrâm sâhibi olduğuna” kinâyedir.**

3. Mekn-i anı nisbet olur.**Örnek:**

“Felânın hakkımda söylediği münâsebetsiz sözleri yüzüne vurduğumda kıpkırmızı kesildi.” veya “Hakkımda söylediği münâsebetsiz sözleri yüzüne vurduğumda yüzü bile kızarmadı.” ⁴⁰³

⁴⁰⁰ A.g.e. s. 334.

* Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye’nin 154. sahifesinde yine Menemenli-zâde Tahir’in Osmanlı Edebiyatı’nda s. 169’da mevcuttur.

⁴⁰¹ A.g.e. s. 334.

⁴⁰² A.g.e. s. 335.

** Benzeri bir örnek Belâgat-i Osmâniye’nin 154. sahifesinde mevcuttur.

⁴⁰³ A.g.e. s. 335.

Birinci örnekte “nefsinde hacâlet sâbit oldu” demekten kinâyedir. Diğerinde “hacâletden eser görülmedi” demekten kinâyedir.

Örnek:

Karbît-i gül bûlbûle de hâre de kalmaz
Hengâm-ı tarban meste de heşyâre de kalmaz ⁴⁰⁴

Beyitte “gül” yâran, “bûlbûl” âşık, “hâr” ağyâr, “hengâm-ı tarb” ikbâl, “mest” gâfil, “heşar” gâfil olmayan, “karbit-i gül” mâşuka nisbeten kinâyedir.

Örnek:

Her İbrahim ‘izzet-i ka’besinde
Halîlu’llah yâhud Edhem olmaz ⁴⁰⁵

Beytinde “İbrahim” her insandan, “Halîlu’llah” peygamberden, “Edhem” velîden kinâyedir.

Örnek:

Ger kâne taşı kızıl kan ile rengîn etsen
Rengî tağyir bulur lâ’l-i bedehşân olmaz ⁴⁰⁶

beyti de böyledir.

Said Paşa daha sonra “Kinâyede bir cihet gösterilip de diğer cihetin olunmasına ‘ta’rîz’ ⁴⁰⁷ denilir.” tanımlamasını yapıyor.

Örnek:

Bir kimseyi inciden bir kimsenin yüzüne karşı; “Halkı inciden felâh bulmaz.” denilmesi gibi. ⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ A.g.e. s. 335.

⁴⁰⁵ A.g.e. s. 336.

⁴⁰⁶ A.g.e. s. 336.

⁴⁰⁷ A.g.e. s. 336.

⁴⁰⁸ A.g.e. s. 336.

Münâsebetsiz söz söyleyenler için ise;

Örnek:

Olur mülâhazadan hâric olmak üzre cevâb
Söze mülâhaza etmeksizin dehânın açan ⁴⁰⁹

Lâzım ile melzûm arasındaki vâsıtaları veren söze (telvîh) denilir ki örnek olarak daha önce verdiğimiz; “Felânın hânesinde kaşık dayanmaz.” ibâresi uygundur.

Anlatılmak istenen şey sembollerle veriliyorsa buna “remz” denir.

Örnek:

“Felân kimseni başı yastığı enlidir.” ⁴¹⁰

Burada “yastığın enli olmasından” kasıt “kişinin kafasının enli olması” anlaşılır.

Said Paşa’nın örnekleri ve açıklamaları Türkçe’den çok Arap belâgatine yakındır. Kendisi de mevzûnun sonunda “İbn-i ‘Asr Fârîzî”den bahseder ve isnâd olarak onun eserini gösterir. ⁴¹¹

⁴⁰⁹ A.g.e. s. 336.

⁴¹⁰ A.g.e. s. 337.

⁴¹¹ A.g.e. s. 337.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Ta'rîz ve Kinâye Bahsi :

“Bir kelimenin anlamı dışında kullanımına kinâye denir.” Bu tanımdan sonra yazarlarımız Ahmed Cevdet’in tanımını aynen alırlar. Bundan sonra kinâye olan lafza; “meknibe”, ma’niye de; “mekn-i anh” adlarının verildiğini söylerler.⁴¹²

Örnek:

“Felân adamın kapusu açıktır.”⁴¹³ *

denilirse burada iki ihtimal karşımıza çıkar.

- Ya hakîkaten kapısı açıktır.
- Yâhud cömert anlamı vardır.

Örnekte, “kapısı açık”: meknebe

“cömertlik” de mekni-i anhtır.

Yazarlarımız “kinâye”nin latîf bir san’at olduğunu ancak ihâma (edeb dışı) düşülmemesine dikkat edilmesi husûsunda bir uyarı yaparlar.

Ta'rîz: beşerîyyete tesellî verebilen güzel bir mezîyet-i edebîyedir. Kin ve ihtirasla boğulup da açıktan açığa ifâde-i merâm edemeyenler kinâyeye koşarlar.

Ta'rîz de anlatılmak istenen şeyi ifâde için şey-i gayr maksadı zikretmektir.

Örnek:

(Bir abdal için) “Çok zekîdir.” ** demek gibi.⁴¹⁴

⁴¹² Şahâbetin Süleyman, M. Fuad, Mâlumât-ı Edebiyye C. I, Dersaadet, 1330 (=1912), Kanaat Mat., s. 249.

⁴¹³ A.g.e. s. 249.

* Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'da C. I, s. 89'da mevcuttur.

** Menemenli-zâde Tahir'in Osmanlı Edebiyatı'nda ta'rîz bahsinde 170. sahifede aynı örnek mevcuttur.

⁴¹⁴ A.g.e. s. 249.

Hâmid'den alınan "Eşber" in buna en iyi örnek olduğunu vurgulayan yazarlarımız, burada Eşber mağlûb, kalbi kin ve nefretle dolu, kızgınlığın ateşiyle gözleri dönmüş, mağlûbiyetin acısıyla zebûn bir vaziyette "İskender" in sorularına alaylı cevaplar vermektedir. Bu satırlar tam bir ta' rîz örneğidir.

Yazarlar dipnotta ⁴¹⁵ bunu Menemenli-zâde Tahir' in Osmanlı Edebiyatı' na aldıklarını zikrederler ki söz konusu manzûme Osmanlı Edebiyatı' nın 171. sahifesindedir. Daha önce aldığımız için tekrar buraya almıyoruz.

Şiddet ve ye' isle vücûda gelen ta' rîz olduğu gibi bâzı hakîkatlerin dile getirilmesi husûsunda tereddüd ettiğimiz durumlarda da ta' rîze başvururuz. ⁴¹⁶

Örnek:

- Zât-ı haşmetpenahları; beni iknâ için çalıştıkları zaman zarfında yirmi şehir alabilirlerdi.

Bundan sonra;

- Bütün Avrupa' da zât-ı malûkânelerine karşı durabilen yegâne şahıs ve kuvvet olmama binâen fevkalâde mehzûz ve bahtiyârım. ⁴¹⁷

İşte bu örnek zerâfet ü sitâyîşe bürünen en güzel ta' rîz örneğidir. Ta' rîzin böylesine 'avam "rûşt ü kelâm" ⁴¹⁸ adını verir.

Yazarlarımız ta' rîz ve kinâyenin maksadı dışında kullanılmaması hâlinde söyleyişe ince bir zevk katacağını söyledikten sonra merhametsizlik gösteren bir arkadaşımıza:

⁴¹⁵ A.g.e. s. 250-251.

⁴¹⁶ A.g.e. s. 253.

⁴¹⁷ A.g.e. s. 253.

⁴¹⁸ A.g.e. s. 253.

Örnek:

“Sen merhametsizsin, insan değilsin.”⁴¹⁹ dersek gücenir.

Halbuki;

İnsan ona derler ki ede kalb-i refîki

Âlem beni nev’i ile kerb-i melâlet⁴²⁰

beytini okursak hem sözün tesirâtını kuvvetlendirmiş, hem de söylenecek şeyi söylemiş oluruz.

Kinâye ile mecaz arasındaki farkı ise yazarlarımız bir paragrafta şöyle özetliyor:

Onları (mecaz türlerini) kinâye makâmında kullanmak doğru değildir, zîrâ karîne-i mânia vardır. Halbuki kinâyeyi her iki ma’nâda da kullanabiliriz. Aradaki fark budur.⁴²¹

⁴¹⁹ A.g.e. s. 253.

⁴²⁰ A.g.e. s. 254.

⁴²¹ A.g.e. s. 254.

Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde Kinâye ve Ta'rîz :

“Bir fikri kapalı söylemektir.”⁴²² tanımını yapan yazar bunun beyânda kazandığı anlamı şöyle ifâde eder:

“Hem hakikat hem mecâz ma'nâsı anlaşılabilen lafızdır.” o lafza;

- Meknî-i bih,

delâlet ettiği ma'nâya da;

- Meknî-i anh derler.

Örnek:

“Açık göz.”⁴²³ Bu bir kinâyedir.

Buradan hem adamın gözünün açık olduğu anlaşılacağı gibi , mecaz ma'nâsı, yâni onun zekî olduğu da anlaşılır. Asıl maksad da budur.

Yine burada “açık göz” kinâyenin lafzı olduğu için: Meknî-i bih,

“zekî” kinâyenin ma'nâsı olduğu için: Meknî-i anh'tır.

Yazar kinâye hakkındaki diğer tafsîlâtâ lüzûm görmediğini, bunları öğrenmek isteyenlerin “Mizânü'l-Edeb”e ya da Manastırlı Rıfat'ın “İlm-i Beyân”ına mürâcaat etmelerini söyler.⁴²⁴

Ta'rîz bahsini ise “telvihât (işâret ve tagayyür)” başlığı altında inceler. Telvihât kısmını “mugâletâ-ı mâneviyye”, “tevriye”, “istihdam”, “tevcih”, “ta'rîz”, “telvîh” ve “remz” olmak üzere yedi kısma ayırır.

⁴²² Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, Neşre Hazırlayan: Kemal Edip Kürkçüoğlu, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 88.

⁴²³ A.g.c. s. 88.

⁴²⁴ A.g.c. s. 88.

Ta'rîzi; "Kapatıcı îtiraz etmek" olarak tanımlayan yazar bunu; "Bir tarafı gösterip diğer tarafı kasd etmek." diye târiflendirdiğini söylüyor.⁴²⁵

Örnek:

"Kitabınızı o kadar muhâfazaya çalışıyorsunuz ki sayfeleri dağılmasın diye kenarlarını kesmiyorsunuz."⁴²⁶ ibâresi bir ta'rîzdir.

Burada maksat "derse çalışmadığınız kitabınızın kenarlarını kesmeyişinizden belli" ifâdesidir. O ise bir îtirazdır.

Ta'rîzde nezâket ve nezâhatin bulunması gerektiğini söyleyen yazar bir muallimin talebesine;

Örnek:

"Çalışmayacak olursa sınıfta kalacağımıza şübhe etmeyiniz."⁴²⁷ demesi; "Çalışmazsanız sınıfta kalacağınıza şüpheniz olmasın." demesinden daha iyi te'sîr yapar buna da "Üslûb-ı hekîmâne"⁴²⁸ * derler.

Ta'rîzin dokunaklı olanlarına "istihzâ", acı ve ağır olanlara "tehekküm" denir.

Örnek (İstihzâyâ) :

Edebiyatı tutup boğdu gürûh-ı kudemâ

Okuyun siz de onun cânına ey genç üdebâ⁴²⁹

Örnek (Tehekküme) :

Eski eş'ârda dûrbîn ile ma'nâ görülür

Yeni eş'ârda ma'nâ gibi külfet yoktur⁴³⁰

örneğinden sonra başka bir açıklama yapılmadan bahis bitirilir.

⁴²⁵ A.g.e. s. 161.

⁴²⁶ A.g.e. s. 161.

⁴²⁷ A.g.e. s. 161.

⁴²⁸ A.g.e. s. 161.

* Bu adlandırmaya Mâlumât-ı Edebiyye'de farklı olarak "rüş ü kelâm" deniliyor. (s. 253)

⁴²⁹ A.g.e. s. 161.

⁴³⁰ A.g.e. s. 161.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Kinâye ve Ta'rîz Bahsi :

Bilgegil Hoca, ilk önce lûgat kitaplarına göre kinâyenin anlamını verir. Daha sonra; “Edebiyatta gerçe ma'nâyenin anlamını verir. Daha sonra; “Edebiyatta gerçe ma'nâyı düşünmeye engel olacak bir karîne bulunmamak şartıyla, bir sözü gerçek ma'nâsında da gelebilmek üzere, onun dışında kullanmak san'atıdır.”⁴³¹ şeklinde târiflendirir.

Örnek:

“Gözü açık.”⁴³² *

Örnek:

“Felânın eli uzundur.”⁴³³ (Hem gerçek, hem hırsızlık ma'nâsı var.)

Örnek:

“Dünyâyâ Hâtemî Tay gibi eli açık adam gelmedi.”⁴³⁴ ** (Cömertlik)

Örnek:

“İçinizden en yürekli olan gelsin.”⁴³⁵ (Cesâret)

Örnek:

“Hüseyin Ağa bu köyde dişli adamdır.”⁴³⁶ (Nüfûz sahibi)

ibâreleri kinâyeye örnektir.

⁴³¹ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat), Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 174.

⁴³² A.g.e. s. 174.

* Aynı örnek ve açıklaması “Gözü açık.” şeklinde Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lûgati'nde 88. sahifede mevcuttur.

⁴³³ A.g.e. s. 174.

⁴³⁴ A.g.e. s. 174.

** Benzer örnekler Mizânü'l-Edeb'in 277. sahifesinde mevcuttur.

⁴³⁵ A.g.e. s. 174.

⁴³⁶ A.g.e. s. 174.

1. Kinâyenin Öğeleri:

- a. Meknî-i bih (kinâyenin lafzı)
- b. Meknî-i anı (kinâyenin ma'nâsı)

Örnek:

“Alın açık.”⁴³⁷ (Utanılacak hâli olmayandan kinâyedir.)

“Alın açık.” meknî-i bih, “Utanacak hallerden uzak.” meknî-i anıdır.

2. Kinâyenin Çeşitleri:

- a. Ma'nâya göre.
- b. Kasma göre.

Birincisi altıya ayrılır:

a.a. Öğücü: “Ahmed bu işten yüzü ak olarak çıktı.”⁴³⁸

a.b. Kabalığı hafifletici, çirkini güzel gösteren: “Ayak yolu”, “kadem-hâne” gibi.

a.c. Ayıplayıcı: “Hacı Ali Efendi'nin eli yumruktur.” (cimri ma'nâsına)

a.ç. Çok vâsıtalı: “Bu karlı günde S. Olcay akşama kadar arabasının kapısını açık tuttu.” (‘Çok yolcu bindi’, dolayısıyla ‘iyiliği seven’ ma'nâsına.)

a.d. Az vâsıtalı (Remiz) : “Pâk-dâmen” (iffetli), “burnu büyük” (kibirli)

a.e. Az vâsıtalı gizlilikten uzak (îmâ-işâret) : “Salât O. Okay'ın evindedir.” (çok namaz kılmaya)⁴³⁹

⁴³⁷ A.g.e. s. 175.

⁴³⁸ A.g.e. s. 175.

⁴³⁹ A.g.e. s. 177.

İkincisi dörde ayrılır (Beş madde sayar) :

b.a. Müfred: “Hasred yeri” ile “kalb”in kastedilmesi gibi.

Bunlarda sadece zat olan nitelenen kastedilir.

b.b. Mürekkeb: Bir çok ma’nâyı birden taşır.

“Çölde yürür, dört ayaklı, hâr güçlü, yük taşır, hamur yer.”den kasdın “deve olması” gibi.

b.c. Vâzih: anlama intikâlin kolay olduğu kinâyeler.

“Ali’nin gömleğinin yaka ölçüsü büyüktür.” sözü ile “ensenin kalınlığı”nın kastedilmesi gibi.

b.ç. Gizli: Anlama güç intikâl edilir.

“Hekim başı âilesinin kapısı açıktır.” *

b.d. Niteleyenin (sıfat) nitelenene (mevsûf) isnâd edildiği kinâyeler.

“Turgut’a hatâsını söyleyince yüzü kıpkırmızı oldu.” (utanma) ⁴⁴⁰ **

Kinâyenin ehemmiyeti başlığı altında diğer kitaplarda da zikredilen ve kinâyenin zor zamanlarda, üstü kapalı konuşma gereği duyulan zamanlarda başvuru bir san’at olduğu vurgulanır. “Bir takım yollarla kazanılmış servet.” ⁴⁴¹ hileyi ve yolsuzluğu anlatır örneği ile bahis netîcelendirilir.

Ta’rîz: Buna “arz” da denir. Edebiyatda “İfâdeyi zarîf bir tarzda, mahâretle medlûlünden başka bir yöne çevirmeğe denir.” ⁴⁴²

* Aynı örnek Mâlumât-ı Edebiyye’nin 241. sahifesinde mevcuttur.

⁴⁴⁰ A.g.e. s. 177.

** Aynı örnek (Turgut ismi hariç) Mizânü’l-Edeb’in 335. sahifesinde mevcuttur.

⁴⁴¹ A.g.e. s. 177.

⁴⁴² A.g.e. s. 177.

Örnek:

“İnsan, başkalarına eziyet çekirtmez.” ⁴⁴³ *

ibâresinde, onun bu muâmeleyle insanlıktan uzaklaştığını kastedmemiz buna örnektir.

Örnek (Pinti birisine) :

“Ne kadar cömert davranıyorsunuz.” ⁴⁴⁴ demek de ta’rîzdir.

Çeşitli örnekler:

(Pinti birine) “Ne kadar cömertsiniz.”

(Kaba söz söyleyenler için) “Edîb bir kişi, sermâye-i hayâsı kadar.”

(Anlayışsız biri için) “Kâbil-i irşâd olur insan.”

(Ettiği iyiliklerle öğünen nâ-merd yerine) “Merd olan hiç kerem etmekle tefâhür mü eder?”

(Çok şık giyinen, takılar takan birine) “Hatırından çıkmasın dünyâyâ üryân geldiğin.”

(Nef’î’nin kendisine “kâfir” diyen Şeyhülislâm’a verdiği şu cevap da zarîf bir ta’rîz örneğidir;)

Bize kâfir demiş Müftî Efendi

Tutalım ben ona diyem müselmân

Varıldıkta yarın rûz-ı cezâyâ

İkimiz de çıkarız anda yalan

Serzeniş yoluyla yapılan ta’rîzlerin yanında genç kızın babasına “Kış geldi mantom da yok.” küçültme için (tezyîf) de ta’rîz yapılır ki buna en güzel örnek ;

⁴⁴³ A.g.e. s. 178.

* Benzer örnek (merhamet olarak almış) Mâlumât-ı Edebiyye’nin 253. sahifesinde var.

⁴⁴⁴ A.g.e. s. 178.

Şinâsi'nin "Eşek ile Tilki" hikâyesidir. ⁴⁴⁵ *

Yine "Eşber" (Abdülhak Hamid'in tiyatro oyunu) da buna örnektir. **

Mecaz yoluyla yapılan telmihli ta'rîzlere örnek olarak da (halk tâbirleri ile yapılır);

Bana Tâhir Efendi kelb demiş
İltifâdı bu sözde zâhirdir
Mâlikî mezhebim benim zîrâ
İtikâdımızca kelb Tâhir'dir

Nef'î ⁴⁴⁶

örneğinden sonra bahis bitirilir.

⁴⁴⁵ A.g.e. s. 178-179.

* "Eşek ile Tilki" örneği Talîm-i Edebiyat'ın 273. sahifesinde mevcuttur.

** Bu örnek de: Menemenli-zâde Tahir'in Osmanlı Edebiyatı'nda 171. sahifede vardır. Yine Mâlumât-ı Edebiyye'nin 250-251. sahifelerinde aynı örnek vardır.

⁴⁴⁶ A.g.e. s. 179.

Edebî San'atlar ve Tanımlaması Adlı Eserde Ta'rîz ve Kinâye :

Ta'rîz:

Bütün kitaplarda rastladığımız tamlar yapıldıktan sonra verilen şu örnekleri de bundan önceki eserlerde bulmak mümkündür. (Biri hariç)

Örnek:

Vermedi ablukada şân-ı donanmaya haleb

İngiliz devletine olsa sezâdır amiral

Ziyâ Paşa ⁴⁴⁷

Burada Ali Paşa'nın "Girit yenilgisi"ne dokundurma yapılmaktadır.

Örnek:

Edebiyat-ı tutup boğdu gürûh-ı kudemâ

Okuyun siz de onun cânına ey genç üdebâ

Tahir Olgun ⁴⁴⁸ *

Örnek:

Eski eş'ârda dûrbîn ile ma'nâ görülür

Yeni eş'ârda ma'nâ gibi külfet yokdur

Eşref ⁴⁴⁹ **

Kinâye: "Sözün hem gerçek hem de mecâz anlamda kullanımına denir." diyen yazarın bu tanımını da belâgat kitaplarında bulmak mümkündür.

⁴⁴⁷ Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatların Tanımlaması, Öğretmen Kitapları Dizisi, M.E.B., İstanbul, 1992, s. 78.

⁴⁴⁸ A.g.e. s. 78.

* Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde aynı örneği 161. sahifesinde aynı bahiste bulmak mümkündür.

⁴⁴⁹ A.g.e. s. 78.

** Yine Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nin aynı bahsinde 161. sahifede mevcuttur.

Örnek:

“Şu karşıma göğüs gerip taş bağırlı dağlar mısın?”

Yunus Emre ⁴⁵⁰

Burada “dağların bağırlarının taş” olduğu gerçeğini vurgulayan şair, “geçit vermedikleri” için onları “duygusuzlukla” mecâzî olarak suçlar bu bir kinâyedir.

“Belâgat” da (Kaya Bilgegil) gördüğümüz tezimize aynen aldığımız tasnifin bir özeti mâhiyetinde kinâyenin türleri verilir. Örneklerin bir çoğuna da diğer belâgat kitaplarında ilgili bahislerde rastlamak mümkündür.

Örnek (Kinâye-i Müfrede Örnek) :

Bir hadeng-i cân-güdâz-ı ahdır sermâyesi

Biz bu dünyânın nice çâbü-k-süvârın görmüşüz

Nâbî ⁴⁵¹ *

Örnek (Mürekkebe örnek) :

‘Înâyet her kime yüz tutsa ‘îsyân-ı hicâb olmaz

Güneş doğdukta zîrâ perde-i zulmet nikâb olmaz

Şeyh Gâlib ⁴⁵² **

Örnek (Mekn-i anha nisbet olan kinâyeler) :

Her İbrâhim ‘izzet Ka’besinde

Halîlu’llah yâhûd Edhem olmaz

Necâtî ⁴⁵³ ***

örneğinden sonra bahis bitirilir.

⁴⁵⁰ A.g.e. s. 58.

⁴⁵¹ A.g.e. s. 59.

* Aynı örnek Mizânü’l-Edeb’in aynı bahsinde 333. sahifesinde var. (Burada “dünyâ” olarak alınan kelime “meydân” olmalıdır.)

⁴⁵² A.g.e. s. 59.

** Bu örnek yine Mizânü’l-Edeb’in 334. sahifesinde mevcuttur.

⁴⁵³ A.g.e. s. 60.

*** Mizânü’l-Edeb’in 336. sahifesinde mevcuttur.

Türk Şiir Bilgisi'nde Ta'rîz ve Kinâye Bahsi :

Daha önce de söylediğimiz gibi Dilçin, tanım veya tasniften sonra verdiği konuyla ilgili örnekler üzerinde açıklama yapmıyor.

Kinâye: “Bir sözcük ya da sözü gerçek anlamının dışında benzetme amacı gütmekten ve engelleyici ipucu (karîne-i mâniya) olmaksızın mecazlı anlamda kullanmaya denir.”⁴⁵⁴ *

Açıklamalar sırasında verilen “Eli açık.”, “Kapısı açık.” gibi örnekler de diğer belâgat kitapları ile aynıdır.

11-12 beyitle bunlara örnek veren Dilçin, açıklama yapmadığı için örneklerini zikretmiyoruz.

Ta'rîz: “Sözü gerçek ve mecaz anlamı dışında büsbütün tersini kasetmektir.” Bu yüzden ta'rîz bir kişiyi ya da durumu alaya almak, iğnelemek amacıyla yapılır.⁴⁵⁵ **

Örnek:

Vefâlı yâdına benden hezâr şükran ki
Bırakmıyor beni tenhâ şeb-i melâlimle⁴⁵⁶

Beyitte şair, “sevgilinin hâtırasının vefâlı olduğunu” söyleyip, ta'rîz yoluyla tersini kastederek onun “vefâsızlığını” anlatıyor.

⁴⁵⁴ Dilçin, Cem, Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 416.

* Mecaz ile kinâye arasındaki farkı benzer cümlelerle Mâlumât-ı Edebiyye'nin yazarları da aynı şekilde tariflendirmişlerdir. (s. 254)

⁴⁵⁵ A.g.e. s. 417.

** Diğer belâgat kitaplarının tanımında ise alaylı iğneleme dışında latîf şeyler söyleme, çirkinliği kapatma için de yapılabileceği yazılıdır.

⁴⁵⁶ A.g.e. s. 417.

Yazarımız ta'rîz için seçtiği bir başka örnek ise “Huzûrî”nin “Ters Öğüt” destânıdır. Bu uzun destânın bütün dörtlüklerini değil de içinden seçtiğimiz bir kaç dörtlüğünü buraya alıyoruz;

Ters Öğüt Destanı

Bir nasihatim var zamâna uygun
Tut sözümü yattıkça yat uyanma
Meşhûr bir kelâmdır sen kazan sen ye
El için yok yere ateşe yanma
Her nere gidersen eyle talanı
Öyle yap ki ağlatasın güleni
Bir saatte söyle yüz bin yalanı
El bir doğru söylerse inanma
.....
Üç parmak noksan ölç ölçersen kile
Tatlı söz konuşma bir kimse ile
Dört kuruşa sekiz kuruş et hile
Hile-kârlık hoş sanattır usanma
.....
Yanında saklama, nâmus, gayret, ar
Bi'l-cümle mekrûhu eyle ihtiyâr
Meyhâne dibine seccâdeyi ser
Safâsı olmayan yerde dolanma
.....
Huzûrî neylersin dünya rif'attin
Kesme doğruluktan meyl ü rağbetin
Cenâb-ı mevlâm iste izzetin
Her şaşkın sözünü duyup bulanma ⁴⁵⁷

⁴⁵⁷ A.g.e. s. 418-419.

Mebâni'l-İnşâ'da Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Eserde bahis şöyle tanımlanır:

“Ma'nâ-i mecâz ile hakîki arasında vech-i şebah ve müşebbehât olmaksızın bir alâka-i tam ile yapılır. Bu alâkalar çok fazla olup biz lisânımızda kullanılanları zikredeceğiz.” ⁴⁵⁸

1. İrâde-i cüz'î: Genel ma'nâyı söyleyip küçük ma'nâyı anlatmak.

Örnek:

“Hac'dan geliyorum.” ⁴⁵⁹ burada kasıt “Mekke'den gelmektir.”

2. İrâde-i Küllî: Cüz'î ma'nâyı ifâde edip küllî ma'nâyı kasdetmek.

Örnek:

“Napolyon Bonapart bozuldu.” ⁴⁶⁰ deyip burada bütün “Fransız” ordusunu kastedmek gibi.

Örnek:

Hezâd-ı boynı görse ser fedâ eyler bu terihe

Müverre-yi cânan ile ‘Ali Paşa-yı beheste

İzzet-i Kadîm

3. Alâka-i mazhariyet:

Örnek:

“Bu işte adamın eli var.” ⁴⁶¹ deyip de yapılan işte “adamın kudretinden” bahsetmek gibi.

⁴⁵⁸ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, İstanbul, 1288-89 (=1871-72), Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Mat., C. I, s. 81.

⁴⁵⁹ A.g.e. s. 81.

⁴⁶⁰ A.g.e. s. 81.

⁴⁶¹ A.g.e. s. 82.

4. Zikr-i sebeb irâde-i müsebbib:

Örnek:

“Şu dükkan veya vapurlar iyi para kazandı.” ⁴⁶² örneğinde olduğu gibi.

5. Zikr-i müsebbib irâde-i şeb:

Örnek:

“Rahmet geliyor.” deyip de yağmuru kastedmek.

Örnek:

Baş aşub didi ki rahmet geliyor

Ebr-i nîsân-ı gınayyet geliyor

Hüsnî ⁴⁶³

6. Zikr-i hal irâde-i muhal:

Örnek:

“Eve gittim, nişana gittim, seyre gittim.” ⁴⁶⁴ gibi.

Örnek:

Genc iken evde تنها oturdun mu bî-sebep

Gitdi garîbe ile konu komşu seyre hep

Vâsîf ⁴⁶⁵

7. Zikr-i muhal irâde-i hal:

“Çeşmim akıyor.” ⁴⁶⁶ deyip, “gözyaşını” kastedmek gibi.

⁴⁶² A.g.e. s. 82.

⁴⁶³ A.g.e. s. 82.

⁴⁶⁴ A.g.e. s. 83.

⁴⁶⁵ A.g.e. s. 83.

⁴⁶⁶ A.g.e. s. 83.

8. İsnâd alâkası:

Örnek:

“Felân adam bir çeşme yaptı veya cami yaptı.” ⁴⁶⁷ burada kasıt “hayırlı iştir” buna isnâd edilir.

Örnek:

Ol şehriyâr zer-nisar-ı bezl etdi bînmâr

Yaptı sebil-i çeşme sâr-mecûr oluruz cezâ

Keçeci-zâde Vehbî ⁴⁶⁸

9. Alâka-i mezîddir:

Örnek:

“Felân kâtil öldürüldü.” burada bu işi yapan da maktûldür.

10. Alâka-i İstikbâl:

Örnek:

“Felân evde şarab sıkıyorlar.” ⁴⁶⁹ burada maksat “üzüm”dür. Üzümün de şarab olması ileride bir tarihtir.

Örnek:

Bir ağızdan olup terâne-i perdâz

Şarab sıkıyordu bir kaç duhter-i nâz

Hüsni ⁴⁷⁰

11. Alâka-i âliyye:

Örnek:

“Saat kaç?” ⁴⁷¹ burada kasıt “zamanı” öğrenmektir.

⁴⁶⁷ A.g.e. s. 83.

⁴⁶⁸ A.g.e. s. 84.

⁴⁶⁹ A.g.e. s. 84.

⁴⁷⁰ A.g.e. s. 84.

⁴⁷¹ A.g.e. s. 84.

Örnek:

Şeb-i yeldâyı müneccimle muvakkıt ne bilir

Mübtelâ-i gama sor kim giceler kaç saat

Sâbit ⁴⁷²

12. Alâka-i hazfiye:

Örnek:

“O mslahatı felân köyden tahkîk ediniz.” ⁴⁷³ burada da tahkîk yapmak için
“köy” değil oranın “ahâlisi” kastolunur.

Örnek:

Geçti kılıçtan fitne-i rûzgâr

Seby-i (esir alınma) yâda'llah olup âşikâr

Sabrî-i Şâkir ⁴⁷⁴

⁴⁷² A.g.e. s. 84.

⁴⁷³ A.g.e. s. 84.

⁴⁷⁴ A.g.e. s. 84.

Belâgat-i Osmâniyye’de Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Belâgat-i Osmâniyye’de bu bahis şöyle ifadelendirilir:

“Ma’nâ-i mevzû lehin arasına karîne-i ma’nâ olduğu halde müşâbehâtдан başka alâkaya mebnî ma’nâ-i mevzû lehin gayrisinde müsta’mel olan lafızdır.” ⁴⁷⁵
Mecâz-ı mürsel, ma’nâ-i hakikatden, ma’nâ-i mecâziye zihnî intikâlini sağlayan münâsebetdir.

Bu münâsebetler;

1. Âliyyet,
2. Mazhariyyet,
3. Hulûl,
4. Sebebiyyet,
5. Cüz’iyyet,
6. Umûm,
7. Itlâk,
8. Kevniyyet,
9. Evveliyyet şeklinde maddeleştirilir.

1. Âlet: Hakîki ma’nânın mecaz ma’nâya âlet olmasıdır.

Örnek:

“Lisan” kelimesinin “lûgat” anlamında kullanılması. ⁴⁷⁶

2. Mazhariyyet: Hakîki ma’nânın mecaz ma’nâda görülmesidir.

⁴⁷⁵ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, İstanbul, 1299 (= 1681), Mahmut Bey Mat., s. 128.

⁴⁷⁶ A.g.e. s. 129.

Örnek:

“Kol kuvvet-i kudretin” mahal-i zuhûru olduğundan “kuvvet ma’nâsına kullanılır” ve “Senin kolun uzundur.” denilir.⁴⁷⁷ *

3. Hulûl: Hakîki ma’nâ ile mecâzî ma’nânın birinden birinin diğerine mahal olmasıdır.

Örnek:

“Mangalı yok.” maksat mangalın içindeki “kömür”dür.⁴⁷⁸

Örnek:

“Bu ateşi öteki odaya götür.” maksat “İçinde ateş olan mangalın götürülmesidir.”⁴⁷⁹

4. Sebebiyyet: Hakîki ma’nâ ile mecâzî ma’nâlardan birinden biri diğerine sebep olur.

Örnek:

“Bereket yağıyor.” denilirse “yağmur” kastedilir.⁴⁸⁰ **

Örnek:

“Ateş bastı.” denilir ki kasdolunan “harâretidir”.⁴⁸¹

5. Cüz’iyyet: Hakîki ma’nâ ile mecâzî ma’nâdan biri diğerinin cüz’i olur.

Örnek:

“Tırnağımı kestim.”, “Sakalımı kestirdim.”⁴⁸²

⁴⁷⁷ A.g.e. s. 129.

* Aynı örnek (el kelimesi kullanılarak) Mebâni’l-İnşâ’ya da alınmıştır. (C. I, s. 82)

⁴⁷⁸ A.g.e. s. 129.

⁴⁷⁹ A.g.e. s. 130.

⁴⁸⁰ A.g.e. s. 130.

** Aynı örnek Mebâni’l-İnşâ’da C. I, s. 82’de mevcuttur.

⁴⁸¹ A.g.e. s. 130.

⁴⁸² A.g.e. s. 130.

6. Umûm:

Örnek:

“Hayvan” denilerek umûm-i vechle “at”ın kasdolunması. ⁴⁸³

Ancak: “Bir hayvan gördüm.” denilir de yine “hayvan” kasdolunursa bu mecaz olmaz. ⁴⁸⁴

7. Itlâk:

Örnek:

‘Alîm o alîm olduğun şimdi anladım
İlimde adam olduğun şimdi anladım ⁴⁸⁵

Beytinde “adam”dan kasıt “kâmil-i vefâkâr”dır.

8. Kevniyet: Bir şeyi bulunduğu hal ile isimlendirmektir.

Örnek:

“Yetîmlere mallarınızı veriniz ki reşîde bâliğ olalar.” ⁴⁸⁶ denilir. “Yetîm olan yiğitlere ıtam (yemek) sandıklarında mahfuzdan malları veriniz.” demek olur.

9. Evveliyet:

Örnek:

“Ateş yok.” ⁴⁸⁷ denilir. Ancak “ateş olacak kömür” kastolunur.

Mecâz-ı mürsel bâzan lafz-ı mürekkebe olur.

⁴⁸³ A.g.e. s. 130.

⁴⁸⁴ A.g.e. s. 130.

⁴⁸⁵ A.g.e. s. 130.

⁴⁸⁶ A.g.e. s. 130.

⁴⁸⁷ A.g.e. s. 131.

Örnek:

“Akıabam münkıraz (bitmiş, batmış) oldu kaderimi bilen kalmadı.” ⁴⁸⁸ denilir. Kasdolunan ise “mahzûnum, mükedderim” ma’nâlarıdır.

Yazarımız daha sonra yukarıda bahsedilen alâkaların benzetme yoluyla kullanılması hâline “istiâre” denir diyor.

Örnek:

“Onun hâli böyle söylüyor.” ⁴⁸⁹ denildiğinde kasdolunan şey eğer “söylenene” delâlet ederse “mecâz-ı mürsel” olur. Kasdolunan şey “durumun”, “söze” teşbîhi ise istiâre olur.

⁴⁸⁸ A.g.e. s. 131.

⁴⁸⁹ A.g.e. s. 131.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Ta'lim-i Edebiyat'ta mecâz-ı mürselini tanımını şöyle yapılır:

“Mecâz-ı mürselde istiârede olduğu gibi ma'nâ-i hakîkilerin gayrinde isti'malden hâsıl olur ise de bunda hakîki ma'nâ ile mecâzî ma'nâ arasında ortaya çıkan münâsebet-i müşâbehatın gayrı bir takım alâkalaradır.

Bu alâkaların çeşidi yirmi beşe, otuza kadar varıyorsa da bizce diğerlerini de içine alan şu beşi önemlidir.”⁴⁹⁰

1. Cüz'iyet-Külliyyet: Cüz'ün ismini külle yâhud küllün nâmını cüz'iyeye vermekten ibârettir.

Örnek:

Uyudur çeşm-i cânı hevâb-ı gafletden seher ü hayz-ı evvel

Çeşmin bülbülleriyle subh-dem zıkr eyle mevlâyı

Bâkî⁴⁹¹

beytinde “çeşm” maksad eşcarlı (ağaçlı), çiçekli, havuzlu bir yerdir ki “çeşm” ondan bir cüz'dür. Bu halde çeşm “cüz”den hareketle “küllu” ifâde eder.

Örnek:

“Yaşamak galebeliği.”⁴⁹² ibâresi de irâde-i külle örnektir.

Cümlelerin tümü ise şudur:

“Yıllar biri biri ardınca akıp gelmekte olan yaşamak galebeliğinden kopuklar içinde kalmış bir seyl-i hurûşân-ı andırmağa başladı.”

Nâmık Kemal

⁴⁹⁰ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Talîm-i Edebiyat, İstanbul, 1299 (=1882), Mîhran Mat., s. 262.

⁴⁹¹ A.g.e. s. 262.

⁴⁹² A.g.e. s. 262.

Cüz' -i kül ile tesmiyeye misâl ise şu kıt'a olabilir.

Örnek:

Bî-çâre lâkin şimdi aleyhinde lehinde
Halkın niçe sözler olunur gûş u feminden
En doğrusu âmâ buna kân damlıyor el-hâk
Rusun kılıcı, Avrupalı'nın kaleminden

Kâzım Paşa ⁴⁹³

Burada “halk”dan kasıt “Umûr-ı siyâsiyye ile iştigâl eden takımdır.” “Rus”dan maksat “harb olan firkadır” ya’ni “Rus askeridir”, “Avrupalı”dan merâm ise “barışı sağlamak maksadıyla ortaya çıkıp meydânı kana bulayan siyâsî taraftır”.

2. Halliyyet mahalliyyet: Hâli zikr ile mahal kasdolunur.

Örnek:

“Gâh olur gurbet-i vatan gâhi vatan gurbetlenür.” ⁴⁹⁴

mısraında “gurbet” kelimesinin hakîki anlamı “hâricî vatandır”. Bir “mahal” anlamında değil “hâric-i vatandaki haldir”.

Abdülhak Hamid’in aşağıdaki şiirinde de “ağaçlara sırmalar libâs olunmuş” demesi “hallin zikri ile mahallin ifâde olunmasıdır”. Çünkü; libâs olunan “sırma” değil “sırmalı libâs”dır.

Dâmen-i âsmânında ebr-i seher
Döner evrâka rizze-i elmâs
Şeb hulûl eyleyince aks-i kamer
Eder eşcâra sırmalar libas ⁴⁹⁵

⁴⁹³ A.g.e. s. 263.

⁴⁹⁴ A.g.e. s. 263.

⁴⁹⁵ A.g.e. s. 264.

(Buna alâka-i hazfiyye demek gerekirse de bu türlü alâkaları gereksiz addederek bahs etmediğimizden -sırmalar libâsı- misâlini dahî en çok yakışan -zıkr-i hal irâde-i mahal- alâkasına dâhil ettik.)⁴⁹⁶

Örnek:

“Hani bende evvel-i âl hani o yürek.”⁴⁹⁷

mısrâındaki “yürek” lafzı yine buna örnektir. Çünkü “yürekte” maksad “hasrettir” ki “yürek” onun “mahallidir”.

3. Sebebiyyet-müsebbebiyyet: Müsbibi (sebe) veyâ müsebbebi (sebe) olan zikrederek sebebi kasd etmektir.

Örnek:

“Felân kalemiyle tâyiş eder.”⁴⁹⁸

sözünde “kalem”den maksat “onun yazacağı şey”dir. Bu örnek “zıkr-i irâde-i müsebbebe” örnektir.

4. Umûmiyyet-Husûsiyyet: Umûma mevzû bir kelimeyi husûsta ve husûsa âid bir lafz-ı umûmda kullanmaktır.

Umûmu husûsda kullanmaya Örnek:

Aşağıdaki fikrâda kullanılan “mahlûkat” sözünden kasıt “insanlardır” hattâ “insanların bir kısmıdır”. Bu örnek hem “zıkr-i umûm-ı irâde-i husûsa hem de zıkr-i küll-i irâde-i cüz’e örnektir.

“Vaktini halkının ibâdetine ve bâ-husûs -elfâz-ı ibâdet bildiği cihetle- mahlûkâtın refâh ve saâdetine istihsâl-i hizmetine hasr etmiştir.”

Kemâl⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ A.g.e. s. 264.

⁴⁹⁷ A.g.e. s. 264.

⁴⁹⁸ A.g.e. s. 265.

⁴⁹⁹ A.g.e. s. 265.

Husûsu ifâde eden bir kelimeyi, umûma itlaka gelince ona da şu örnek olur;

Yâ Rab nedir bu keşmekeş-i derd-i ihtiyaç

İnsanın ihtiyâcî ki bir lokma nândır ⁵⁰⁰

Bu beyitte “nân” kelimesinin insan için gerekli tüm ihtiyaçlar için kullanılması buna en iyi örnektir.

5. Lâzimiyyet-Melzûmiyyet: Yalnız lâzımı zikrederek melzûmu irâde etmektir. Buna “kinâye-i âdiyye” dahî denir.

Örnek:

Sen ol zeyr germekestir insan

Ki akl-ı kül açamaz sahn-ı meclisindeki dehen ⁵⁰¹

Yine;

Telemak tercümesinden:

Örnek:

“Hidmetinde bulunan duhterân perr-i peykerân huzûrunda fenh-i dehâne her lisân oldukları halde...” ⁵⁰²

ibâresinde “ağzı açıkdan” maksat “söz söylemektir”. Söz söylemek için ise “ağzın açılması gerekir”.

⁵⁰⁰ A.g.e. s. 265.

⁵⁰¹ A.g.e. s. 266.

⁵⁰² A.g.e. s. 266.

Örnek:

“Adil Girây hemen kendi yanında buluna fırka ile imdâda şitâb ederek Tatarlar dolu dizgin bir çarık içinde Ma’rikiye vâsıl oldular. Ve ayaklarının tozuyla isti’mâl-i salâha başladılar.”

Kemâl ⁵⁰³

Yukarıdaki satırlarda “Tatarların ayaklarının tozuyla isti’mâl-i salâha başlamaları” sözü “aceleyle”, “hiç vakit kaybetmeden” ma’nâlarını bize verir.

Bu örnekleri verdikten sonra yazarımız; “Mecâz-ı mürsel diğer mevzûlar gibi keyfiyyet-i hayâle tâbi olup gitmez. Münâsebetlerin kurulması (kelimeler arasında) özel bir dikkat gerektirir.” diyor. ⁵⁰⁴

Örnek:

Yüz bin kuruş bir hamal yükü ağırlığı olarak takdîr olunur. Yâhûd hazînedeki her yüz bin kuruş bir yük i’tibâr edildiğinden dolayı mecâz-ı mürsel yoluyla “şu kadar yük kuruş” denildiğinde bakıp da “yük” ta’bîrini insan ve hayvanda tatbîke kalkışmak “Felân memleketde bir yük ahâli var.”, “Şu gemiler iki yük koyun getirdi.” şeklinde sözler boşuna sarfedilmiş sözlerden ileriye gidemez. ⁵⁰⁵

⁵⁰³ A.g.e. s. 266.

⁵⁰⁴ A.g.e. s. 267.

⁵⁰⁵ A.g.e. s. 267.

Menemenli-zâde Tâhir'in Osmanlı Edebiyatı'nda Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Yazar; “Mecâz-ı mürseli bir tür mecazdır.” diyerek tanımlar. Tanımı açarak: “Mecâz-ı mürselin ma'nâ-i mevzû lehlerinin arasına ma'nâ-i karîne bulunduğu halde kelâmâtı müşebahâtdan başka diğer bir ma'nâda isti'mal etmekten husûle gelir.”⁵⁰⁶ şeklinde tanımlar.

Yazar bu alâkaları evvelâ;

1. Umûmiyyet ve husûsiyyet olarak belirler.

Örnek:

Et lokması lâzım mı yetişmez mi sana nân
Zehir olsun o lokma-i gavle peymende-i dü-nân
beytinde et lokmasından kasıt “nefis”tir ki irâde-i umûma girer.

Örnek:

“Vaktini halkının ibâdetine ve bâ-husûs efzâl-ı ibâdet bildiği cihetle mahlûkâtın refah ve saâdetini irtihâl-i hizmetine hasr etmiştir.”⁵⁰⁷ *
ibâresindeki “mahlûkat” tâbiri “insanlar” ma'nâsındadır ki “umûma” örnektir.

2. Cüz'îyyet ve külliyyet:

Örnek:

“Gül-i dürr-i ‘ıyş eyyâmıdır, zevk u safâ hengâmıdır.”
mısraındaki “gül-i dürr” buna örnektir.

Bundan sonra Ta'lîm-i Edebiyat'taki açıklamaları alır.

⁵⁰⁶ Menemenli-zâde Tahir, Osmanlı Edebiyatı, İstanbul, 1310 (=1897), Kasbar Mat., C. I, s. 255.

⁵⁰⁷ A.g.e. s. 256.

* Aynı örnek Tâlim-i Edebiyat'ın 265. sahifesinde mevcuttur.

3. Halliyyet-Mahalliyyet:

Örnek:

“Bir câmsun ah için, bir kâsede ol mâh için.” buna örnektir. Yine “Uykudan kalktım, yemekten geliyorum.” halliyyete misâl olur.

4. Sebebiyyet-Müsebbebiyyet:

Örnek:

“Seyf ü kalem medâr-ı intizâm-ı alemdir.” ⁵⁰⁸ Burada “seyf kalem” sebebiyyete, “serhoşluktan ictinâbet” sözündeki serhoşluk müsebbebiyyete örnektir.

5. Itlak:

Örnek:

“Sözünde sebât etmeyen insan değildir.”

6. Âliyyet:

Örnek:

“Bir kılıçda ikiye böldü.” sözünde “kılıç” “darbe” yerine kullanılmıştır.

7. Kevniyyet:

Örnek:

“Bu gâzileri görüyor musunuz, bir hamlede düşmanın kıblegâhına giderler.” deriz, halbuki onlar daha gazi olmamışlardır. Veya; “Düşmanı târ u mâr eden bu kanlı palalardır.” ⁵⁰⁹ deriz halbuki bu palalar şimdi kanlı değildir. Temizdir.

Yazar “istidrad” bölümünde teşbih ve istâreden mecâz-ı mürselin farkını anlatmaya çalışmıştır. Genel olarak mecâz-ı mürseli teşbih ve mecazın bir kolu olarak, ayrı bir türü olarak gören yazarımız; “Şu arslana bak! Nasıl hüçûm ediyor.” sözünden “arслан” müsteârını kaldırıncı kelam; “Şu arslana benzeyen yiğide bak! Nasıl hüçûm ediyor.” şekline girer. “Şuna bak! Nasıl saldırıyor.” cümlesinde ise artık teşbih kalmaz. Bu yakın tâbirlerden ve örneklerden hareketle mecâz-ı mürseli, teşbihle berâber “mecaz” adı altında incelemenin uygun olduğu fikrine katıldığını söylüyor. (s. 210)

⁵⁰⁸ A.g.e. s. 256-257-258. sahifelerdeki eserlerin tümü.

⁵⁰⁹ A.g.e. s. 259.

Mizânü'l-Edeb'te Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Mecaz lafzı “cevaz” dan ism-i mekândır. İntikâl olunan mahal anlamındadır. Bir ma'nâdan başka bir ma'nâya vuslat olunur ise buna ittisâl (ulaşma) denilir. Mecaz san'atında bu anlamların birbirine yakınlaşmaları iki yolda olur:

- a. Düz mahalden düz mahalle,
- b. Düz mahalden sarp mahalle.

Bazıları kelâmın hepsini hakikat kabul ettiler. Bazıları ise hepsini mecaz kabul etmiştir ki bu ikisi de yanlıştır. Şöyle ki tabiatda her şeyin bir ismi vardır ve bu isimle tanınır. Bu “Kelâmın hakikatidir.” Bu isim başka bir ma'nâyla görevlendirilir, oraya intikâl ettirilir ise de “mecaz” olur.

Örnek:

“güneş” dünyayı aydınlatan parlak yıldızdır.

“deniz” sonsuz gibi görünen sudur.

Eğer biz;

“güneş”i “güzel yüz”e,

“deniz”i “âlim bir kişi”ye benzetirsek bu da mecaz olur.

Yazar daha sonra mecazı;

a. Müfred,

b. Mürekkeb olarak ikiye ayırır. Mürekkeb mecazın istiâre bahsinde yazılacağını söyler.⁵¹⁰

Bundan sonra Said Paşa istiâre bahsine geçer. Bu görüşlerin Menemenli-zâde Tahir'in görüşleri ile mutâbık olduğu görülmektedir.

⁵¹⁰ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, İstanbul, 1305 (=1888), A. Asadoryan Mat., s. 312-314.

Mâlumât-ı Edebiyye’de Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Yazarlarımız mecaz bahsinde Mizânü’l-Edeb’te olduğu gibi özel bir “mecâz-ı mürsel” bahsi açmamışlardır. “Mecazın Sûret-i Teşkili” adlı bir başlıktan sonra “gerçek anlamın” ve “mecâzî anlamın” teşekkülü, bu teşekkül sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar anlatılır. Daha sonra da mecaz bahsine geçilir.⁵¹¹

Yazarlarımız mecaz bahsini örneklerle açıkladıktan sonra şu fikri beyân ederler:

“ ‘Mecâzât-ı aklî’, ‘mürsel’ ve bu ikincinin alâkaları olmak üzere taksim ve tasnif ediyorlarsa da biz bunları doğru bir tasnif olarak kabul etmiyor, fâideden ziyâde fikri kısır edeceklerine kanaat ediyor, tafsîlatdan vazgeçiyoruz.”⁵¹² diyorlar.

Daha sonra “Teşbih ile Mecâz-ı Mürsel” arasındaki farkı vermekle iktifâ edeceklerini yazıyorlar. Buna göre:

“Zekâ-i beşer iki muhtelif madde arasında müşterek bir vasıf bulursa yâhud bunları birbirine temsîl edebilecek bir münâsebet bulursa teşbih, istâre olur, asıl ma’nâyâ ulaşmakla engelleyici unsurlar olmakla beraber, arada benzetmeden başka bir ma’nâ var ise bu mecâz-ı mürseldir.”⁵¹³ diyen yazarlarımız bu bahsi örneklendirmeden “teşbih” bahsine geçmişlerdir.

⁵¹¹ Şehâbeddin Süleyman, Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Mâlumât-ı Edebiyye, C. I, s. 231-233.

⁵¹² A.g.e. s. 235.

⁵¹³ A.g.e. s. 236.

Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Burada da özel bir madde olarak “Mecâz-ı Mürsel” bahsi ele alınmamış, “Mecaz” başlığının altında;

“Alâkası teşbih olan mecazlar; istiâre, başka türlü alâkası bulunanlar da ‘mecâz-ı mürsel’dir.”⁵¹⁴ şeklinde tanımlanmıştır.

Yazarımız buna örnek vermeden mecâz-ı mürseli oluşturan alâkaların tasnîfine geçer.*

⁵¹⁴ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 96.

* Yazarın burada yaptığı taksim, tasnif, tarif ve örneklerin tümünü Mebâni'l-İnşâ ve Belâgat-i Osmâniye'de bumak mümkündür. (Mebâni'l-İnşâ; s. 81-83 arası, Belâgat-i Osmâniye s. 129-131 arası.)

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Belâgat-i Osmâniyye ve Ta'lîm-i Edebiyat'ta gördüğümüz tasnifleri Kaya Bilgegil Hoca'nın eserinde de görmekteyiz.

Mecâz-ı Mürsel: "Bir sözün, arada gerçek ma'nâsını düşünmeğe bir engel bulunmak şartıyla, benzerlik dışında tam bir ilgi yüzünden, kendi ma'nâsı dışında kullanılmasına denir." ⁵¹⁵ şeklinde tanımlandıktan sonra bu ilgilerin Arapça'da otuz, * Fransızca'da on-onbeş civârında Türkçe'de ise en mühimlerini on bir adet olarak belirler. **

Diğer kitaplarda ayrıca aldığımız bu "ilgi çeşitlerini" tekrar buraya alamayacağız ancak, Mebâni'l-İnşâ, Belâgat-i Osmâniyye ve Ta'lîm-i Edebiyat'ta kullanılan örneklerin bu eserde güncelleştirilerek ve karıştırılarak kullanıldığını görmekteyiz.

Örnek:

"Âliyet ilgisi" açıklanırken verilen "dil yerine lügat" Belâgat-i Osmâniyye'de "lisan yerine lügat" olarak,

"Mazhariyyet ilgisi" açıklanırken verilen "elin güç kuvvet yerine" Mebâni'l-İnşâ'da aynen (el), Belâgat-i Osmâniyye'de "kol" kelimesi kullanılır,

"Umûm Husûs" açıklanırken verilen "hayvan denilince atın anlaşılması" örneği aynen kullanılır. ***

Benzer ifâdeler de alınır ise eserler arasındaki benzerlik daha da artacaktır, ancak biz ma'nâ yönünden de benzeşen her örneği buraya almadık.

⁵¹⁵ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat), s. 168-169.

* Bu bilgiyi Ta'lîm-i Edebiyat da aynen verir. (s. 262)

** Bunlar Mebâni'l-İnşâ (s. 81-84) ile Belâgat-i Osmâniyye'de de vardır. (s. 129) Ta'lîm-i Edebiyat'ta ise beşe indirilir. (s. 262)

*** Bu örnekler için adı geçen kitapların "Mecâz-ı Mürsel" bahislerine bakılması yeterlidir.

Edebî Sanatlar ve Tanımlaması Adlı Eserde Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Yazar, mecazı iki kısma ayırır;

1. Mecâz-ı aklî,
2. Mecâz-ı mürsel, mecâz-ı lügavî.

“İkincisini ise: Teşbih ve istiâredeki benzetme ilgileri bulunmadan yapılan mecazlardır.”⁵¹⁶ şeklinde tanımlar.

Örnek:

“Ayağını çıkarttı.”⁵¹⁷ *

Burada her hangi bir benzetme söz konusu olmadan, “ayakkabılarının çıkarılması kastedilir” ki bu mecâz-ı mürseldir.

Yazar daha sonra örneklendirme ihtiyâcı duymadan diğer belâgat kitaplarındaki ilgi yönlerini sıralar.

⁵¹⁶ Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatlar ve Tanımlaması, s. 62.

⁵¹⁷ A.g.e. s. 62.

* Belâgat-i Osmâniye’de; “Mangalı yok.” şeklinde iki sözcükten oluşan bir örnek verilmiştir. (s. 129)

Türk Şiir Bilgisi'nde Mecâz-ı Mürsel Bahsi :

Yazar bu sanatın günlük konuşmalarda özellikle deyimlerde rastlandığını belirterek şu tanımları yapıyor: “Bir sözü, gerçek anlamının dışında benzetme amacı gütmeyen kullanma.”⁵¹⁸

Mecâz-ı mürselde;

a. Sözcüğün gerçek anlamı dışında kullanılması,

b. Engelleyici ipucu (karîne-i mâniya) bulunması.

gerektiğini söyleyen yazar; “göze girmek” * örneğini verir. “Burada göze girmek “beğeni kazanmak” olarak kullanılmıştır ve mecâz-ı mürsel yapılmıştır.” der.⁵¹⁹

Daha sonra günümüz diliyle diğer belâgat kitaplarındaki ilgileri sıralar (parça-bütün, neden-sonuç, özel-genel v.b.) ve açıklama yapmadan örnekler verir.

⁵¹⁸ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 415.

* “Çeşmim akıyor.” şeklinde Mebâni’l-İnşâ s. 83’te var.

⁵¹⁹ A.g.e. s. 415.

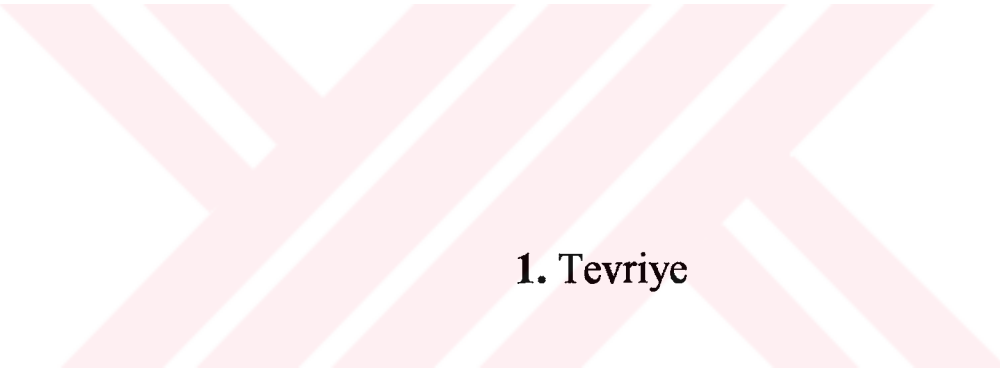
Bu bölümde elimizdeki eserlerden hareketle teşbih, istiâre, ta'riz kinâye ve mecâz-ı mürsel hakkında yapılan tanım, tasnif ve örnekleri bir araya getirmeye çalıştık.

Bu bölümde özellikle teşbih ve istiârenin birbirine oldukça yakın bir sanat olduğunu, yazarların “istidrad” başlığı altında iki sanatın nasıl birbirinden ayrılacağı hususundaki düşüncelerini kaleme aldıklarını gördük. Bununla beraber basım tarihi yenileşen her kitabın hemen hemen bir öncekilerden etkilendiğini, yeni bilgiler yerine eski bilgileri bazen değiştirerek bazen farklı örnekler getirerek ya da bunların üzerine farklı yeni bir kaç örnek getirerek bahisleri açıklamaya çalıştıklarını gördük. Bu mevzularda dipnotlarda dikkat çekilmiştir.

Bu bölümün en önemli iki sanatı olan teşbih ve istiârenin tanım ve tasnifinde eserler arasında pek farklılık görülmez. Ancak ilk belâgat kitapları teşbih ve istiârenin tanımlanması ve tasniflendirilmesi sırasında gereksiz bir çok ayrıntıyı da içine almıştır. Çalışmamız söylenenleri bir araya getirme gayesi güttüğü için ayırım yapmadan yazılan bütün bilgileri ihtiva etmektedir.

II. BÖLÜM

ANLAMLA İLGİLİ SANATLAR

1. Tevriye

2. Mübâlağa

3. Hüsn-i Ta'lîl

4. Tezat

5. Rücû

Mebâni'l-İnşâ'da Tevriye Bahsi :

Eserde, “Tevriye ve İhâm” birlikte düşünülür. “Mütekellimin ma’nânın hakîkisi veyâhud biri mecaz ve diğeri ma’nâ-i hakîkiyi mütezemmin lafz-ı müfred zikretmesidir ki ma’nânın mezkûrundan biri karîb olup lafzın ânın üzerine delâleti zâhir ve âhiri bâ’id olup delâlet-i mezkûre hafî olur. Mütekellim ma’nâ-i ba’îd (uzak mana) murâd edip ma’nâ-i karîb (yakın) ile tevriye eder.” ⁵²⁰

Örnek:

Bir delikanlı harâmîdir deyü afv etdiler

Asmadan kurtuldu ama çok sıkılmıştır şerâb

Nâilî-i Kadîm ⁵²¹

Burada uzak olan ma’nâ “asma çubuğudur” ona dâir “asma” kelimesi kullanılmıştır.

Tevriyenin de envâi vardır diyen yazar bunları;

- Mücerrede,

- Müreşşaha.

olmak üzere ikiye ayırır.

✓ Müverrede ne “müverr-i bih”in yanı (ma’nâ-i karîbin) ne de “müverr-i anh”ın ya’ni ma’nâ-i ba’îdin levâzımından biri kendisinde mezkûr olmayan tevriyedir.

Örnek:

Sordum nigârı didiler ahbâb

Semt ü vefâda doğru yoldadır ⁵²²

⁵²⁰ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, İstanbul, 1288-1289 (=1871-1872) Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne Mat., C. II, s. 11.

⁵²¹ A.g.e. s. 11.

⁵²² A.g.e. s. 12.

Burada “vefâ” ve “doğru yol” tevriyeli kullanılmıştır.

Müreşşeha:

Örnek:

Memâlik-i ha-kester oldı kendüsü gül öksüzi

Teba’ın kaldı işi iltâf-ı rahmâniyyeye

Hânumansuzi idip iras sevâb-ı cenûn

Şimdi istidâd-ı kesb etdi Süleymâniye’ye

Tâ’ib ⁵²³

Burada da “Süleymâniye” ile tevriye yapılmıştır. Burada uzak ma’nâ olarak “musallâ-i Süleymâniye” kastedilmiştir.

Örnek:

Zâhid o denlü sıklet ü tâc-ı kabâ ile

Uçmak ümîdin etmez idi ebleh olmasa

Nergisî ⁵²⁴

Burada da “uçma” ve “cennet” anlamına gelen “uçmak” tevriyedir.

Örnek:

Men eyler imiş mes’ele-i aşkı müderris

Ey hâce anın var ise yaklaştı kazâsı

Bâkî ⁵²⁵

“kazâ” kelimesi () ile yazıldığı için “kadı” anlamına da gelir. Dolayısıyla tevriye yapılmıştır. Ma’nâ-i maksûd ise “belâ”dır.

⁵²³ A.g.e. s. 12.

⁵²⁴ A.g.e. s. 13.

⁵²⁵ A.g.e. s. 13.

Örnek:

Yok pîrimiz tarîk-ı muhabbetde gerçi kim

Zibâ-i civânları severiz ihtiyarsız

Nev'î ⁵²⁶

“ihtiyarsız kelimesi “ayırmadan” anlamına da gelebilir. Beyitte bir de “civan” kullanması (ma'nâ-i karîbin levâzımı durumundadır) bize “ihtiyarsız” kelimesi ile “irâde”nin, “seçme”nin, “ayırma”nın kastedildiğini belirtmektedir.

Örnek:

Ey Necâtî evvelince dîvânın

Kimseye mâlikâne yazdırma

Katî kıskançtır senin şi'rin

Ehl-i beyt olmayana yazdırma ⁵²⁷

Burada da “ehl-i beyt” tevriyedir.

Örnek:

Nice kılsun namazı sûfî kim abdest yerinde yeller eser

Vedrînin na'li-i cedîdin

Bahşetî ⁵²⁸ *

⁵²⁶ A.g.e. s. 13.

⁵²⁷ A.g.e. s. 17.

⁵²⁸ A.g.e. s. 18.

* Boş bırakılan yerler kitapta da böyle boş bırakılmıştır.

Belâgat-i Osmâniyye'de Tevriye Bahsi :

Eser “Muhassenât-ı Mâneviyye (güzel faydalı)” başlığı altında on dört ayrı sanatı maddeleştirerek gösterir. Tevriyeyi ise on dördüncü sanatı (Tevcih) işlerken numara vermeden bu sanat içinde değerlendirir. Tanımını ise şöyle yapıyor:

“Tevriye ki îham dahî denir. Bir lafzın te'addid ma'nâsına mebnî olmak melâbesesiyle 'alima-ı Arabiyye anı mahsenât-ı mâneviyyeden addeylemişlerdir. Lâkin tevriyeye hâvi olan ibâre başka lisâna tercüme olunsa ekseriyâ bu san'at zâyi olacağına nazaran anı mahsenât-ı lafziyyeden addeylemek münâsib olur.”⁵²⁹

Örnek:

Gül gülse dâim ağlasa bûlbûl 'aceb değil
Zîrâ kimine ağla demişler kimine gül⁵³⁰

Örnek:

Her yana bûy-ı kâkülünü târ-mâr eder
Kalmaz sabâya etdiği bu rûzgârdır

Örnek:

Susadım su diledim çâh-ı zenahdânından
Bir garîb bekler imiş ben anı hâlî sandım⁵³¹

Es'ad Efendi'nin (Ârif Hikmet Bey'in şeyhülslâm oluşuyla ilgili söylediği)

Örnek:

Bu beytim yâdigâr olsun cihâna
Tehlifle derûnum gamla doldu
Bana lâyük iken câh-ı meşiyhât
Hüdâ'nın hikmeti 'Ârif Bey oldı⁵³²

Burada “hikmet” sözü tevriyedir açıklaması yapılarak bahis bitirilir.

⁵²⁹ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 170.

⁵³⁰ A.g.e. s. 170.

⁵³¹ A.g.e. s. 171.

⁵³² A.g.e. s. 171.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Tevriye Bahsi :

Ekrem tevriye ve telmihi aynı başlıkta inceler. Ortak tanımlamasında ise şöyle diyor: “ ‘Tevriye ve Telmih’ bir şeyi hatıra getirmek için başka bir şey söylemektir.”⁵³³

Daha sonra telmih bahsini ayrı örneklendirir.

“Tarık”tan, Ziyâ Paşa’nın “Terkîb-i Bendi”nden telmihe örnekler verir.

Ekrem’in tanım ve değerlendirmeleri örneklendirmeleri bu iki sanatı beraber düşündüğü ve ayırmadığı kanaatini vermektedir. Tевriye ve telmihin yapılırken “Ta’rîz”inde kullanılabileceğini söyleyen Ekrem buna şu örneği veriyor.

Tezîz’de melek ‘abdaları hemen sâlis-i umûmun arzusu üzerine kendi eliyle ıtlâf ettiği ma’şukası “Tezer”in can vermekle uğraştığı sırada

Örnek:

Gülyar ah aman bakın bu gülüş

Bu kıyâfet bu hûn hoş ceryan

Melleşü’l mevtide eder giryân

Melekü’l mevtide eder meftûn ⁵³⁴

diyerek ezhar (çiçek) esef (acıma) ettiği halde kendisinin rakîbi ve mahal-i ka’dide hâzır bulunan “Rîşâd” dahî

Bahş idin bâri bir kere altun!

sözüyle bu felâketi intâc eden (neticelendiren) şey, meleğin kıza kîse kîse bezl (harcama) ettiğine altınlar olduğuna tevriye ve telmih ile ta’rîz etmiştir. ⁵³⁵

Yine İzzet Molla’nın Menfiyân-ı Tokat iken

⁵³³ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta’lim-i Edebiyat, s. 273.

⁵³⁴ A.g.e. s. 275.

⁵³⁵ A.g.e. s. 275.

İşiddik ki siz şâir-i şâhsınız
 Maârif-i semvâtına mâhsınız
 Değil haddimiz gerçi çaldırma sâz
 Gönül bir iki nağme eyler niyâz

bendine cevâben;

Dedim bedce çıkışdı âvâzımız!

Stanbul'da terk eyledik sâzımız! ⁵³⁶

beyti de son derece güzel bir tevriye ve telmih içerir.
 denilerek bahis bitirilir.

⁵³⁶ A.g.e. s. 277-278.

Osmanlı Edebiyatı'nda Tenviye Bahsi :

Bu eserde “tenviye” başlığı altında bir sanat yoktur. Ancak bu sanatı (Ta’lîm-i Edebiyat’ta gördüğümüz gibi) başka sanatlarla birlikte vermek uygun görülmüştür. Hattâ Mâlumât-ı Edebiyye’de bu sanatın “Kinâye ve Ta’rîz” olduğu söylenir. (C. I, s. 285) Belâgat-ı Osmâniyye’de ise bu sanata “İhâm” dendiğini görüyoruz. (s. 170) Biz bu bilgiden hareketle bu eserdeki “İhâm” bahsini buraya alıyoruz;

“Ma’nâ-i ba’îdi ârâde etmek üzere, iki ma’nâyı birden haml-i câiz olabilecek sûretde söz söylemektir.” ⁵³⁷

Örnek:

Münâfi’-i muhtelifir iktizâ-yı rûzgâr üzre
Değil ‘arayana lâzım, nâ-hedâye-bâd lâzımsa ⁵³⁸

İhâm’ın bâzen bir kelime yerine tekmil ibâreyi de ihtivâ edeceğini söyleyen yazar şu örneği verir:

Örnek:

Koyub kaldırmadan ikide birde
Kazan doldu taşırdı ocağı ⁵³⁹ *

⁵³⁷ Menemenli-zâde Tahir, Osmanlı Edebiyatı, s. 120.

⁵³⁸ A.g.e. s. 121.

⁵³⁹ A.g.e. s. 121.

* Bu örneğin Ta’lîm-i Edebiyat’dan alındığı söyleniyor. Ancak tenviye bahsinde bu örnek yoktur. Mâlumât-ı Edebiyye’de ise mevcuttur ki ilgili bahiste işaretlenmiştir.

Mizânü'l-Edeb'de Tevriye Sanatı :

Said Paşa tevriyeyi ikiye ayırır:

- a. Mücerrede,
- b. Müreşşeha.

a. Mücerredde ma'nâ-i karîbe (yakın anlam) ait bir şey zikrolunmaz. ⁵⁴⁰

Örnek:

Mîzâna ur gör şediğîn âhvâbe'l-hazr

Rehber tâyin eylediğîn rahzen olmasın (şâkî, çoban)

Nevres-i Kadîm ⁵⁴¹

Burada “mîzâna ur” asıl anlamı “teraziye çek” demektir. Bunu hatırlatacak dirhem, okka, noksan, tamam gibi bir kelime zikredilmemiştir. Bu söz grubu mecâzî olarak “tecrûbe et” kasdıyla beyte alınmıştır.

b. Müreşşeha:

Örnek:

Verdim gönül o gül-rûhun âline aldanup

Etmezdi kimse eylediğim rengi ben bana ⁵⁴²

Burada “âl”in iki anlamı vardır. Birincisi “kırmızı renk”tir. Burada “gül-rûh” olarak zikrolunmuştur. Fakat kastedilen “hîle” anlamıdır.

“Renk” de iki ma'nâlıdır. Birincisi “levn” ikincisi ise “hîle”dir. Ya'ni “gül-rûh” ve “âl” yine “âl” ve “reng” tevriye-i müreşşehayı oluşturur.

⁵⁴⁰ Bu açıklama ve tasnifleri yine Belâgat-i Osmâniye'nin II. cilt, 10-11. sayfelerinde görmüştük.

⁵⁴¹ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb s. 353

⁵⁴² A.g.e. s. 353.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Tevriye Bahsi :

Tevriye: “Bir nokta-i mahsûsaya binâen bir lafzın ma’nâ-i bâ’idinin maksûd olmasıdır. Tevriye “kinâye”, binâenaleyh “ta’rîz” demektir. Zîrâ tevriye sanatına mâlik olan bir lafzın hem ma’nâ-i mevzûlehinde hem ma’nâ-i mevzûlehin gayr-i isti’mâli mümkün olduğu gibi, şey-i gayr maksûdî ifâde etmekle şey-i maksûdunda ifâdesi mümkündür.”⁵⁴³

Örnek:

Memâlik-i hâ-kester oldu kendisi gül öksüzi
Tebâ’ın kaldı işi iltâf-ı rahmâniyyeye
Hânumansuzi idüp îrâr sevdâ-ı cenûn
Şimdi isti’dâd-ı kesb etdi “Süleymâniye”ye *

“Burada “Süleymâniye” lafzının iki ma’nâsı vardır. Biri “İstanbul’da Süleymâniye” civârında bulunan eski zamanlardan kalmış “Dârü’ş-şifâ”. Diğeri de “mûsla-i Süleymâniye” pây-e-i ilmiyyesidir. Burada birinci maksûddur (kastedilen) ki o da nâibin deli olmasıdır.”⁵⁴⁴

Örnek:

Koyub kaldurmadan ikide birde
Kazan doldu söndürdü ocağı
İzzet Molla⁵⁴⁵ **

Burada “kazan kaldırmak” dolayısıyla “yeniçerilere” işâret olup burada asıl ma’nâsı da odur.

Tevriyenin lûgat ma’nâsı ise “arkaya atmak”tır.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Şehâbeddin Süleyman, Mâlumât-ı Edebiyye, C. I, s. 285.

* Aynı örnek Mebâni’l-İnşâ’nın ilgili bahsinde C. II, s. 12’de mevcuttur.

⁵⁴⁴ A.g.e. s. 286.

⁵⁴⁵ A.g.e. s. 286.

** Aynı örnek Osmanlı Edebiyatı’nın “ihâm” bahsinde s. 121’de mevcuttur.

⁵⁴⁶ A.g.e. s. 286.

Edebiyat Lügati'nde Tevriye Bahsi :

Tevriye bahsini “Telvîhât” bahsinde inceler.

Maksadı işâret yoluyla parlak bir sûrette göstermeğe yarayan sanatlara “Telvîhât” denir. Bunu;

- a. Mugâlata-i mâneviye,
- b. Tevriye,
- c. İstihdam,
- d. Tercîh
- e. Ta’rîz,
- f. Telvîh,
- g. Remz olmak üzere yedi kısma ayırırlar.⁵⁴⁷

Tevriye: Hakikat, yâhud mecaz olmak üzere iki ma’nâsı olan bir lafzın uzak ma’nâsını kasdetmektir. Bir kelimenin herkesçe en evvel akla gelen meâlî “ma’nâ-yı karîb (yakın anlam)” erbâbınca anlaşılana ise “ma’nâ-i ba’îd (uzak anlam).

Örnek:

Her yâna bû-yı kâkülünü târ-mâr eder

Kalmaz sabâya etdiği bu rûzgârdır⁵⁴⁸ *

beytinde “rûzgâr” kelimesinde tevriye vardır. Çünkü burada yakın olan “yel” değil uzak ma’nâ olan “zaman” kasdedilmiştir.

Tevriye:

1. Tevriye-i mücerrede: Kelimenin uzak ve yakın ma’nâları levâzımından hiç biri zikredilmeyen tevriyedir. **

⁵⁴⁷ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 159.

⁵⁴⁸ A.g.e. s. 159.

* Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 171. sahifesinde mevcuttur.

** Aynı tasnif ve tanımlamalar Mebâni'l-İnşâ'da (C. II, s. 11-12) ve Mizânü'l-Edeb'te (s. 353) mevcuttur.

Örnek:

Sordum nigârı dediler ahhâb

Semt-i vefâda, doğru yoldadır ⁵⁴⁹ *

beytinde “vefâ” ve “doğru yol” tevriyeli kullanılmıştır. İlk akla gelen anlamları “İstanbul’da Vefâ semti” ve “Doğru Yol” caddesidir. Uzak anlamları ise sevgilinin “vefâ ve iffet” sâhibi olmasıdır. İkisinin de anlaşılması için her hangi bir ipucu ise beyitte zikredilmemiştir.

2. Tevriye-i müreşseha: Yakın ma’nânın levâzımından birinin zikredilmesidir.

Örnek:

Kalmaz sabâya etdiği bu rûzgârdır ⁵⁵⁰

mısraında “rûzgâr” kelimesinin yakın ma’nâsı olan “yel”e ilişkin olarak “sabâ”nın zikredilmesi.

3. Tevriye-i mübeyyene: Uzak ma’nânın levâzımından bir şeyin zikredilmesidir.

Örnek:

Kûyunda nâle kim dil-i müştâkdan kopar

Bir nağmedir hicâzda uşşâkdan kopar ⁵⁵¹

beytinde “Hicâz” ve “Uşşâk” kelimelerinin uzak ma’nâları “mûsikîde makâm”dır. Bunu hatırlatmak için ise “nağme” kelimesi zikredilmiştir.

4. Tevriye-i müheyyic: Kelimenin uzak ma’nâsının kastedilmiş olduğunun anlaşılmasını diğer bir kelimenin delâletiyle tehiyye (ihzâr) etmektir.

⁵⁴⁹ A.g.e. s. 160.

* Aynı örnek Mebâni’l-İnşâ’nın ilgili bölüm C. II, s. 12’de mevcuttur.

⁵⁵⁰ A.g.e. s. 160.

⁵⁵¹ A.g.e. s. 160.

Örnek:

Teemmül eyleyüp meydân-ı lahme

Tuz,ekmek hâini bir niçe bâği

Koyup kaldırmadan ikide, birde

Kazan devrildi, söndürdü ocağı

İzzet Molla ⁵⁵² *

kıtasında “sönen ocağın” uzak ma’nâsı olan “Yeniçeri Ocağı” olduğunu “kazan devrildi” cümlesiyle anlatmak gibi. Daha kısa olarak “Bir tevriyeyi başka bir tevriye ile anlatmaktır.”

⁵⁵² A.g.e. s. 160.

* Aynı örneğin son iki mısraı Mâlumât-ı Edebiyye’nin 286. sahifesinde mevcuttur.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Tevriye Bahsi :

Tevriyenin tanım ve açıklamalarını yapan Bilgegil Hoca'nın bu açıklamalarına Edebiyat Lügati'nde ve diğer belâgat kitaplarında rastlamak mümkündür.

Hoca, Arap belâgatçılarının tevriyeyi ma'nâ sanatlarından saydıklarını ancak onu lafız sanatları arasına sokmanın gereğini vurgulamıştır. *

Diğer kaynaklarda gördüğümüz;

- Ma'nâ-yı karîb,

- Ma'nâ-yı ba'îd yerine burada,

- Müvver-i bih,

- Müvver-i anh adlandırmaları sözkonusudur. Ancak bunların kullanılmayacakları aynı eserde zikredilmiştir. ⁵⁵³

Tevriye Çeşitleri:

Yapılışlarına göre:

1. Mücerret: **

Örnek:

Sordum nigârı didiler ahbâb

Semt-i vefâdan doğru yoldadır ⁵⁵⁴ ***

* Bu açıklama Belâgat-i Osmâniye'nin "tevriye" bahsinde ele alınmış, çalışmamıza da nakledilmiştir. (s. 170)

⁵⁵³ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 192-193.

** Bunlarla ilgili tanımlar Belâgat-i Osmâniye, Edebiyat Lügati ve Osmanlı Edebiyat'nda mevcut olduğu için buraya ayrıyeten almıyoruz.

⁵⁵⁴ A.g.e. s. 193.

*** Aynı örnek Edebiyat Lügati'nin 160. sahifesinde mevcuttur. (Açıklamaları da orada vardır.)

2. Müreşşah:

Örnek:

Verdim gönül o gül-rûhun âline aldanup
Etmezdi kimse eylediğim rengi ben bana ⁵⁵⁵ *

3. Mübeyyen:

Örnek:

Kûyunda nâle kim dil-i müştâkdan kopar
Bir nağmedir Hicaz'da Uşşâk'dan kopar ⁵⁵⁶ **

4. Müheyî (hazırlanmış) :

Örnek:

Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı
İzzet Molla ⁵⁵⁷ ***

Bundan sonra “Ma’nâ Husûsiyyetine Göre Tevriye Çeşitleri” başlığı altında “ihâm” ile olan bağı örneklendirilerek anlatılır. Diğer belâgat kitaplarında bu bölümleri almadığımız için bunu da almıyoruz.

⁵⁵⁵ A.g.e. s. 194.

* Aynı örnek ve açıklaması Mizânü'l-Edeb'in 353. sahifesinde mevcuttur.

⁵⁵⁶ A.g.e. s. 194.

** Aynı örnek ve açıklaması Edebiyat Lügati'nin 160. sahifesinde mevcuttur.

⁵⁵⁷ A.g.e. s. 194.

*** Aynı örnek ve açıklamalar Mâlumât-ı Edebiyye'nin 286. sahifesinde, yine Edebiyat Lügati'nin 160. sahifesinde mevcuttur.

Edebî Sanatlar ve Tanımlaması Adlı Eserde Tevriye Bahsi :

Bu eserde yapılan tanım ve tanımlamaların tümü, örneklerin hepsi Mizânü'l-Edeb dâhil tüm belâgat kitaplarında aynıdır. İkinci hattâ üçüncü kere yanı şeyleri yazmamak için kitabın ilgili sahifelerini verip geçiyoruz.⁵⁵⁸ *

⁵⁵⁸ Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatlar ve Tanımlaması, s. 100-101-102.

* Aynı örnekler Mâlumât-ı Edebiyye, Edebiyat Lügati, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, Mizânü'l-Edeb'in ilgili sahifelerinde (tevriye ile ilgili) mevcuttur.

Türk Şiir Bilgisi'nde Tenviye Bahsi :

Bu eserde de; “İki ya da ikiden artık anlamı olan bir sözcüğü bir dize ya da beyit içinde yakın anlamı söyleyip uzak anlamını kastetmektir.” şeklinde tanımlanan tenviyenin çeşitleri, rükünleri hakkında tafsilâta girilmez, direk örnekler verilir, onlar da açıklanmaz. Bu örneklerden bazıları diğer belâgat kitaplarına alınmış ve açıklanmıştır.⁵⁵⁹

⁵⁵⁹ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 427-429.

Mebâni'l-İnşâ'da Mübâlağa Bahsi :

Eserde mübâlağa şöyle tarif edilir:

“Bir şeyin vasfının şiddet veya zaifni had-ı müstehil veya müsteba’ide îsâl ve iblağ etmeye derler.”⁵⁶⁰

Üçe ayrılır:

- a. Teblîğ: Akla ve adete uygun.
- b. Iğrak: Adeten muhal, aklen uygun.
- c. Gulüvv: Aklen imkansız mübâlağalara denir.

Örnek (Tebliğ’e) :

Bahtım gibi turre-i kâf ümîd gibi tenin
Çeşmim gibi pür âb durumum gibi vîrân

Nâbî⁵⁶¹

Örnek (Iğrak’a) :

Ah derim sadâ-i bülend ile her seher
Hâk uyanup sanır ki müezzin ezân verir

Surûî⁵⁶²

Örnek (Gulüvv’e) :

İrişür mağribe ol sâyesi maşrıkda iken
Sehv ile rakîbi ger eylese tahrîk-i düval⁵⁶³

⁵⁶⁰ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. II, s. 62.

⁵⁶¹ A.g.e. s. 62.

⁵⁶² A.g.e. s. 62.

⁵⁶³ A.g.e. s. 63.

Gulüvvün kenfdi içinde kısımlara ayrıldığını söyleyen yazar, birincisini;

✓ Gulüvvü sıhhatte kavuşturan şeklidir.

Örnek:

Derûnî ol kadar rûşen ki cerm-i âfitâb anlar

Gören rûzenlerinde her medver câm-ı billûru

Nefî⁵⁶⁴

✓ Tahayyülden nev-i hüsnü tazmin eder.

Örnek:

O yangın gicesi gördüklerin encâm-ı kıyâs etme

Sokuldu çâr-ı tâk çerhe yerden sıçrayup mesmâr

Surûî⁵⁶⁵

✓ Hezl (latîfe, şaka) yollu yapılandır.

Örnek:

Esmezdi denizde sağanaklı kara yeller

Bir çifte garîb-i mevânesine yalgın olaydım

Hevâyî⁵⁶⁶

Gulüvvün bir başka şekline ise “mübâlağa-i merdûde” dendiğini belirten yazar buna da;

Örnek:

Sordukça hâk-i pâyine yüz-i rûşen eder mesîh

Hurşîd-i nâ-cevr-i felek çâr-min ile⁵⁶⁷

örneğini verir.

⁵⁶⁴ A.g.e. s. 63.

⁵⁶⁵ A.g.e. s. 63.

⁵⁶⁶ A.g.e. s. 63.

⁵⁶⁷ A.g.e. s. 63.

Belâgat-i Osmâniyye'de Mübâlağa Bahsi :

Bir vasfın şiddet ya zaifde müste'id ya muhal derecesine buluşu iddia olmaktır.

1. Tebliğ
2. İğrak
3. Gulûv olmak üzere üçe ayrılır. ⁵⁶⁸

1. Yapılan şey eğer akla ve âdete uygun ise tebliğ denilir.

Örnek:

Benim ol nâdire subh-ı güher tâze zuhûr
Köhne mazmûne değil genc-i hayâlim mahzûn ⁵⁶⁹

2. Âdeten muhal, aklen mümkün olursa iğrak denilir.

Örnek:

Feth-i hayber olalı eylemiştir kimse
Zor u bâzû ile bir böyle hisâr-ı teshîr ⁵⁷⁰

3. Aklen imkânsız ise gulûvv olur.

Örnek:

Değil mehr ü beyaz subh-ı âfakda seyr için sakfen
Felek başkaldırınca hâkî düştü tâc u destârı ⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 165-166.

⁵⁶⁹ A.g.e. s. 166.

⁵⁷⁰ A.g.e. s. 166.

⁵⁷¹ A.g.e. s. 166.

Yazar daha sonra gulüvvün makbûl bir mübâlağa olmadığını söylüyor. Ancak akla uyacak, sığacak hâle getirilirse bu tür mübâlağa da yapılır.

Örnek:

Sanırlar bir gül-i zerdüzdür bir na't-ı harada

Rehânımda görenler aks-i hurşîd pür envârı ⁵⁷²

beytinde “sanıyorlar” kelimesi mübâlağaya sıhhat kazandırmıştır.

Yine bir “at” medhine dâir olan;

Örnek:

Şikest etmez hebânın itse cevelân rûy-ı deryâyı

Dokunsa berk-i nâli nerm ederken senin hârâyı ⁵⁷³

beytinde gulüvv farz üzerine mebnî olarak sîga-yı şartiyye ile müretteb-i ta'dîl olunmuştur.

✓ Böyle olmazsa güzel bir hayâl bulunarak gulüvv müstehsin hâle getirilebilir.

Örnek:

Nâz-ı âb itmişde bir fevâra-ı resm etmiş hayâl

İşte o sudur atılmış kâmetin olmuş senin ⁵⁷⁴

✓ Gulüvv hezl (şaka) makâmında îrad olununca o zaman mecaz olur.

Örnek:

“Ne aceb yârin işret etmeğe niyet etsem dünden sarhoş olurum.” ⁵⁷⁵ ibâresinde olduğu gibi.

⁵⁷² A.g.e. s. 166.

⁵⁷³ A.g.e. s. 167.

⁵⁷⁴ A.g.e. s. 167.

⁵⁷⁵ A.g.e. s. 167.

Bu sûretlerin dışında gulüvv makbûl olmaz.

✓ Bir başka mübâlağa çeşidi ise “zem yoluyla medh”tir.

Örnek:

“Bu kılıcın kusûru yokdur fakat muhârebelerde çok kullanılmış olduğundan üzerinde pek çok kan lekesi var.” ⁵⁷⁶ sözünde “kılıcın üzerindeki kan” “ayıp” gibi gösterilmiş, halbuki “kılıçta kan” olması “ayıp sayılmaz” dolayısıyla bu bir medhtir.

Örnek:

Hüsnüne hiç diyecek yok ama
Nigâhı ok gibi işler câna ⁵⁷⁷
beyti de bu kâbildendir.

✓ Diğer bir mübâlağa çeşidi de “medh yolu ile zem”dir.

Örnek:

“Nitekim ondan hayır gelmez lâkin elin gördüğü adama kemlik eder.” ⁵⁷⁸
“Felân adam fâsıktır (günahkâr) ama câhildir.”
“Günâhına girmeyeyim, oruç yediğini gördüm ama namaz kıldığını görmedim.”
⁵⁷⁹ ibâreleri bu kâbildendir.

⁵⁷⁶ A.g.e. s. 168.

⁵⁷⁷ A.g.e. s. 168.

⁵⁷⁸ A.g.e. s. 168.

⁵⁷⁹ A.g.e. s. 168.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Mübâlağa Bahsi :

Eserde mübâlağa şöyle tarif edilir:

Mübâlağa: “Bir şey-i vafında mâhiyetinin bir kaç derece ya mâ-fevkinde çıkarmak yâhud mâdûnuna indirmektir. Sebebi kuvve-i hayâliyyeyi okşamakla beyân edilen şeyin tamâmiyyet-i tefhîmini temîn etmekten ibâretedir.” ⁵⁸⁰

Örnek:

“Sarsarak şiddetiyle kum deryâlarının sür'at-i inkılâbı yerleri gökleri lerzenin dehşet gösterdiği halde yine sebât-i azminde kat'a zaîf ü tereddüde düşmeyecek Burc tarafının bin türlü müşkülâtına galebe ile Nil kenarına vâsıl oldu.”

Kemâl ⁵⁸¹

Örnek (şiiire) :

Kanlar dökerek bu şehre girdin
Canlar yakarak hevâya verdin
Malımıza bin hakâret etdin
Tağrîbine de cesâret etdin
Binlerce yiğit civanlar öldü
Dağlar gibi pehlivanlar öldü
Tez-kâr eder hayâl-i tedhîş
Dîdem tutuşur edince derpîş

Abdülhak Hamid ⁵⁸²

Ekrem'e göre dünyada mübâlağasız lisan yoktur. Bizim edebiyatımıza da İran edebiyatı yoluyla girmiştir. “Habbeyi kubbe, güveyi deve etmek.” ⁵⁸³ biçiminde yine Ekrem'e göre tadı tuzu olmayan gereksiz bir sürü kelâm söz konusu yolla dilimize

⁵⁸⁰ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, s. 299-300.

⁵⁸¹ A.g.e. s. 300.

⁵⁸² A.g.e. s. 301.

⁵⁸³ A.g.e. s. 301.

yerleşmiştir. Bunun dışında günlük konuşmamızdaki “harâretten bayılıyor, açlıktan helâk oldu, soğukdan dondu, gözünün yaşı sel gibi akıyordu” gibi ifâdeler mübâlağatdan ibârettir.

Belâgat-ı Osmâniyye, Mizânü’l-Edeb gibi eserlerde de olduğu gibi mübâlağanın akla ve âdete uygun olması hâlinde kelâm-ı kâmil olacağını buna da “Tebliğ” denildiğini söyler.

Örnek:

Diller doyar mı görmeğe cânan içre nezîzsin
 Ol dem ki hûn-ı düşman ucundan revân olur
 Düşdükçe hâki kûy-ı sıfat kelle-i ‘adû
 Pây-ı semendi tut ki ana sûkân olur
 Ol âteş cehinde ki oldukça kermer u (at)
 Pîr-i emne de gerd-i siyâhı dehân olur

 Gerd-i siyehde şu’le-i şemşîr tâydâr
 Gûyâ sehâb-ı tiyrede bark-ı cihân olur! ⁵⁸⁴

Daha sonra Ekrem diğer kitaplarda gördüğümüz bir tanımla “gulüvv ve iğrak”ı anlatır.

Örnek:

Her hamlede hücûm-ı dilran-ı tığzîn
 Hayâl-i ‘adviye ol kadar aktırsan olur
 Kim tenlerinde râh-ı mesâmât ser-be-ser
 Sevrûh-ı mâr mihre rebâ-ı sinân olur
 Ol demde kim seyâkat-ı ta’ dâd-ı keştekan

.....

585

.....

⁵⁸⁴ A.g.e. s. 302.

⁵⁸⁵ A.g.e. s. 303.

Mübâlağada asıl belirleyici unsurun zevk-i selîm ve hüsn ü tâbir olduğunu vurgulayan yazar aşağıdaki örneği verir:

Örnek:

Yine erişdi temmuz oldı cihân-ı pertev-tâb

Girdi bir hilkate hep âteş ü bâd, âb u türâb

Nefî⁵⁸⁶

bu beyitdeki mübâlağa hakikat-i şebih kâbilinden kabûl olunur.

Örnek:

Erdi bir gayte te'sîr-i hevâ kim bir mûr

Bir dem-i germ ile eyler yedi deryâyı serâb⁵⁸⁷

beytindeki mübâlağa ise hakikat-i zehmedâr-ı te'sîr edecek bir münâsebetsizlik olduğu için reddedilir.

Aşırı letâfetle süslü mübâlağa hüsn-i tahayyül yoluyla çekilir hâle gelebilir.

Örnek:

Donar soğukdan efendi semender âteşde

Bir iki gün dahî böyle esere bu sarsar

Bürûdet öyle ki buzlanmasın deyü lâyık

Konulsa pespenbeye yâkut-pâre-veş ahkâr⁵⁸⁸

beyitlerinde geçen “bürûdet” Nefî'nin yukarıda geçen beyitlerindeki “harâretten” hükmen aşağı kalır derecede değildir. Aralarındaki fark:

“Bir karıncanın nefesiyle yedi deryâyı kurutdu.”⁵⁸⁹ tasvîrinde hiç bir letâfet yok. Halbuki:

“Âteşi dökmesin diye insanın yakut parçası gibi pamuklar içinde saklayacağı gelir.”⁵⁹⁰ ibâresinde ise bir hüsn-i tabiat var.

⁵⁸⁶ A.g.e. s. 303.

⁵⁸⁷ A.g.e. s. 304.

⁵⁸⁸ A.g.e. s. 304.

⁵⁸⁹ A.g.e. s. 304.

⁵⁹⁰ A.g.e. s. 304.

Osmanlı Edebiyatı'nda Mübâlağa Bahsi :

“Mübâlağa hakîkati tamâmiyle tasvîr edebilmek için ifâdede hakîkatin bir dereceye kadar mâ-fevkine çıkmak veyâ madûnuna itmektir ki o derece hüsn-i îcâb hâl ü keyfiyyet ta'yîn eder.”⁵⁹¹ Ta'lîm-i Edebiyat'ta da belirtildiği üzere burada da; “Dünyada mübâlağasız lisân yoktur.” fikri beyân edilir. Daha sonra günlük konuşmalarda sıkça kullandığımız mübâlağaya ilişkin örnekler verilir:

Örnek:

“Kuş gibi uçuyor.”, “Hiddetden ateş püskürüyor.”⁵⁹²

“Mübâlağa bir şeyi mâhiyetinin mâ-fevkinde (derecesi üstünde) gösterse de yine tasvîr-i hakîkat eder. Eşyâyı, evsâfı büyülterek hatâyı küçültür. Mübâlağa üçe ayrılır.”⁵⁹³

1. Aklen ve âdeten vukû'u mümkünse “Tebliğ” denir.

Örnek:

Ol dem ki kasd-ı cânın eder
Meydânı hasma tuğ eder
Sündükçe hasma ye tene
Yer kalmaz aslâ düşmana
Sahrâları güller nek eder
Olursa sâ'm u kestehim
Bakmaz selâh u coşene
İllâ beyâbân-ı 'adem⁵⁹⁴

bendinde olduğu gibi.

⁵⁹¹ Menemenli-zâde Tahir, Osmanlı Edebiyatı, s. 172.

⁵⁹² A.g.e. s. 172.

⁵⁹³ A.g.e. s. 173.

⁵⁹⁴ A.g.e. s. 173.

2. Aklen mümkün adeten bâtil ise “İğrak” denir.

Örnek:

Sensin o i’caz-nâme-i seher
Ki seni ekse dem-kâr-ı zâr
Düşmenin ol dem görünür çeşmine
Kendisi Haydar kılıcı Zülfikâr

Sabri Şahin ⁵⁹⁵

3. Eğer aklen ve adeten bâtil olursa “Gulüvv” denir.

Örnek:

Bâreka’llâh zeh-i rehş hümâyun-ı sîmâ
Ki komuş nazmını Sultan Kadir bad-sabâ

.....

Tıy eder mi âlemi bir göz yumula açıncaya dek
Bu kadar çapak u çâlâk olur mu ‘acabâ ⁵⁹⁶

teşîdesinde olduğu gibi.

Bundan sonra yazar mübâlağanın aşırısından kaçınıp hüsn-i tabiat ve zevk-i selîm dâiresinde bu sanatın kullanılmasının faydalı olacağı görüşünü belirtir.

Aşağıdaki örneklerle ilişkin olarak bunların aslında “İğrak ve Gulüvv” türlerine girmesi gerekirken hüsn-i tabiat ve muvâfıkları hasebiyle “Teblîğ” nev’ine dâhil olmuşlardır.

Örnek:

Çeşm-i endîşem ol kadar rûşen
Sanki hurşîd anın siyâhıdır

Nef’î

⁵⁹⁵ A.g.e. s. 173.

⁵⁹⁶ A.g.e. s. 174.

Örnek:

Bir zevk bu kim beyâna sığmaz

Bir handesi âsmâna sığmaz

Şeyh Gâlib

Örnek:

Karardı felek necm bahtım gibi

Kerh-i bend olup kâr-ı sahtım gibi

Kararmıştı fikrimde reng-i sefid

Hele kar yağup oldu levn-i bedfid

İzzet Molla ⁵⁹⁷

Örnek:

Bürûdet öyle ki buzlanmasun deyü lâyık

Konulsa penbeye yâkut-pâre-veş ahkâr

Nedîm ⁵⁹⁸ *

Bu örneklere bakarak mübâlağanın zevk-i selîm ve hüsn-i tabîi ile seçilmesi, yapılması hâlinde çirkinlik değil söze bilakis güzellik katar.

Bir de Fransızların “Litote” dedikleri bir mübâlağa çeşidi vardır. Münif Paşa bunu “zaîf-i sûri” olarak tercüme etmiştir ki doğrudur.

Örnek (Birinden bahsederken) :

“O adam ahmak değildir.” ⁵⁹⁹ deriz. Maksudımız “akıllı” olduğunu söylemektir.

Örnek:

“Bu mes’elede haksızdır denemez.” ⁶⁰⁰ deriz. Maksudımız “haklı” olduğunu beyandır.

açıklamasıyla bahis bitirilir.

⁵⁹⁷ A.g.e. s. 175.

⁵⁹⁸ A.g.e. s. 176.

* Aynı örnek Ta’lîm-i Edebiyat’ta iki beyit daha alınarak (üstüne) 304. sahifesinde mevcuttur.

⁵⁹⁹ A.g.e. s. 177.

⁶⁰⁰ A.g.e. s. 177.

Mizânü'l-Edeb'te Mübâlağa Bahsi :

Yazar mübâlağayı “mübâlağa-i makbûle” başlığı altında inceler. Tanımdan sonra tüm kitaplarda olduğu gibi onu üçe ayırır:

1. Teblîğ:

Örnek:

Bir avuç güher saçardı ‘alem gûyâ kefen
Saldığınca düşmene gahî merse-i çeşperi
Safâ-i civandânîdir nişat-ı lutfi ahabâba
Belâ-yi nâgehânîdir hayâl-i tıği a’ dâya ⁶⁰¹

beyitlerinde olduğu gibi.

2. Gulüvv:

Örnek:

Hayâtı ger olsa cemâdâta-i merbî
Tasvîr-i hicr-i kesb-i kemâl-i beşer ile ⁶⁰²

beytinde olduğu gibi.

Yazar bu türde bir de “gulüvv-i müstehsin”den bahseder ki bu diğer kaynaklardan sadece Mebâni’l-İnşâ’da vardır. (s. 63)

Örnek:

Virse tab’ı âteşe ger berk-i tığ-ı terbît
Madeni elmas ederdi tevde-i hâkesteri ⁶⁰³

⁶⁰¹ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 357.

⁶⁰² A.g.e. s. 358.

⁶⁰³ A.g.e. s. 358.

Bir de hezl (şaka) yollu veya parlak güzel mübâlağadan bahseder ki buna da “gulüvv-i mecâz” denir.

Örnek:

Bırak âsâ zeminden ger azîmet itse eflâka
Eder sür’atde sıbket-i tîr ah arş-ı peymâye ⁶⁰⁴

İğrakdan ise hiç bahsetmeden “mezheb-i kelâm” sanatına geçer.

⁶⁰⁴ A.g.e. s. 358.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Mübâlağa Bahsi :

Belâgat kitaplarında rastladığımız ve aşağı yukarı birbirinin aynı olan tanımdan sonra, mübâlağanın basit bir sanat olarak kabul edilmemesi gerektiği vurgulanır. “Her ne kadar hakîkati çarpıtıyor gibi görünse de mübâlağa hakîkati tasvirden başka bir şey değildir.”⁶⁰⁵ denilir.

Bu konuda Süleyman Fehmi “Edebiyat” ve Auguste Rudon’un “San’at” adlı eserlerindeki tanımlara yer verilir. (s. 262)

Bundan sonra edebiyatla mübâlağanın yeri ve nasıl olması gerektiği husûsundaki görüşler sıralanır. Eski edebiyatta kullanılan ve rağbet gören mübâlağanın ise zaman zaman sınırı aştığını ancak bu sanatı hiç kullanılmaması fikrinin kabul görmeyeceğini vurgularlar. “Mübâlağanın güzelliği şairinin hayallerindeki tâzelik, muhayyilesindeki zenginliğe işâret eder.” diyen yazarlar mübâlağanın gereğinden bahsederler. Buna örnek olarak da Abdülhak Hamid’in “Makber”ini örnek verirler.⁶⁰⁶ (metinden parça almazlar)

Ayrıntılı olarak diğer kitaplardaki gibi “İğrak, Tebliğ, Gulüvv” gibi nev’iler üzerinde de durmazlar. Bunu Türk belâgati için ayrıntı addederler.

Örnek:

Âferîn ey rûzgârın şehsuvâr-ı saffedi

Arşa ar şimdi fikr ü tığ seryâ-yı cevheri

.....

Eyledin bir hamlede berbâd mülk ü düşmanı

Gerd-i dırahşân gerçe kim sedâ yetdi râh-ı serserî

.....

Âsumân-ı devletin hurşîd-i kadısı pertevî

Bezmgâh-ı şûketin cemşîd-i hurşîd efsâ’ı

Nef’î⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ Mehmed Fuad Köprülü, Şehâbeddin Süleyman, Mâlumât-ı Edebiyye, s. 261-262.

⁶⁰⁶ A.g.e. s. 263.

⁶⁰⁷ A.g.e. s. 264.

Edebiyat Lügati'nde Mübâlağa Bahsi :

Yazar mübâlağayı tarif ederken “habbeyi kubbe, kubbeyi habbe” yapmak tâbirini kullanır. ⁶⁰⁸

Örnek:

Görmez girsem eğer mür-i zaîfin gözüne
Ey Süleymân-ı zaman, şöyle hayâl oldu tenin
Şem'i ⁶⁰⁹

beytinde şair cismini o kadar küçültür ki gözüne girecek olsa bile karıncanın onu göremeyeceğini söylüyor.

Yazar daha sonra mübâlağayı diğer belâgat kitaplarındaki gibi üçe ayırır ve örneklendirir.

Namık Kemal'in ⁶¹⁰ mübâlağa tarifini de kitaba alan yazar Kemal'in “teblîğ” için “makbûl”, “İğrak” için “mâkûl”, “Gulüvv” içinse “medlûl (delâlet olunan) ” dediğini zikrediyor. Bu tanımların üçüncüsü üzerinde yani gulüvv üzerinde Kemal'e katılmadığını ise: “Aklen mümkün olmayan bir şeyin söylenmesinin edebî kusur mu sayılacağı” sorusu ile beyân eder. Böyle olursa edebiyatın malzemelerinden “hayâl”in ortadan kalkacağını; bu yüzden güzel olan “gulüvv”ün de kullanılmasında bir sakınca görmediğini açıklar.

Örnek:

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker
Gökden ecdâd inerek öpse o pâk anlı değer

⁶¹¹

hitâbındaki mübâlağa işte bu kâbildendir.

⁶⁰⁸ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 105. (Aynı örnek Ta'limi Edebiyat'ta mevcuttur.

⁶⁰⁹ A.g.e. s. 105.

⁶¹⁰ A.g.e. s. 105.

⁶¹¹ A.g.e. s. 105.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Mübâlağa Bahsi :

Kaya Bilgegil'in mübâlağanın tanımından sonra belâgat kitaplarında bu bahsin “mübâlağa-i makbûle” ⁶¹² başlığı altında incelenip üç nev'ie ayrıldığını söyler. Daha sonra bu nev'ileri örneklendirerek tasnîfini ve tarîfini yapar.

1. Teblîğ: * (s. 217) (Aklen ve mümkün olan mübâlağa.)
2. İğrak:

Örnek:

Âh ederim sadâ-yı bülend ile her seher

Halk uyanıp sanur ki mü'ezzin ezân verir

Surûî ⁶¹³ **

burada aklen mümkün, âdet yönünden nâ-mümkün bir mübâlağa vardır.

3. Gulüvv: (Aklen ve âdeten mümkün olmayan mübâlağalar.)

Örnek:

İrişür mağrîbe ol sâyesi maşrıkda iken

Sehv ile rakîbî ger eylese tahrîk-i düvâl ⁶¹⁴ ***

(Bu örneği iki kere iki ayrı yerde kullanıyor. Gulüvv ve amme vicdânı yaralayan gulüvv bahsinde.)

Bundan sonra Hoca, gulüvv bahsini “Amme Vicdânını Yaralayan ve Yaralamayan” olmak üzere ikiye ayırır ve tasnif eder. Amme vicdânını yaralayan gulüvvlere verdiği örneklerin tümünü ise Belâgat-i Osmâniyye’de bulmak mümkündür. ****

⁶¹² Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 216. (Bu başlığı incelediğimiz eserler içinde sadece Mizânü'l-Edeb'te görüyoruz.

* Burada alınan örnek Mizânü'l-Edeb'te (s. 357) mevcuttur. Ancak iki beyit daha eklenmiştir.

⁶¹³ A.g.e. s. 217.

** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'da 62. sahifede mevcuttur.

⁶¹⁴ A.g.e. s. 218.

*** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'da 63. sahifede mevcuttur.

**** Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s.219, Belâgat-i Osmâniye s. 166-167.

Edebî Sanatlar ve Tanımlaması'nda Mübâlağa Bahsi :

Eserde tanımı bir yana bırakırsak mübâlağanın kendisi ve nev'ileri için verilen örnekleri diğer belâgat kitaplarında aynen bulmak mümkündür. *

Bu eserde orjinal sayabileceğimiz tek yön beyitlerin açıklamasını da altta vermesidir.

* Karşılaştırınız: 1. **Örnek:** Edebiyat Lügati, s. 105, Edebî Sanatlar ve Tanımlaması s. 64.

2. **Örnek:** Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 217, Edebî Sanatlar ve Tanımlaması s. 65.

3. **Örnek:** Osmanlı Edebiyatı, s. 166, Ta'lim-i Edebiyat, s. 304-305, Edebî Sanatlar ve Tanımlaması s. 66.

Türk Şiir Bilgisi'nde Mübâlağa Bahsi :

Bu eserde sanatların özet tanımı ve erkânı sayıldıktan sonra bunlara (bölümlere, nev'ilere göre) topluca örnek verildiğini zikretmiştik. Mübâlağada da aynı metod izlenmiş tanım yapıldıktan sonra “Tebliğ, İğrak ve Gulüvv”ı tanımlar ve örneklendirilir. * Tanımın değişik bir tarafı olmadığı, örnekler de açıklanmadığı için buraya aynen almıyoruz. Ancak örneklerin diğer belâgat kitaplarıyla müşterek olanları işaretlenmiştir.

* Karşılaştırınız: Türk Şiir Bilgisi 447-449. sayfelerdeki “İğrak” bahsi: 5. beyit: Ta’lîm-i Edebiyat, s. 304’te, “Gulüvv” bahsi: 2. beyit: Edebiyat Lügati, s. 105’te, “Gulüvv” bahsi: 6. beyit: Ta’lîm-i Edebiyat, s. 304’te, “Gulüvv” bahsi: 7. beyit: Belâgat-i Osmâniye, s. 167’de, “Gulüvv” bahsi: 10. beyit: Belâgat-i Osmâniye, s. 167’de aynen mevcuttur.

Mebâni'l-İnşâ'da Hüsn-i Ta'lîl Bahsi :

Eserde bu bahis;

“Hüsn-i Ta'lîl gayr-ı hakîki bir îtibâr-ı lazîf ile bir sıfat için âlet-i münâsebe iddia olunmaktır.”⁶¹⁵ şeklinde tanımlar ve dörde ayırır:

1. Âlet-i münâsebe iddiâ olunacak sıfat ya galatının beyânı kasd olunan sıfat-ı sâbite olur.

2. İsbât-ı murâd olunan sıfat gayr-i sâbit olur.

✓ Vasef-ı sâbit olup galatının kasdı murâd olunduğu vakitte.

3. Ya bu vasef için âlet hatırlanmaz.

4. Mezkûr olan âletin gayrinde bir akt gösterilir.

✓ Gayr-i sâbit olup isbâtı murâd olunan da;

a. Mümkün,

b. Gayr-i mümkün olur.

Örnek:

Bahre niçe teşbîh edeyim ayıldığım dem

Gayretle şehâbı (karanlık) görürüm girye-i kenândar

Seyyid Vehbî⁶¹⁶

Beyitte “sehâb (karanlık, bulut)” bir sıfat-ı sâbittir. Bu yüzden zâhirî bir âlet hatırlanmaz. “Cûd-ı sâhinde (ayrılık bulutu)”yi bahre teşbîh ettiği için “sahâb-ı gayretinden girye eder” yani “matru-i nâzil (yerinden kovulup aşağıya inen)” olur demek ister. İşte burada “sahâbın gayreti” hüsn-i ta'lîldir.

⁶¹⁵ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. II, s. 65.

⁶¹⁶ A.g.e. s. 65.

✓ Vâsıf-ı sâbitde zikredilen âletden, başka bir âlet bulunduğuna:

Örnek:

Tezâhımdan sayânetdir (çalışmaya dair) ta'dîd-i (sayma) râh u cûyânî
Hakikatde değildir muhtelif ârâ u mezhebler ⁶¹⁷

Burada: Ârâ u mezhebin ta'dîd ve ihtilâfı nev-i beşer için bir sıfat-ı sâbitesi olup zikrolunan ihtilâf, akıl ve beşeriyâtın idrâk derecesi âlet-i zuhârıdır. Halbuki “râh u cûyânî”, “tezâhimden sayânet” için ârâ ve mezhebin ta'dîd ve ihtilâfı ona bir hüsn-i ta'lîl olmuştur.

✓ İsbâtı istenilen sâbit olmayan sıfatın imkânına:

Örnek:

O temâmın bize kahrı makâm lutf u min oldu
Devr çeşmim gark-ı eşk olmadan kurtuldu hûfiyle

Hüsnî ⁶¹⁸

“temâmın” asaiyyet ü kahrının “makâm-ı lutf u minneti” mümkündür. Beyitte “garktan” esâretin selâmeti temâmın kahrı hüsn-i ta'lîl olmuştur.

✓ İsbâtı istenilen sâbit olmayan sıfata:

Örnek:

Cürmnü derk eyleyüp kahrından eyler ihtirâz
Anın içündür nazardan istitâr-ı rûzgâr

Seyyid Vehbî ⁶¹⁹

beytinde rûzgârın istitârı derk cürm ü ihtirâz-ı kahr ile hüsn-i ta'lîl yapılmıştır.

⁶¹⁷ A.g.e. s. 66.

⁶¹⁸ A.g.e. s. 66.

⁶¹⁹ A.g.e. s. 66.

Belâgat-i Osmâniyye'de Hüsni Ta'lîl Bahsi :

Eserde hüsni ta'lîl;

“Bir i'tibârî latîf gayr-i hakîkî ile bir vasıf için bir âlet-i münâsebe iddia olunmaktadır. Ya'ni nefsü'l-emirde âleti olmayan ma'nî ana âlet olmak üzere i'tibâr kılınmaktadır. İki kısma ayrılır. Ya bir sıfat-ı sâbit olur ve aktin beyânı kasdolunur veya sâbit olmayıp isbâtı murâd olunur.”⁶²⁰ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

Oldu ruhsârı yine taklîd ile gül hâr ile hor⁶²¹

mısrandaki “ruhsâr-ı yâre taklîdi hâr ile hor olması” hüsni ta'lîldir. Ama güllerde “hâr” bulunmasının âlet-i hakîkisi hikmet-i belâga icâbındadır.

Örnek:

Perîşan halk-ı âlem âh u efgân etdiğimdendir

Perîşan olduğum halkı perîşan etdiğimdendir⁶²²

beyti de bu kâbildendir. Şair âh u efgânını halkın perîşanlığına ve halkı perîşan ettiğini kendi perîşanlığına âlet etmiştir. Bu da hüsni ta'lîldir.

Örnek:

Çâh-ı zadan (doğmak) üftâdesi dilbeste-i zülfüz

Zincirli Kuyu ânın için meskenimizdir

Seyyid Vehbî⁶²³

Şairin Zincirli Kuyu semtinde meskûn olması hüsni ta'lîldir. Halbuki kendisinin buranın bir sâkini olduğu ise ma'lûmdur. (Sıfat-ı sâbit)

⁶²⁰ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 162.

⁶²¹ A.g.e. s. 163.

⁶²² A.g.e. s. 164.

⁶²³ A.g.e. s. 164.

Örnek:

Sermâye-i şâirân tev-kınımız

Dünya tev-kenûr yalan tev-kınımız ⁶²⁴

beytinde “sermâye-i şâirânın” “tev-kınımız” olması mümkün olsa da müstebit olup onların sermâyesi “yalan”dır. Bu ise “tev-kınımız” beyânıyla belirtilmiştir. Bu da bir hüsn-i ta’lîldir.

Örnek:

Kim söyleşiyor ol gamzeler ile zîrâ

Her bir müje bir nâdire-i perdâz-ı muhabbet ⁶²⁵

Örnek:

Dâğdâr olmasa hışmınla eğer

Mübtelâ-yı kelef olmazdı kamer

Hidmetin etmese cevzâ niyyet

Bağlamaz idi meyânına kemer ⁶²⁶

kıt’asında “memdûhun” haşmetiyle “kamerin dâğdâr olması” ve onun hizmetiyle “cevzânın” niyet etmesi mümkün olmadığı halde hüsn-i ta’lîl kâbilinden mümkün olur.

✓ Şekk üzerine binâ olunan kelâm dahî hüsn-i ta’lîl kabûl edilmiştir.

Örnek:

Esdikçe bâd-ı subh perîşansın ey gönül

Benzer-i esir turre-i cânansın ey gönül ⁶²⁷

beytinde olduğu gibi.

⁶²⁴ A.g.e. s. 164.

⁶²⁵ A.g.e. s. 165.

⁶²⁶ A.g.e. s. 165.

⁶²⁷ A.g.e. s. 165.

Örnek:

Şemîm-i nâfeye dâir sabâda var bir eser

Aceb o âhû-yı nâzende kâkülün mü tarar ⁶²⁸

beyti de bu kâbildendir örneğiyle bahis bitirilir.

⁶²⁸ A.g.e. s. 165.

Ta'lim-i Edebiyat'a Hüsn-i Ta'lil Bahsi Alınmamıştır !

Osmanlı Edebiyatı'nda Hüsni Ta'lîl Bahsi :

Eserde hüsni ta'lîl şöyle tanımlanır:

“Bu husûs için hakîkî olmak üzere bir âlet-i münâsebet ü latîfe irâd eylemektir. “Hakîki olmak üzere” şartını ta'rife dahî mecbûriyeti vardır. Zîrâ âlet-i hakîki olursa bir tevcîh-i âdiyeden ibâret kalacağı cihetle sanâyi-i edebiyatta ma'dûd olamaz.”⁶²⁹

Yazar diğer belâgat kitaplarında görülen ve “âletin kat'î ve zımnî” oluşuna göre hüsni ta'lîlin ikiye ayrılması hâdisesini kabûl etmez.

Hüsni ta'lîlin “hissî, fikrî ve hayâlî” olarak yapılabileceğini söyleyen yazar bunlara bir kaç örnek verir ve bahsi bitirir.

Örnek:

Dâimâ böyle müferrâhımdır hay-ı dilkâşe
Her zaman âb u hevâsı rûh u ifzâmdır
Yoksa şimdi eyleyin âb-ı hevâsın terbît
Âfitâb-ı devlet şâh cihân-ârâmdır

Nef'î⁶³⁰

Örnek:

Bir üçyüz altı ... Evet altı yıl evvel
Şu vâkıa geçti. Bu gün hâtıramdadır o güzel
O mâî gözlerin eşk-i hazîn ü ma'sûmu
Güneş penâh ederek bir sehâb-ı mağmûmu
Bahâra gamzeler etmekde bir serin rahmet
Kesik kesik dökülüp her tarafta bir rikkat
Gülümsemekde idi, sanki âsmânda o gün
Kızın o hâli için kâinâta hep küskün

⁶²⁹ Menemenli-zâde Tâhir, Osmanlı Edebiyatı, s. 221.

⁶³⁰ A.g.e. s. 222.

Fakat o bî-kese memnûn görünmek isteyerek

Hem ağlamak yüzi ihzâr ederdi hem gülmek

Tevfik Fikret ⁶³¹

örneği verilerek bahis bitirilir.

⁶³¹ A.g.e. s. 222.

Mizânü'l-Edeb'te Hüsn-i Ta'lîl Bahsi :

Eserde hüsn-i ta'lîl;

“Bir vasıf için gayr-ı hakîki bir îtibâr-ı latîf ile o vasfa münâsib bir iddia olunmaktır.”⁶³² şeklinde tanımlanır.

Bundan sonra yazar hüsn-i ta'lîli;

✓ İrâde olunacak vasfın sâbit olması hâlinde o sıfata âid âletin beyânı kasd olunur.

✓ İrâd olunacak vasıf sâbit değilse bu sefer isbâtı murâd olur şeklinde iki kısma tasnif eder.

Örnek (Birinci gruba) :

Dâne-i toprak içre şiddet çekdiğ için nice gün

Baş çeküp hırmanlanur arâyiş-i bûstân olur

Fuzûlî⁶³³

beytinde olduğu gibi. “Dâne”nin “hırmanlanup” “arâyiş-i bûstân” olmasına “toprak içinde nice günler şiddet çekmesi” âlet gösterilmiştir.

Örnek:

Dayanmaz tâb-ı ruhsârına nûr-ı dîde ey meh-rû

Anınçün çeşmimiz muhtâc câm-ı durûbun olmuş⁶³⁴

Burada da “güzel durûbuna” ihtiyâcı “tâb-ı ruhsâra” dayanmayışına bağlıyor ve âlet gösteriyor.

⁶³² Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 359.

⁶³³ A.g.e. s. 359.

⁶³⁴ A.g.e. s. 360.

2. İsbâtı murâd olunan sıfat.

Örnek:

Başıma sevdâ getirmişti siyâh kâkülleri
Şerbet-i la'lin halâs etdi o sevdâdan beni ⁶³⁵

Bu beyitte “sevdâ” gayr-i sâbit bir sıfattır. “Kâküllerin merâkından neş’et etmiş” ve “şerbet-i la’lin ilâcıyla zâil” olmuştur. Bu örnek sûret-i mümkündür. Gayr-i mümküne ise şu misâl verilebilir:

Örnek:

Değil hattın cemâlin tâ ki ağıâr etmesin rü’yet
Harîr-i âhdan ruhsârına tesc-i nekâb etdim ⁶³⁶

Buradaki “cemâl” gayr-i sâbit bir sıfattır. “Hatt-ı zuhûr” ile zâil olup “ruhsâra” “herîr-i âhdan” “nesc-i nekâb (dokunaklı dertler)” olması anlatılmaktadır.

⁶³⁵ A.g.e. s. 360.

⁶³⁶ A.g.e. s. 361.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Hüsn-i Ta'îl Bahsi :

Kitapta bu sanat şöyle tanımlanır:

“Esere bahs-i letâfet için her hangi bir husûsa hakikatden ba’îd bir sebeb-i münâsebet bulmaktır. Meselâ: Semâda yıldızların güzeli şa’lelerle parladığını gören şairin, ihtizâz-ı nücûmî onların sevgilisine göz kırptığı tarzında tefsîr etmesi bir hüsn-i ta’îldir.” ⁶³⁷

Örnek:

Ferâş-ı girye bulutlarda işte bir yıldız
Uzakta gizlice göz kırıyor değil mi sana?

Hüseyin Sîret ⁶³⁸

Örnek:

O da olmuş vatan-ı cüdâ, seyyar
Ne hazîn ağlıyor şevâ bir bahar
Muallim Nâci ⁶³⁹

Örnek:

Düşerken dest-i nâzından çiçekler,
Hazîn bir lerzîş-i hasretle titrer,
Soluk bir gül, sönük bir kalb-i mağber
Güzel parmaklarından bûse bekler...

Tevfik Fikret ⁶⁴⁰

⁶³⁷ Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Şehâbeddin Süleyman, Mâlumât-ı Edebiyye, s. 278.

⁶³⁸ A.g.e. s. 278.

⁶³⁹ A.g.e. s. 278.

⁶⁴⁰ A.g.e. s. 278.

Örnek:

Bu bahr-ı sehere tek bir mutaf olan ahter
 Senin nigâh-ı şefikındır işte, ey mâder!
 Edip ziyâsını âfâk-ı dûrden isâl,
 Şeb-i derâzını eyler bu gurbetin tenvîr;
 Olur fezâil-i sevdâya haclegâh u sâl
 Bir âsmân-münver, bir âsmân-ı münîr

Fâik Ali ⁶⁴¹

Yazarlar diğer belâgat kitaplarındaki tasniflere girişmezler.

⁶⁴¹ A.g.e. s. 278-279.

Edebiyat Lügati'nde Hüsn-i Ta'lîl Bahsi :

Eserde bu sanat şöyle tanımlanır:

“Bir hâdisenin vukûuna hayâli ve şâirâne bir sebep göstermektir. Hakîki sebepler sâdece ta'lîl olurlar, hüsn-i ta'lîl olmazlar.” ⁶⁴²

Örnek:

Ben ağladıkça penbeleşir levn-i ârızı

Göz yaşlarım izârına bir reng-i ân verir ⁶⁴³

beytinde, “sevgilinin yüzünde penbe bir renk oluşması şairin ağlamasına bağlanmıştır. Bu hayâlî bir şeydir. Dolayısıyla buna “hüsn ü tevcîh” de demiştir. Bu iki türe de gösterilen sebep kat'î olmak zorundadır. Zannî olursa “şibh-i hüsn-i ta'lîl denir.” ⁶⁴⁴

Örnek:

Sâkin ü sâkit olan her zerresinde yok hayât

Gâlibâ hâmûş u mevt olmuş bu yerde kâinât

ve;

Nedir bilmem ziyâ, bu şîve-i i'câz nazmında

Meğer Rûhü'l-Kudûs endîşine imdâda gelmiştir ⁶⁴⁵

Örnek:

Kan döker çeşmim hayâl etdikçe hevl-i mahşeri

Mahşeri eşkim verir seyl-âba ger rûz-i gevheri

Olmasa makbûl-i dergâhın sirişgim gevheri

Gevherîdir aşk bahrinin Fuzûlî âb-ı çeşm

Lîk bir gevher ki lutf-i Hak anadır müştêrî ⁶⁴⁶

⁶⁴² Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 56.

⁶⁴³ A.g.e. s. 56.

⁶⁴⁴ A.g.e. s. 56.

⁶⁴⁵ A.g.e. s. 56.

⁶⁴⁶ A.g.e. s. 56.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri’nde Hüsni Ta’lil Bahsi :

Eserde;

“Hüsni ta’lil ifâdeye letâfet vermek maksadıyla, bir husûsu, hakîki olmayan bir îtibâra dayanarak, kendi sebebine aykırı bir sebeple vasıflandırma sanatıdır.” ⁶⁴⁷ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

Hâk-i pâyine yetem der ömrlerdir muttasıl

Başını taşdan taşa urup gezer âvâre su

Fuzûlî ⁶⁴⁸

beytinde “suyun akması” “Hazret-i Peygamber’in hâk-i pâyi”ne ulaşmak arzusuna bağlanmıştır.

Örnek:

Bir zebândır şerh-i gam takrîrine her berg-i gül

Eylemez bî-hûde gül gördükçe efgân andelîb

Fuzûlî ⁶⁴⁹

“Burada “gül yaprağı”, “gam şerhetmek için açılmış güle benzetilerek” bülbüle isnâd edilen “efgân” bu sebebe bağlanıyor.” ⁶⁵⁰

Daha sonra Hoca, hüsni ta’lilin diğer kitaplardaki sınıflandırmasından bahseder. Cevdet Paşa’nın “Belâgat-i Osmâniyye”si (kitabın adı zikredilmez) örnek alınır. Verilen misaller de aynen bu eserde mevcuttur. Diğer örnekler de yine aynı kitapta tasnifleriyle bulmak mümkündür. *

⁶⁴⁷ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 213.

⁶⁴⁸ A.g.e. s. 213.

⁶⁴⁹ A.g.e. s. 213.

⁶⁵⁰ A.g.e. s. 213.

* Karşılaştırmız: Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 213-214’teki (tasnif ve örnekler) - Belâgat-i Osmâniye, s. 162-165 - Mizânü’l-Edeb, s. 360-361.

Fikret'e ait bir manzûmeyi * Reşit Bey (H. Nazım) tarafından bu sanata örnek olarak gösterildiğini ancak manzûmedeki “sanki” kelimesinin bunu bozup (şibh-i ta'lîl) mevkîne getirdiğini söyler.

* Bahsedilen manzûme Menemenli-zâde Tahir tarafından da Osmanlı Edebiyatı'nın 222. sahifesinde mevcuttur.

Edebî Sanatlar ve Tanınmasında Hüsn-i Ta'lîl Bahsi :

Bu eserde hüsn-i ta'lîl şu şekilde tanımlanır:

“Anlatıma incelik, hoşluk katmak amacıyla bir gerçek olayın oluşunu, aslından daha değişik hayâlî ve şâirce, kesin bir sebebe dayandırılması sanatıdır.”⁶⁵¹

Örnek:

Sünbülünden sanemâ şemme-i bûy almağ için

Misk sevdâya düşüp külbe-i ‘attâra gider

Ahmed Paşa⁶⁵²

“Beyitte “misk” denilen güzel kokulu maddenin, “sevgilinin saçını bir defa koklamak için” “attâr” dükkanına gittiğini söyleyerek hüsn-i ta'lîl yapıyor.”⁶⁵³

Bundan sonra hüsn-i ta'lîlin iki nev'i ve onların açıklamaları yapılır ki bunları daha önceki kitaplarda aynı bahislerde almıştık. *

⁶⁵¹ Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatlar ve Tanınması, s. 39.

⁶⁵² A.g.e. s. 39.

⁶⁵³ A.g.e. s. 39.

* Karşılaştırınız: Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 56. - Edebî Sanatlar ve Tanınması, s. 40.

Türk Şiir Bilgisi'nde Hüsn-i Ta'lîl Bahsi :

Bu eserde hüsn-i ta'lîl;

“Her hangi bir gerçek olayın meydana gelmesini, hayâlî ve güzel bir nedene bağlamaktır. Ancak bu nedenin kesin bir yargıya dayanması gerekir. Tecâhül-i Ârif’ten ayrılan yanı gerçekteki doğan sonucu hayâlî bir nedene bağlamaktır.”⁶⁵⁴ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

Pîş ü peşinde şevk ile rû-mâl olup gider

Sâyen de sana bencileyin mübtelâ mıdır?⁶⁵⁵

beytinde, “gölgenin” sevgili ile birlikte gidişini, sevgiliye “âşık” olmak gibi güzel bir sebebe bağlamaktadır.

“Hüsn-i ta'lîlde, neden kesin bir yargıya dayanmayıp kuşkulu olarak söylenmişse buna “şîbh-i hüsn-i ta'lîl (hüsn-i ta'lîl benzeri) denir.”⁶⁵⁶

Örnek:

Şemîm-i nâfeye dâir sabâda var bir eser

Aceb o âhû-yı nâzende kâkûlün mü tarar⁶⁵⁷ *

beytinde: rüzgarda, sevgilinin saçının kokusunun olması, onun saçlarını taraması nedenine bağlanmış, ancak bu neden “aceb” kullanılarak söylendiği için kesin değil kuşkuludur. Dolayısıyla bu sanat “şîbh-i hüsn-i ta'lîl”dir.

Yazar bundan sonra prensibi olduğu üzere açıklama yapmadan örnekleri sıralamıştır.

⁶⁵⁴ Dilçin, Cem, Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 443.

⁶⁵⁵ A.g.e. s. 443.

⁶⁵⁶ A.g.e. s. 443.

⁶⁵⁷ A.g.e. s. 443.

* Aynı örnek (aynı bahiste) Belâgat-i Osmâniye’de vardır.

Mebâni'l-İnşâ'da Tezat Bahsi :

Tezat bahsi eserde “Mutâbakât” adı altında incelenir. “Ma’ninin mütekâbilini beyinlerde meşâkâleye me’riât ile beraber cümle-i kelâmiyyede cem’ etmektir. Bu tekâbül hakîkî, i’tibrârî, tezat veya icâb-ı selb şeklinde olur. “leyl ile bahar” gibi. Buna mukâbele, tıbâk veya tezat dahî denir.”⁶⁵⁸

✓ Bir şey ya zıddıyla veya gayr-ı zıddıyla tekâbül eder.

Örnek:

“Siyah ile beyaz.”⁶⁵⁹

✓ Bu da ikiye ayrılır:

1. Mukâbilin lafz u ma’nâda vukû’ bulur.
2. Yalnız ma’nâ yönüyle bulunur.

Örnek:

“Âsıman ki dâimâ müteharrikdir. Cemi’ âlemden mütefevkdir (üstün gelen). ve zemîn ki hemvâre-i karîn-i sükundur. Pâyimâl u lekd-i kûb herdûn-i dündur.”⁶⁶⁰

Burada “âsımân” ile “zemîn”, “tahrîk” ile “sükûn”, “tevâfik ile pâyimâl” kelimeleri buna örnektir.

Yine;

Örnek:

“ak” ile “siyah”, “muhanet” ile “safâ”⁶⁶¹ buna örnek verilebilir.

⁶⁵⁸ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. II, s. 2.

⁶⁵⁹ A.g.e., s. 2.

⁶⁶⁰ A.g.e., s. 3.

⁶⁶¹ A.g.e., s. 3.

Örnek (Mukâbilin lafz u ma'nâda olmasına) :

Çâk olur nâ-vek gamze-i güle sevida-ı adem

Kimisi nisetî gamla baka cûy-ı vücûd ⁶⁶²

Burada “can bulmak” ile “çâk olmak (yırtılmak)” tezattır.

Örnek:

Güller safâda harem-i handân u şâd-mân

Bülbül belâda bencileyin zâr u bî-karâr ⁶⁶³

Burada “handân” ile “zâr”, “safâ” ile “belâ” tezadı oluşturur.

✓ Zıddının gayrı ile mukâbeleye;

Örnek:

Mecâzât-ı mesâvînin yine mislî-i esa'yetden

Rehâ mümkün değil dest-i tekâza-yı adâletden

Hüsni

beytinde “mesâvî” ile “esa'etden” mukâbelesi gibi.

⁶⁶² A.g.e., s. 3.

⁶⁶³ A.g.e., s. 4.

Belâgat-i Osmâniyye’de Tezat Bahsi :

Eserde tezat şöyle tanımlanır:

“Sanat-ı tabak ki mutâbakât u tezat dahî denilir. Beyinlerde tezat yâhud diğer vechte tekâbül olunan şeyleri cem’ etmektir. “beyaz ile siyah” *, “dost ile düşman”ı bir yerde cem’ etmek gibi.” ⁶⁶⁴ Ancak bunların tezat olması için bir yerde cem’i tezattır.

Örnek:

Yarını gerden ahabâba edenler tehmîl
Ne kadar olsa sebk-rûh olur elbette sakîl ⁶⁶⁵

Örnek:

Eden vuslat deminde fikr-i hicrân ağlasun gülsün
Dökenler eşk-i şâdî böyle her an ağlasun gülsün ⁶⁶⁶

Örnek:

Lebi cân tâzeler bîmâr-ı cism-i cân olur cevdet
O şûha dil viren dil-hasta her an ağlasun gülsün ⁶⁶⁷

beyitleri buna örnektir.

“Tabakın bir kısmı da “mukâbele” denilen sanattır. Mütevâfık ma’nâları irâd eyledikten sonra sırasıyla mukâbillerini zikretmektir.” ⁶⁶⁸

Örnek:

Dilde safâ-yı ‘aşkın dîde gamınla pür-nem
Bir evde ‘ayş u şâdî bir evde ye’s ü mâtem ⁶⁶⁹

Burada mütevâfık olan “ıyş u şâdî” irâd olunduktan sonra mukâbilleri olan “yeis ve mâtem” getirilmiştir.

* Aynı örnek Mebâni’l-İnşâ’da C.II, s. 3’te mevcuttur.

⁶⁶⁴ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 157.

⁶⁶⁵ A.g.e. s. 157.

⁶⁶⁶ A.g.e. s. 158.

⁶⁶⁷ A.g.e. s. 158.

⁶⁶⁸ A.g.e. s. 158.

⁶⁶⁹ A.g.e. s. 158.

Ta’lîm-i Edebiyat’ta Tezat Bahsi :

Eserde tezat;

“Tezat ve Mukâbele” başlığı altında inceleyen yazar; “Tezat ve mukâbele denilen şey her ne yolda olursa olsun iki fikr-i muhtelifin karşılaştırılmasından ibârettir. Nâmına tabak veya mutâbaka dahî denilir.⁶⁷⁰ * şeklinde tanımlanır.

Örnek:

Seni almak için seni verdim
Yaşamak üzre medfine girdim

Abdülhak Hamid⁶⁷¹

Örnek:

Ne siyah eylemiş bu nâ-sâyeyi
Saç mı benim beyaz eden bahtım⁶⁷²

Örnek:

Ne efsûnkâr imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten

Namık Kemal⁶⁷³

Ekrem daha sonra Namık Kemal’in “Evrâk-ı Perîşân”ın mukaddimesinde yazdıklarından uzunca bir parça alır. Bundaki maksadı nesirde “tezat”a örnek vermektir. Yine;

Yaşama mü’bid öl, ölme geber
Babam için öl, benim için yaşa

⁶⁷⁰ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta’lîm-i Edebiyat, s. 278.

* Belâgat-i Osmâniye de aynı cümleyi kullanıyor.

⁶⁷¹ A.g.e. s. 278.

⁶⁷² A.g.e. s. 278.

⁶⁷³ A.g.e. s. 278.

Yârimsen git, düşmanımsan yakın gel
Uruyorsak mes'elesin, helâkın yakın
Urmazsak müttehimsin, fakat sakın
Urmağa git, fakat urul yaralan
Hüsrevî yemeğe git, fakat yenil
O halde durma git, hem gitme dur!
Merhamete urma, itâaten ur!

örneği verilir ve bahis bitirilir.

Osmanlı Edebiyatı'nda Tezat Bahsi :

Burada da “tezat ve mukâbele” başlığı altında incelenmiştir. “Beyinlerde tezada tekâbül eden fikirlerin, kelimelerin bir ibârede cem’ edilmesinden ibârettir ki nâmına sanat-ı tabak dahî denir. ⁶⁷⁴

Örnek:

Medhine şâirâne ilhamlar gerektir
Ta’rîf-i yerde bitmez arşa çıkan gubârın ⁶⁷⁵

Örnek:

İndikçe zemîne âsmândan
Sân-ı arşa çıkardı hâ-yı gedandan ⁶⁷⁶

Yazar bundan sonra, sanatın ashâb-ı mütâlâa üzerinde en çok tesir bırakan sanat olduğunu ancak bazı kaidelere de uyulması gerektiğini, yoksa bu sanatın kullanımının (kuralları dışında) hoş karşılanmayacağını anlatır. Yani sanatın açık, bir fikre, ya da ehemmiyetli bir husûsa ilişkin olması gereği vurgulanır.

Örnek:

Ne siyah eylemiş bu nâ-sâyeyi
Saç mı benim beyaz eden bahtım ⁶⁷⁷ *
ya da; (Bir mecmuada tesâdüf ettiğim dediği şu cümleler)

“İnsan için asıl büyüklük, kendi nazarında kendini küçültebilmesidir.”

“Başın göğe erse de ayağını yerden kesmemeğe çalış.” ⁶⁷⁸ tezada örnektir.

⁶⁷⁴ Menemenli-zâde Tahir, Osmanlı Edebiyatı, s. 217.

⁶⁷⁵ A.g.e. s. 218.

⁶⁷⁶ A.g.e. s. 218.

⁶⁷⁷ A.g.e. s. 218.

* Aynı örnek Ta’lîm-i Edebiyat’ın ilgili bahsinde 278. sahifede mevcuttur.

⁶⁷⁸ A.g.e. s. 218-219.

Yine;

Örnek:

Seyyâh-ı şeb hicrân içindedir hâlâ

Sabâh-ı vuslatı ümîd eder durur gönlüm

ve

Bir zaman handân olan gönlüm vasl-ı yâr ile

Şimdi giryândır belâ-i firkat-i dildâr ile ⁶⁷⁹

beyitleri tezada en güzel örneklerdendir.

Darb-ı mesellerin, veciz sözlerin de güzel istârelere işâret ettiğini vurgulayan yazar:

“İnsanın bilmediği şeyler o kadar çokdur ki bunlar biri biri üzerine konulacak olsa semâya yetişir.”

“İnsan her bilmediğini ayağı altına alsın başı göklere erer.” ⁶⁸⁰
örneklerini verir ve bahsi bitirir.

⁶⁷⁹ A.g.e. s. 219.

⁶⁸⁰ A.g.e. s. 219.

Mizânü'l-Edeb'de Tezat Bahsi :

Eski belâgat kitaplarında olduğu gibi bu sanata “Sanat-ı Tıbâk” denildiğini bunun yanında “mutâbakât, tezat, tatbîk, tekaffü” gibi isimlerle de tanıştığını söyler ve şu tanımları yapar: “İki zıt manayı bir yerde cem’ etmektir.”⁶⁸¹

Örnek:

Tebessümünle beni güldür, öldür ağyârı
Bu (az) evvelde sana (çok) sevâb olur peydâ
Pîri-zâde Sâhib
Be şâirem o kâmet-i mevzûnu (doğrusu)
Sevmem desem de belki (yalan) söylerim sana
Nedîm⁶⁸²

Yazar daha sonra, başka belâgat kitaplarında olmayan ve tezadı oluşturan kelimelerin “ikisinin de isim, ikisinin de fiil, ikisinin de harf veya birisinin harf birisinin isim oluşlarına göre” tasnif eder ve örneklendirir.

Örnek:

Kasd-ı sitem edersen ayıdup gayra iltifât
Hep sûreti (cefâda) edersen (vefâ) bana
Fasîh⁶⁸³

✓ İkisi de isimdir.

Mahrem olmuş sûretine kahbe cihânın mâtemi
Duhterin tevzihi eden mâder hem (ağlar) hem (güler)
‘Aynî⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 345.

⁶⁸² A.g.e. s. 345.

⁶⁸³ A.g.e. s. 345.

⁶⁸⁴ A.g.e. s. 345.

✓ İkisi de fildir.

Örnek:

(Bî)-nekâb ve (bâ)-nekâb arz-ı cemal eylerdi yâr
Ki helâl-i bedrine bedri helâl eylerdi yâr ⁶⁸⁵

✓ İkisi de harftir.

(Bî) vücûdum çün negâh ammâ (yerim) var dîdede
Sâye-i baht-ı siyâh altında buldum ref'eti

C. Paşa ⁶⁸⁶

Daha sonra tıbâkî tekrar ikiye ayıran yazar yukarıda verilen örnekleri “Tıbâk-ı İcâb”a dâhil eder. Ayrıca “Tıbâk-ı Selb” başlığı altında ikinci bir nev’iden bahseder ve onu da “müsbet ve menfî” olmak üzere tefrik eder. Bu bölünmeler “müsbet ve menfî’nin” de bölünmesi ile devam eder ki tümünü buraya almanın Türkçe ve Türk Edebiyatı açısından lüzumlu olduğuna inanmıyoruz. Ayrıca Mebâni’-İnşâ’da bu hususlar zikredilmiştir. *

⁶⁸⁵ A.g.e. s. 346.

⁶⁸⁶ A.g.e. s. 346.

* Bakınız; Mebâni’l-İnşâ “Mutâbakât” bahsi, C. II, s. 3-4.

Mâlumât-ı Edebiyye’de Tezat Bahsi :

Eserde tezat;

“İki fikr-i muhâlifin bir ibârede karşılaştırılmasına denir. Edebiyatta tezat sanatına çok tesâdüf edildiğini söyleyen yazarlar, bu sanatın yerinde kısaltılması, bir zevk-i selîm ve bir hüsn ü akl dâiresinde icrâ edilmesi hâlinde çok daha fâideli olacağını, sözün tesîrini arttıracığını belirtirler.”⁶⁸⁷ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

Karardı tâk-ı yeri, ben şamdan arar gezerim

Ağardı rîş-i siyâhım, civân arar gezerim

Senîh⁶⁸⁸

beytinde “kararmak” ve “ağarmak” yine “ağarmak” ve “rîş-i siyâh” tâbirleriyle parlak bir “tezat” vücûda getirilmiştir.

Örnek:

Düşmüştü sihberk-i şebh şebnem-i sîmin

Şebnem gibi titrerdi kamer leyl üzerinde

Bir şebpâre-i hafte, bir ehvâ-yı çerinde

Vermişti bu zulmetgâh bir vahşet-i nermîn

Cenab Şehâbettin

Yorumlarında Ekrem’den faydalandıklarını dipnotla belirten yazarlar, şairlerin zorlama, edebî değeri olmayan tezatlardan kaçınmaları gereğini tekrar vurgulayarak güzel tezada örnek verirler.

Örnek:

Tebessümden uçar bir tahassüs-i giryân

Ve gözlerinde şimâlin donuk sîmâsı ‘ayan

⁶⁸⁷ Mehmed Fuad Köprülü, Şehâbeddin Süleyman, Mâlumât-ı Edebiyye, s. 275-276.

⁶⁸⁸ A.g.e. s. 276.

Olur, ve bâzı cenûbun leyl-i seyfi güler...
 Mesâv-ı fecrini buldum hep anda sevdânın
 O bir dakaka-ı rûyetle işte kaç seneler
 Hudûdu bende demektir leyl-i beldenin
 Fâik Ali ⁶⁸⁹

Nesirde;

“Konferans mükeraratını ne ile tatbîk edecektir?.. Avrupa’nın kuvve-i umûmiyyesi Petersburg’un hayâli veyâ hakîkî konferansına icra mübâşirliği edemez. Bunu ümîd etmek, medeniyet-i cism-i minûründe “Pier Lermiyete”in rûh-ı mezâlimni hâkim zannetmektir.”

Süleyman Nazif ⁶⁹⁰

⁶⁸⁹ A.g.e. s. 277.

⁶⁹⁰ A.g.e. s. 278.

Edebiyat Lügati'nde Tezat Sanatı :

“Mânâca zıt olan kelimeleri bir arada kullanmaktır.” ⁶⁹¹ Şeklinde tanımlanır. Eski belâgat kitaplarının bu sanata “tıbâk, mutâbakât” gibi isimler verdiğini belirten yazar şu örneği verir.

Örnek:

“Ağlarım yâdıma geldikçe gülüştüklerimiz.” ⁶⁹²

Tezadın ayrıca “ihâm-ı tezat” adıyla bir şûbesi olduğunu belirtir. Bu nev'inin tanımı: “Bir (kelimenin) ma'nâsı diğer bir kelimenin ma'nâsıyla zıd bir lafzın o kelime ile birlikte zikridir.” ⁶⁹³

Örnek:

Eline geçeni biraz da sakla

Ak akçe kara gün içindir derler ⁶⁹⁴

“Beyitte “ak” ile “kara” tezaadı oluşturur. Fakat “kara günün” anlamı “felâket” olduğuna göre burada bir “ihâm-ı tezat” vardır.” ⁶⁹⁵

⁶⁹¹ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 173.

⁶⁹² A.g.e. s. 173.

⁶⁹³ A.g.e. s. 173.

⁶⁹⁴ A.g.e. s. 173.

⁶⁹⁵ A.g.e. s. 173.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Tezat Sanatı :

Edebiyat lüğatinde belirtilen “ihâm-ı tezağ”ı ayrıca değerdendiren Hoca, (s. 280) tezağı, “Aralarında bir ilgiden dolayı, birbirine muhâlif iki ma’nâyı bir ifâdede toplamaktır.” şeklinde tanımlar. Ayrıca bu sanata “tıbâk, tatbîk, mutâbakât, telâfi” adlarının verildiğini de söyler.⁶⁹⁶ Bu kelimelerden birincisi “zıtlığı” diğerdüğü uygunluğu, sonuncusu ise “küfüvv (derinlik)”ü işaret eder.

Örnek:

Çeşmin ki amâ-yı nûr-manzar
Sönsün ki bu hâle bî-haberdir⁶⁹⁷

beytinde “amâ” ve “nûr-manzar” birbirine zıt iki unsurdur.

Yine;

“Ne hıdmet eyleyecektir o zinde-i bî-cân”

Burada da “zinde” ve “bî-cân” kelimelerinde aynı durum sözkonusudur.

ve,

“Kederimin artması için sevinmek isterim.”

Abdülhak Hamid⁶⁹⁸

Bilgegil Hoca, bundan sonra Mebâni’l-İnşâ ve Mizânü’l-Edeb’te aynısı mevcut olan bir tasnîf ve örneklendirme yapar ki bunu biz Mizânü’l-Edeb’te tezat bahsinde örnekleriyle vermiştik. Bu tasnifte kullanılan bir iki beyit hâriç tümü belâgat

⁶⁹⁶ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 184.

⁶⁹⁷ A.g.e. s. 184.

⁶⁹⁸ A.g.e. s. 184.

(incelediğimiz) kitaplarında mevcuttur. * Ancak bu tasnifin günümüz Türkçesi açısından anlaşılır olması önemlidir.

Tibâkın bir karşılaştırma sanatı olduğunu vurgulayan Hoca, bunları dörde ayırır: (Bu açık tasnifi diğer belâgat kitaplarında bu kadar açık bulamıyoruz.)

1. İcâb ve selb karşılaştırması (olumlu-olumsuz fiillerle dilek kipinde emir-nehyin)
2. Tezat karşılaştırması (iki zıt fikrin biraraya getirilerek karşılaştırılması)
3. Tezâyüf karşılaştırması (birinin idrâki diğerinin anlaşılmasına bağlı iki ma'nâ)
4. Adem ve meleke karşılaşması (vücutla muttasıf olan ma'nânın aksiyle karşılaştırılması basar-âmâ, nur-zulmet gibi)

* Karşılaştırmız: Edebiyat Bilgi ve Teorileri, Tezad bahsi, s. 185-186'daki beyitler ve açıklamalar: Edebiyat Bilgi ve Teorileri, 185. sahife 1. beyit aynen Ta'lîm-i Edebiyat, s. 278'de, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, 185. sahife 3. beyit aynen Edebiyat Lügati, s. 173'te, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, 185. sahife 4. beyit aynen Mizânü'l-Edeb, s. 346'da, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, 185. sahife 5. beyit aynen Belâgat-i Osmâniye, s. 158'de, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, 186. sahife 2. beyit aynen Belâgat-i Osmâniye'nin 158. sahifesinde mevcuttur. Bu örneklerin konu oldukları tafsîlatlar da söz konusu kitaplarda biraz daha eski tâbirlerle (doğal olarak) mevcuttur.

Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Tezat Bahsi (s. 103-105) :

Eserde farklı veyahud söylenmeyi söylemeye dair bir işâret bulamadığımızı her bahsi geçtiğinde söylemekteyiz. Tezat bahsinde de durum aynıdır. Tezadın tanımlanması, çeşitlerinin verilmesi ve örneklendirilmesi * diğer kitaplarda defaatle geçmiştir.

Tıbâk bahsi için ayrı bir başlık atan yazarın buradaki örnek ve açıklamaları da diğer belâgat kitaplarında mevcuttur. **

* Tezada verdiği ilk örnek için bakınız; Edebiyat Lügati, s. 173 (Tezad bahsi)

** Bu konuya verdiği örnek için bakınız; Belâgat-i Osmâniye s. 158, aynı örnek Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde de mevcuttur. (s. 186 son beyit)

Türk Şiir Bilgisi'nde Tezat Bahsi :

Bu eserde;

“Tezat sanatının “tībāk, mutābakāt, tatbīk, tekāfu” adlarıyla da anıldığını söyleyen yazar: “İki düşünce, duygu ve hayal arasında birbirine karşıt olan nitelikleri ve benzerlikleri bir arada söylemektir.” şeklinde tanımlar. “Soğuk ile sıcak, yaş ile kurunun” tezat olmayacağını bunların bir yerde toplanması hâlinde tezatın gerçekleşeceği anlatılır.”⁶⁹⁹

Örnek:

Çeşm-i âşıkta imtizâc etmiş
Âb u âteş olup berâber dost⁷⁰⁰

“Burada “âb” ve “âteş” karşıt sözcüklerdir. Ancak “âşıkın gözünde” birleşmiş gibi gösterilmesi “tezat”tır.”⁷⁰¹

Bundan sonra verilen örnekler değerlendirilmeden, açıklanmadan sıralanır.^{702 *}

⁶⁹⁹ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 449.

⁷⁰⁰ A.g.e. s. 449.

⁷⁰¹ A.g.e. s. 449.

⁷⁰² A.g.e. s. 449-451.

* Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nin 451. sahifesinde 8. beyit olarak alınan (Nâmîk Kemal'in) beyit Ta'lim-i Edebiyat'ın 278. sahifesinde mevcuttur.

Mebâni'l-İnşâ'da Rücû Bahsi :

Bu eserde rücû;

“Bir nükte ve mazmun sarfı için kelâm-ı sâbıkı nakz etmeğe derler.”⁷⁰³
şeklinde tanımlanır.

Örnek:

“Belâ-yı hasret ü dağ cansuz firaktır ve dâğ-ı gurbet özüne bir kafes-i muhabbetdir. Yok yok dâm-ı gurbet kafes değil âlem-i melâmetdir âlem-i melâmet bir âlem-i diğerdur ki...”

Ra'fet (Figan-nâme)⁷⁰⁴

Örnek:

Ol feyzle bir bahr-ı revândır ki hayâlim
Emvâcı güher yerine seyyâre feşândır
Seyyâre değil her biri bir cevher-i ‘ulvî
Kim ana bahâ mâ-haral-ı kevn ü mekândır

Nef'î⁷⁰⁵

Örnek:

Değil şebnem-i şer ârâh-ı bülbüldür ki çıkdıkça
Düşer kesb-i rutûbetle hevâdan gülistân üzre

Nef'î⁷⁰⁶

⁷⁰³ Süleyman Paşa Mebani'l İnşâ, C. II, s. 58.

⁷⁰⁴ A.g.e., s. 58.

⁷⁰⁵ A.g.e., s. 58.

⁷⁰⁶ A.g.e., s. 59.

Belâgat-i Osmâniyye'de Rücû Bahsi :

Bir sözü söyledikten sonra anı nakîz (antitez) etmektir.

Örnek:

Çeşm-i im'an ile bakdıkça vücûd-ı 'ademe
Sahn-ı cennet görünür âdeme sahrâ-i adem
Galat etdim ne revâ cennete teşbîh etmek
Başkadır ni'met-i âsâyiş-i me'vâ-yı 'adem
Tutalım anda da olmuş nâ'im gün-â-gün
Öyle muhtaç tenâvülmeysin âlâ-yı 'adem

Âkif Paşa ⁷⁰⁷

Örnek:

Kûş et gönül beyân-meyân söylerim sana
Yok belki rişte-i dil ü cân söylerim sana
beytiyle,
Edenler devr-i cânandan beni cânanda bulsunlar
Galat dedim değil cânanda cânânında bulsunlar ⁷⁰⁸

⁷⁰⁷ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 161.

⁷⁰⁸ A.g.e. s. 161.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Rücû Bahsi :

Eserde rücû;

“İrâd olunan bir sözü diğer daha müessir, daha şedîd veya daha zengin, parlak bir ifâde ile tashîh ve te'dîl etmektir.”⁷⁰⁹ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

Eder 'âsiyânıma gönlümde nedâmet galebe Neyleyim yüz bulamam ye's ile
afvımı talebe Ne dedim? Tövbeler olsun bu da fi'l-i şerdir

Benim özüüm günâhımdan iki kat beterdir Nûr-ı rahmet niye güldürmiye
rûy-ı siyehim

Tanrının mağfiretinden de büyük mü günâhım

Şinâsî⁷¹⁰

Ekrem rücûnun şairlerimiz tarafından çok beğenildiğini belirtir. Buna örnek olarak da şu dizeleri verir:

Örnek:

Eyledim çeşm-i girye tûfânı

Gark-ı mevc çîn-i pîşânı

Etsin mi ya cephenin perçîn

Eyleyen çerh-i dûne mihmânı

.....

Vaylana âfitâb-ı bahtım âh

Şeb gibi rûzum etdi zılmânî

Gîye-i gamla geçti eyyâm

Etdi hande rûy-ı şadânı

Yok yok estağfuru'llâh etdim sehv

Eyledim çerh ü bahta bühtânı

Bana hep cevri-i ma'rifet etdi

Al almadan Hûdâ bu 'irfânı

Fehîm⁷¹¹

örneği verilerek bahis bitirilir.

⁷⁰⁹ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, s. 316.

⁷¹⁰ A.g.e. s. 317.

⁷¹¹ A.g.e. s. 317.

Osmanlı Edebiyatı'nda Rücû Bahsi :

Eserde rücû şöyle tanımlanır:

“Bir fikri, bir hissi, bir hâli tasvîr edip dururken zâhiren andan nekvel ile diğer bir ifâdeye mürâcaat eylemektir ki hakikatde yine evvelki söze kuvvet-i şedîd vermek maksadından başka bir şeye mübtenî olmaz.”⁷¹²

Örnek:

Nedîm kendi kolun kendi müstemind gider
Unutma zerreni ey âfitâb-ı feyzi arar
Hamîyet et ki senin bir yanar çerâğındır
Ta'rîz eylesin rûzgâr bed-gerdâr
Cihânda senin gibi müşfik efendisi var iken
Yazık değil mi kala böyle bî-kes ü bî-kâr
Mukîd olmaya bir kâr ile bu âlemde
İde derûnunu sevdâ-i hâm ile âzâr
Bu sözde lîk efendim kalem yalan söyler
Ben anın eyleyem barî gizini izhâr
Derk-i kâşede iken cümle ehl-i ârifâne
Kalır mı bî-kes o pâkize tab-ı mihr-i âsar
Eğerçe yok lîk ana yeter bu şeref
Ki ede hizmet rekâytinde ömri kezâr
Hemân efendisini eylesün dâim
Kerem eder komaz elbette bendesin bî-kâr⁷¹³

Yine;

Seyret zâir i'tibâr perver
Seyret ne güzel durur şu makber
Yalnızlığı hoşnemâ değil mi?
Ya sâdeliği değil mi dilber?

⁷¹² Menemenli-zâde Tahir, Osmanlı Edebiyatı, s. 155.

⁷¹³ A.g.e. s. 156.

Gâyetle hazîn iken o toprak
 Üstünde yakışmamış mı mermer

.....

Seyr et bunu görmedinse şâyet
 Mahzûnluk içinde şâd bir yer
 Söyle hâlâ pek güzel değil mi
 Şu serv ü nihâl ü kabr-i yeksâr
 Hepsinden anın güzeldi eyvâh
 Altında yatan zavallı duhter
 Recâi-zâde Mahmud Ekrem ⁷¹⁴

Burada yukarıdan beri tasvîr edilen hissiyât, şâirâne bir son mısra ile tetvîc edilmiştir.

⁷¹⁴ A.g.e. s. 157-158.

Mizânü'l-Edeb'de Rücû Bahsi :

Said Paşa'nın belki de en az yer ayırdığı sanattır. Tanımını şöyle yapar: “Bir söz söyledikten sonra nekte üzerine o sözün nakziyle nâkizine rücû etmektir.” ⁷¹⁵

Örnek:

Kendimi bir hesâba saymaz iken

‘Ârif oldum ki hoş hesâb etmişim

İbrâhim Hakkı ⁷¹⁶

Bazen o sözün nakziyle (kıрма, çözme) başka söz irâd olunur.

Örnek:

Ruhsârını cânânın âyineye benzettim

Vah vah hatâ etdim âyineye benzetdim ⁷¹⁷

örneği verilerek bahis bitirilir.

⁷¹⁵ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 352.

⁷¹⁶ A.g.e. s. 352.

⁷¹⁷ A.g.e. s. 352.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Rücû Bahsi :

Eserde rücû şöyle tanımlanır:

“Sanatkârın düşüncesinden, hissinden vazgeçmiş gibi görünerek ifâdesine kuvvet ve şiddet vermek için tahsîsât ve teşekkürâtına başka bir mecâza vermesidir. Rücû şiddet için olduğu gibi ifâdeyi yeknasaklıktan kurtarmak için de kullanılır.” ⁷¹⁸

Örnek:

Gahî fedâ kılup olurum handesân-ı zevk
Bir hikmet-i muhakkiği bir fikr-i bâtıla
Bir an zâile nice eyyâm-ı râhatı
Bin keşf-i ‘âlimâneyi bir zevk-i câhile
Tâkib için hayal mi ‘azm etdiğim zaman
Bakmam kimin rehzene-i yasd-ı hâile
Hattâ yolumdan ben sizi de eylerim kezr
Uymazsanız hevâî dil-i hazîn mâil
Yok, yok o rütbe ben daha cinnet getirmedim
Men ba’d-ı beynimizde olur şeymî fâsıla
Virdim size ârâde-i cüzziyyemî bugün
Etdim havâle nefsimi kakhâr-ı ‘adle

Abdülhak Hamid ⁷¹⁹

Şair hayâlini ta’kîb etmek için yolunda tesâdüf edeceği her türlü halleri, mâni’leri iktihâm (küçük görme, saldırma) edeceğini söyleyerek, hattâ ma’şûkasını da çiğneyüp geçebileceğini ilâve ettikten sonra fikrinden rücû ederek bunun kâbil olamayacağını söylüyor.

⁷¹⁸ Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Şehâbeddin Süleyman, Mâlumât-ı Edebiyye, s. 279.

⁷¹⁹ A.g.e. s. 279.

Örnek:

Dilbersiz olan bezm-i meyin ‘âşık-ı zâre
 Her sâgarı bir dîde-i hûbâne çıkandır
 Hûbâne değil bâdesi zehir gam-ı hicrân
 Hem nağme-i çanın vene-i feryâd u figândır

Ol feyzile bir bahr-ı revândır ki hayâlim
 Emvâc-ı güher yerine seyyâre-feşândır
 Seyyâre değil her biri bir cevher-i ‘ulvî
 Kim ana bahâ mâ-harâl-ı kevn ü mekândır

Nefî⁷²⁰ *

örneğiyle bahis bitirilir.

⁷²⁰ A.g.e. s. 280.

* Bu örneğin sadece son iki beyti Mebâni'l-İnşâ'da C. II, s. 58'de mevcuttur.

Edebiyat Lügati’nde Rücû Bahsi :

Eserde rücû şöyle tanımlanır:

“Bir fikri daha kuvvetli anlatmak için söylenilen sözden caymış gibi davranmaktır.” ⁷²¹

Örnek:

Erbâb-ı teşâür çoğalıp şâir azaldı

Yok öyle değil, şâirin ancak adı kaldı

Nâci ⁷²²

“Şair, şair taslaklarının çoğaldığını hakîki şairlerin azaldığını söylüyor. Sonra “yok öyle değil” deyip sözünden caymış gibi görünüyor. Sonra da “şairin ancak adı kaldı” sözüyle daha önceki sözünü kuvvetlendiriyor.” ⁷²³

Bundan sonra Şinâsi’nin “Münâcât”ını buna örnek verir. *

Yine Hamid’in;

“Makber, makber değil bir türbe, türbe değil bir küre, küre değil bir fezâ-yı bî-intihâ olmalıydı. Halbuki bir makber bile değil.” ⁷²⁴ fık râsı da rücûnun güzel örneklerindendir.

⁷²¹ Tâhirü’l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 127.

⁷²² A.g.e. s. 127.

⁷²³ A.g.e. s. 127.

* Aynı örnek Ta’lîm-i Edebiyat’ın ilgili bahsinde 317. sahifesinde mevcuttur.

⁷²⁴ A.g.e. s. 127.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Rücû Bahsi :

Bilgegil Hoca'nın Abdülhak Hamid'in "Finten" adlı eseri ile (s. 239) Tevfik Fikret'in "Ferdâ" adlı şiiri dışında (s. 240) bir de M. Rauf'un Eylül'ünden alınmış farklı örnekler vardır. (Diğer belâgat kitaplarına göre.)

Tanımlardan ve örneklerdeki bu benzerlikten dolayı aynı şeyleri bir daha yazmıyor, bunları işâret etmekle yetiniyoruz. *

* Karşılaştırınız: Kaya Bilgegil s. 230'da 1. ve 2. beyitler: Belâgat-i Osmâniye'de 161. sahifede aynen mevcuttur. (Açıklamalarıyla),

Kaya Bilgegil, s. 239'da 3. örnek (tek mısra), geniş bölümüyle, Ta'lîm-i Edebiyat'ın 317. sahifesinde ve Edebiyat Lügati'nin 127. sahifesinde aynen mevcuttur.

Kaya Bilgegil s. 239 4. örnek (nesir), daha kısa olarak, Edebiyat Lügati'nin 127. sahifesinde mevcuttur.

Edebî Sanatlar ve Tanınması Adlı Eserde Rücu Bahsi :

Bu eserde de tanımı bir tarafa bırakırsak seçilen örnek orjinal değildir. Dolayısıyla bu eserde de yazılan şeyleri tekrar olacağı için buraya almıyor benzeşen eseri işâret ediyoruz. *

* Karşılaştırınız: M. Orhan Soysal, Edebiyat Sanatları ve Tanınması, s. 72'deki tanım ve örnek aynen, Mebâni'l-İnşâ'da C. II, s. 58'de, Mâlumât-ı Edebiyye'nin ise ilgili bahsinde s. 280'de mevcuttur.

Türk Şiir Bilgisi'nde Rücû Bahsi :

Söylenen bir sözü geri çevirip, onun yerine daha güçlü bir düşünceyi söylemektir. Ancak, önceki sözü geri çevirmek, ondan vazgeçmek değildir. Tersine daha önceki sözün anlamını ve gücünü yeni tanıklayıcı sözlerle pekiştirmektir. Şair ilk söylediği sözden “yok yok”, “yok öyle değil”, “galat etdim” gibi sözlerle * belirtir.⁷²⁵

Beyitler üzerinde açıklamadan on altı ayrı örnek verilmiştir.⁷²⁶

* Bu sözlerle yapılan rücûlara ilişkin örnekler (özellikle “yok”, “yok yok” sözleri ile) eserin 2.- 9. - 15. - 16. beyitlerinde vardır. “Galat etdim” şeklinde ise Belâgat-ı Osmâniye’nin 161. sahifesinde 1. ve 3. örneklerde, “yok yok” şeklinde ise Mâlumât-ı Edebiyye’nin 279. sahifesinde mevcuttur.

⁷²⁵ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 457.

⁷²⁶ A.g.e. s. 457-458.

Bu bölümde daha önce de belirttiğimiz etkileşim artarak devam etmektedir. Bunlara dipnot bölümünde (*) işareti ile dikkat çekmeye çalıştık.

Türk Şiir Bilgisi ve Edebî Sanatlar ve Tanınması gibi eserlerde ise verilen örneklerin ayrıntılarına pek girilmediği burada da görülmektedir. Dolayısıyla eserimize de bu şekliyle yansımıştır.

III. BÖLÜM

SÖZLE İLGİLİ SANATLAR

1. Akis

2. Kalb

3. Tarsi'

4. Cinas

5. İştikak

Mebâni'l-İnşâ'da Aks Bahsi :

Eserde bu sanatı “Aks ü Tebdîl” adıyla görmekteyiz. Yine eserde bu sanatın cinasın bir kolu olarak değerlendirildiğini görmekteyiz. Tanımı ise şöyledir: “Bir cüz’ün cüzz-i âhir üzerine takdîm etmesine derler.”⁷²⁷ Üç ayrı şekilde zuhûr eder:

1. Ya cümlelerin iki tarafının biriyle ol tarafın muzafı beyinde olur.

Örnek:

“Her zevâlin bir kemâli olduğu gibi her kemâlin de bir zevâli vardır.”

Yine;

Kabz u bastı bu yolun der-pey olur birbirine

Her düzün bir yokuşu her yokuşun bir düzü vardır

Tatar P. Paşa⁷²⁸

2. Ya cümledeki iki fiilin müteallikleri beyinde olur.

Örnek:

Bûsene cân virmişiken virdi bûsen bana cân

La’lini ey gonçe-i leb ma’nâda öpdün râ iken

Surûfî⁷²⁹

3. Yâhud cümlelerin tafafeynindeki iki lafz beyinde olur.

Örnek:

Şems-i asr idi asırda şemsin

Zilli memdûd olur zamânı kasr⁷³⁰

örneği verilerek bahis bitirilir.

⁷²⁷ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. I, s. 246.

⁷²⁸ A.g.e. s. 246.

⁷²⁹ A.g.e. s. 247.

⁷³⁰ A.g.e. s. 247.

Belâgât-i Osmâniyye’de Aks Bahsi :

Kitapta aks şöyle tanımlanır:

“Kelâmın bir cüz’i diğer cüz’ün üzerine takdîm olunduktan sonra bir aks olarak îrâd olunmaktır.” ⁷³¹

Örnek:

“‘Âdât el sâdât sâdât el ‘âdât” ve,

“Bârî ta’lî öluden diri ve diriden ölü ihrâç eyler.” ⁷³²

ibârelerinde olduğu gibi.

Örnek:

Bî-nikâb u bâ-nikâb arz-ı cemâl eylerdi yâr

Ki helâlî-i bedr ve ne bedrî-i helâl eylerdi yâr ⁷³³

beyti dahî bu kâbildendir denilerek bahis bitirilir.

⁷³¹ Ahmed Cevdet, Belâgât-i Osmâniye, s. 161.

⁷³² A.g.e. s. 161.

⁷³³ A.g.e. s. 161.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Aks Bahsi :

Aks sanatının kullanımında ihtiyatlı olunması gerektiğini vurgulayan yazar; “Bu sanatın isminden de anlaşılacağı üzere kelimeleri takdîm ve tehîr etmekden ve - eğer ta'bîr-i câizse- kelâmı kısmen veya tamâmen zîr ü zeber (alt üst etmek) eylemekten ibârettir.”⁷³⁴ şeklinde tanımlar.

Örnek:

“kibârın kelâmı” ibâresini alır “kelâmın kibârı” şekline sokarsak aks sanatını uygulamış oluruz. Bunları birlikte kullanırsak da:

“Kibârın kelâmı kelâmın kibârıdır.”⁷³⁵ şeklinde aks sanatını uygulamış oluruz.

Örnek:

Cenâb-ı tâliyi hak nâ'il-i muttalîb ide
Muttalîbi o hünermende beline tâlib ide

İrfan Paşa⁷³⁶

Örnek:

Yine; “Saatin delisi delinin saatidir.”

Örnek:

“Sefîhin pâresi pârenin sefîhidir.” gibi.

Bunlar aks sanatının doğru uygulandığı ibârelerdir. Ancak:

Örnek:

Olur aks-i rehinle bizim mîde câmlar güler neg
Aceb mi olsa rûşen sâgar-ı la'line gül-meler neg⁷³⁷

beytinde yapılan aksin ise belâgaten bir değeri yoktur.

⁷³⁴ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, s. 318.

⁷³⁵ A.g.e. s. 318.

⁷³⁶ A.g.e. s. 318.

⁷³⁷ A.g.e. s. 318.

Bir başka örnek olarak da şu verilir:

“Yemek için yaşamamalı, yaşamak için yemeli.” ⁷³⁸

Aks sanatının latîfeli mevzûlar için de parlak bir sanat olduğunu vurgulayan yazar, makâlât-ı ciddiyyede kesret-i isti'mâli câiz der. Ve şu örnekleri verir;

Örnek:

“..... Harbin bu faslında da düşmanın hücûmuna karşı mukâvemet, mukâvemetine karşı hücûmda Osmanlı askerinin mümtâzı Derviş Paşa fırkasının bâkiyesi ve o bâkiyenin en mümtâzı da Cezmi idi.”

Kemal (Cezmi'den) ⁷³⁹

ibâresinde ve;

Etdi reh-i hüsnü nester-i nazâr

Ruhsâre-i âşık ve âşık-ı ruhsâr

Şeyh Gâlib ⁷⁴⁰

Bu örneklerdeki aksleri mânâlı ve münâsebetli bulan yazar;

“Şiddet-i tahammül ve tahammül-i şiddetde mazhariyyet-i husûsiyyesi.” ⁷⁴¹
örneğinde ise yukarıdaki ustalığın olmadığını söyler. Çünkü, “şiddet-i tahammül” ile “tahammül-i şiddet” tâbirleri arasında hükmen fark yoktur diyor.

⁷³⁸ A.g.e. s. 319.

⁷³⁹ A.g.e. s. 319.

⁷⁴⁰ A.g.e. s. 319.

⁷⁴¹ A.g.e. s. 320.

Osmanlı Edebiyatı'nda Aks Bahsi :

Eserde bu sanat müstakil bir başlık altında ele alınıp incelenmemiştir.

Mizânü'l-Edeb'de Aks Bahsi :

Eserde aks;

“Kelâmda bir cüz’ü diğer bir cüz’ üzerine takdîmden sonra tehir eylemiş olan cüz’ü takdîm ve diğerini tehir etmektir.”⁷⁴² şeklinde tanımladıktan sonra sanat üç ayrı kısma ayrılıp incelenir.

1. Bir cümleinin ahid tarafından birisiyle buna muzaf olan bir şey beyinde vâki’ olur.

2. İki cümlede olan iki fiilin mütela fikri (kaybını karşılayacak başka bir şey kazanma) beyinde olur.

Örnek:

Bülend-i pest (aşağı) eder, gâhî eder pesti bülend

Muktezâ-i gerdeş (dönen) dolab-ı ‘âlem böyledir⁷⁴³

beyti buna örnektir.

3. İki cümleinin iki tarifindeki iki lafız beyinde vâki’ olur.

Örnek:

Semerin (yemiş) tohmdandır neş’eti (yetişme) tohmun semerdendir.⁷⁴⁴

mısraı da buna örnektir denilerek bahis bitirilir.

⁷⁴² Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 351.

⁷⁴³ A.g.e. s. 351-352.

⁷⁴⁴ A.g.e. s. 352.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Aks Bahsi :

Eserlerinde aks hususunda;

“Kelimeleri takdîm ve tehir etmek, bir mısraı iki satırından biri tehir ve takdîm edilince mısra-ı diğer hâsıl olacak sûretde söyleyüp bundan bir beyt teşkil edebilmektir.”⁷⁴⁵ tanımını yapan yazarlar, bu san’atın, hoş, latîf bir san’at olmakla beraber aynı zamanda manasızlığa da çok açık bir san’at olduğunu vurgularlar.

Örnek:

“kelâm-ı kibâr”⁷⁴⁶ * takdim ve tehir ile “kibâr-ı kelâm” yapar; bundan “kelâm-ı kibâr kelâmdır” cümlesini ihdâs ederek güzel, latîf bir cümle yapmış oluruz.

Yazarlarımız bu san’atın icrâsı sırasında en fazla dikkat sarfedilmesi gereken husûsun aksin mânidâr olup olmadığı meselesidir diyorlar. Bu yüzden manasız aksleri reddetmek gereğini vurguluyorlar.

Örnek:

“denizin yüzü, yüzün denizi”⁷⁴⁷
gibi bir aks bârid (soğuk, hoş olmayan) olduğu gibi anlamsızdır da.

Örnek:

Râz-ı rûhiyle rûh-ı râzında
Hep me’âli-i şî’r uçar gibidir
Müstakil bir semâ olan sevdâ
O sesin ma’ks-i menû (zamanın aksi) gibidir

Fâik Ali⁷⁴⁸

Yukarıdaki ibârenin aksine bu kıt’adaki “râz-ı (sır) rûh” ile “rûh-ı râz” son derece güzel, mânidâr bir akstir.

⁷⁴⁵ Köprülü-zâde Mehmed Fuad - Şehâbeddin Süleyman, Mâlumât-ı Edebiyye, s. 293.

⁷⁴⁶ A.g.e. s. 293.

* Aynı örnek Talîm-i Edebiyat’ın ilgili bahsinde s. 318’de mevcuttur.

⁷⁴⁷ A.g.e. s. 293.

⁷⁴⁸ A.g.e. s. 293 - 294.

Bu örnekten sonra yazarlarımız tanımda zikredilen ikinci bir aks vücûda getirme husûsunda yani “bir mısraın aksiyle diğ er bir mısraı teşk il edip bir beyt vücûda getirmek” açıklama yaparlar.

Bunun her zaman mümkün olamayacağını belirten yazarlar, husûle getirilecek mısraın son derece g z de, latîf ve sanatkarâne olması şartını koyarlar.

 rnek:

Hengâm-ı (zaman) cüvânîdir tahs l-i hüner vakti

Tahs l-i hüner vakti hengâm-ı cüvânîdir ⁷⁴⁹

ve;

Mümkün değil H d ’y  bilmek de bilmemek de

Bilmek de bilmemek de mümkün değil H d ’y  ⁷⁵⁰

beyitleri pek sanatkarâne bulunmaz. Bu gibi Şeylerin zevk-i bed yi az çok izâle edeceğini söylerler.

⁷⁴⁹ A.g.e. s. 294.

⁷⁵⁰ A.g.e. s. 294.

Edebiyat Lügati'nde Aks Bahsi :

Lügat'te;

“Bir cümlemin, yâhut altını üstüne getirmekle diğer bir cümle veya mısra yapmaktır.”⁷⁵¹ tanımı yapıldıktan sonra örneklerle geçilir.

Örnek:

“Düşmanın hücumuna mukâvemet...”

Namık Kemal (Cezmi'den)⁷⁵² *

Örnek:

“Her düzün bir yokuşu, her yokuşun bir düzü var.”

Pertev Paşa⁷⁵³ **

Örnek:

Tahsil-i hüner vakti, hengâm-ı cüvânîdir

Hengâm-ı cüvânîdir tahsil-i hüner vakti⁷⁵⁴ ***

Örnek:

Dîdem rûhunu gözler, gözler rûhunu dîdem

Kiblem olalı kaşın, kaşın olalı kiblem

Olsun ko Nazîm ey gül, ey gül ko Nazîm olsun

Her dem gülüne bülbül, bülbül gülüne her dem

Nazîm⁷⁵⁵

Yazar yukarıdaki örnekleri “Aks-i Tam” olarak değerlendirir.

⁷⁵¹ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 19.

⁷⁵² A.g.e. s. 19.

* Aynı örnek Tâlim-i Edebiyat'ın 319. sahifesinde mevcut olup buraya tekrara yazmaya lüzum görmedik.

⁷⁵³ A.g.e. s. 19.

** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'nın 246. sahifesinde mevcuttur.

⁷⁵⁴ A.g.e. s. 19.

*** Aynı örnek Mâlumât-ı Edebiyye'nin 294. sahifesinde mevcuttur. Ancak mısraların yeri değişiktir.

⁷⁵⁵ A.g.e. s. 19.

“Aks-i Nâkıs”a örnek olarak da;

Gelse dergâhına ikrâm görürler küremâ

Küremâ dergâhına gelse görürler ikrâm

Ziyâ Paşa ⁷⁵⁶

beyti verilir.

Başka bir örnek de Ödemişli Muammer Lütfi Bey’in şu beytidir:

Örnek:

Eskiden vardım ben, şimdi hiçim ben

Şimdi bir hiçim ben, eskiden vardım ⁷⁵⁷

Yine;

Semen geldi Recâî’ye bu mahbeste oturmaktan

Recâî’ye semen geldi bu mahbeste oturmaktan ⁷⁵⁸

örnekleri aks sanatının iyi örnekleri olarak değerlendirilir.

Lügatte ayrıca “Aks-i Müfred” başlığı ile bir san’ata değinilir ki daha önemli belâgatçiler buna değinmemişlerdir.

Yazar bu san’atın tanımını; “Bir kelimedeki harflerin tersten okunması.” şeklinde yapar ve;

“İkbâl” ⁷⁵⁹ örneğini verir. Bu kelimenin harfleri tersten okunursa “lâ-bekâ” kelimesi zuhûr eder ki, o da “ikbâl”in zıddıdır.

⁷⁵⁶ A.g.e. s. 19.

⁷⁵⁷ A.g.e. s. 19.

⁷⁵⁸ A.g.e. s. 19.

⁷⁵⁹ A.g.e. s. 20.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Aks Bahsi :

Bilgegil Hoca, tanımlamaya geçmeden önce bu san'atın “Tard ü Aks, Aks ü Tebdîl” adlarıyla da bilindiğini söyler. * Tanımını ise şöyle yapar: “Bir cümle veya mısraın sondaki kısmını başa almak, baştaki kısmını sona getirmek sûretiyle diğer bir cümle veya mısra’ teşkil etmek ‘aks sanatı’ nı meydana getirir.” ⁷⁶⁰

Bundan sonra Tâlim-i Edebiyat ve Mizânü'l-Edeb başta olmak üzere incelediğimiz diğer belâgat kitaplarındaki örnekler ve açıklamalar aynen verilir. Burada şunu söylemek gerekir ki, o da; Hoca'nın verdiği bu ilk örnekleri nereden aldığını söylemesidir. Diğerlerinde (daha önceki sanatlarda da durum böyleydi) ise bu hatırlatmayı yapmaz.

Örnek:

“kelâmın kibârı kibârın kelâmı” ⁷⁶¹ **

Örnek:

“Gâh bülendi pest eder, gâhi eder pesti bülend.” ⁷⁶² ***

Örnek:

“Semerin tohumdandır neş’eti tohumun semerdendir.” ⁷⁶³ ****

* Aynı cümleler Edebiyat Lügati'nin 19. sahifesinde de mevcuttur.

⁷⁶⁰ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 331.

⁷⁶¹ A.g.e. s. 331.

** Aynı örnek Tâlim-i Edebiyat'ın 318. sahifesinde mevcuttur.

⁷⁶² A.g.e. s. 331.

*** Aynı örnek Mizânü'l-Edeb'in 351 - 352. sahifelerinde mevcuttur.

⁷⁶³ A.g.e. s. 331.

**** Aynı örnek Mizânü'l-Edeb'in 352. sahifesinde mevcuttur.

Örnek:

Dîdem rûhunu gözler gözler rûhunu dîdem

.....

Nazîm ⁷⁶⁴ *

mısraı ile başlayan örneği daha önce zikretmiştik.

Hoca, daha sonra Şinâsî'nin "İstanbul Sokaklarının Tenvir ve Tathîri" makalesine karşılık Edhem Pertev Paşa'nın yazdığı; "Av'ave-nâme" adlı eserinde geçen şu örneği akse örnek olarak gösterir:

"Ale'l-aks biz sokak süpürgeliği etmesek yokluğun çokluğu çokluğun yokluğu o zaman görülürdü." ⁷⁶⁵

Bu cümlede Paşa, "yokluk" kelimesinden itibaren aks yapmıştır.

Yine;

Örnek:

.....

Her düzün bir yokuşu her yokuşun bir düzü var

Tatar P. Paşa ⁷⁶⁶ **

Örnek:

Râz-ı rûhiyle rûh-ı râzında

Hep me'âlî-i şîr uçar gibidir ⁷⁶⁷ ***

⁷⁶⁴ A.g.e. s. 332.

* Bu örnek Edebiyat Lügati'nin 13. sahifesinde matla ve makta kıtaları alınmış olarak mevcuttur.

⁷⁶⁵ A.g.e. s. 332.

⁷⁶⁶ A.g.e. s. 332.

** Aynı örnek Mebânî'l-İnşâ'nın 246. sahifesinde ve Edebiyat Lügati'nin 19. sahifesinde mevcuttur.

⁷⁶⁷ A.g.e. s. 332.

*** Aynı örnek son iki mısraı alınmış haliyle Mâlumât-ı Edebiyye'nin 293 - 294. sahifelerinde mevcuttur.

Örnek:

Mümkün değil Hudâ'yı bilmek de bilmemek de
Bilmek de bilmemek de mümkün değil Hudâ'yı ⁷⁶⁸ *

Islahât-ı Edebiyye'nin bu san'atı;

1. Tam tard ü aks,

2. Eksik tard ü aks şeklinde ikiye ayırıp incelediğini belirtiyor. Biz bu ayrımın Tâhirü'l-Mevlevî tarafından aynen benimsendiğini hattâ örnekleriyle alındığını görmekteyiz.

I.sine Örnek:

Hengâm-ı cüvânîdir tahsil-i hüner vakti
Tahsil-i hüner vakti hengâm-ı cüvânîdir ⁷⁶⁹ **

II.sine Örnek:

Gelse dergâhına ikrâm görürler küremâ
Küremâ dergehine gelse görürler ikrâm ⁷⁷⁰ ***

örneğinden sonra bahis bitirilir.

⁷⁶⁸ A.g.e. s. 332.

* Yazar bu örneğin Islahât-ı Edebiyye'den alındığını zikreder. Aynı örneği Mâlumât-ı Edebiyye'nin 294. sahifesinde de bulmak mümkündür.

⁷⁶⁹ A.g.e. s. 333.

** Biz bu örneği Mâlumât-ı Edebiyye'nin 294. sahifesinde, Edebiyat Lügati'nin ise 19. sahifesinde rastlıyoruz.

⁷⁷⁰ A.g.e. s. 333.

*** Aynı örnek Edebiyat Lügati'nin 19. sahifesinde mevcuttur.

Edebî Sanatlar ve Tanınması Adlı Eserde Aks Bahsi :

Bu eserde yapılan tanım, tasnif ve örneklendirmeleri aynen Tâhirü'l-Mevlevî'nin Edebiyat Lügati'nde bulmak mümkündür. Edebiyat Lügati'nde olan ve diğer belâgat kitaplarındaki örneklerle aynılık gösteren misalleri de biz yeri geldikçe dipnotlarımızda vermiştik.

Burada farklı hiç bir şey olmadığı için (sadece farklı olarak beyit ya da mısra mealleri verilmiş) eserdeki tanımlama ve örnekleri almıyoruz. *

✓ Farklı olarak “Kibârın kelâmı kelâmın kibârıdır.” örneği Tâlim-i Edebiyat'tın 318. ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nin 331. sahifesinde mevcuttur.

✓ Orijinal olarak ise “Aks-i Nâkıs”a verilen “Yârını göremez bu gün, her kim ki göremez yârını.” örneğini zikretmek gerekir.

* Aynı örnekler Edebiyat Lügati'nin 19. sahifesinde mevcuttur.

Türk Şiir Bilgisi'nde Aks Bahsi :

Eserde aks şöyle tanımlanır:

“Bir dize ya da cümlelerin anlamlı iki parçasından birini önce, ötekini sonra söyleyerek yani dizeyi ters yüz ederek aynı anlamda bir dize ya da cümle meydana getirmektir.” ⁷⁷¹ Bu tanımdan sonra yazar diğer belâgat kitaplarında olduğu gibi bu san’ata “tard u aks ve aks ü tebdîl” de denildiğini zikrederek; akse, düzenli olup olmayışına göre;

1. Aks-i tam,
2. Aks-i nâkıs dendiğini vurgular.

I.sine örnek (Dize ya da cümlede söz sırasını bir öncekinin tam tersi olarak düzenlemektir.) :

Dîdem rûhunu gözler gözler rûhunu dîdem

.....

.....

Nazîm ⁷⁷² *

II.sine örnek (Dize ya da cümle içinde, sözcükler sıra değiştirirken kimi ekleme ve çıkarmalar yapılan akistir.) :

Bu cümle mezâhirde olan mûteber insan

İnsana ola cümle tufeylî bu mezâhir

Rûhî-i Bağdâdî ⁷⁷³

⁷⁷¹ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 485.

⁷⁷² A.g.e. s. 485.

* Bu örnek daha önce Edebiyat Lügati’nin 19. ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri’nin ise 332. sahifesinde geçmişti. Bu yüzden geri kalan mısralarını, beyitlerini buraya almıyoruz.

⁷⁷³ A.g.e. s. 485.

Daha sonra ayrı beyitle örneklerini sürdüren yazarımızın kullandığı bu dört örnekten ikisini de diğer belâgat kitaplarında zikretmiştik. *

* Örneklerle Türk Şiir Bilgisi s. 486'da 3. beyit, Edebiyat Lügati'nin 19. sahifesinde ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nin 332. sahifesinde mevcuttur. Örneklerle Türk Şiir Bilgisi s. 486'da 4. beyit, Edebiyat Lügati'nin 19. sahifesinde ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nin 333. sahifesinde mevcuttur.

Mebâni'l-İnşâ'da Kalb Bahsi :

Yazar kalbi tecnisin (cinas) bir şekli olarak addeder. Tanımını ise şöyle yapar: “Kalb her iki lafzın nev’ide ve ‘adetde müttehid ve yalnız tertipte muhtelif bulunmalarına derler.”⁷⁷⁴ Bu tertip kelimelerin cümle hurûfunda olursa buna;

✓ Kalb-i Kûl denir.

Örnek:

Cefâ-i eleme sabret safâ murâdın ise
Ki les’ hayâ-i şöhret asıl bu zendisidir

Bulunsa tazece ta’bir bizim söze sezâ
Lisân-ı köhnede âteş-i şitâ bû zendesidir⁷⁷⁵

Buradaki les’ asıl, âteş-i şitâ, kelimeleri kalbe örnektir. Tersten yazıldıklarında yekdiğerinin şeklini alırlar.

✓ Kalb-i bâz.

Örnek:

Od yakdı cangâhına ‘âşıkın ey dirig
Gayrı vedâd-ı hûbda yokdur delâ-ı bekâ⁷⁷⁶

Burada da “gayrı” ile “dirig” kelimelerinde bu sanatın icrasını görmekteyiz.

Kendilerinde cinas bulunan kelimelerden biri birinci beyitte ve ikincisi daha sonraki beyitte toplanırsa da buna “maklûb” denir.

⁷⁷⁴ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. I, s. 234.

⁷⁷⁵ A.g.e. s. 244.

⁷⁷⁶ A.g.e. s. 245.

Örnek:

Nûr gibi emrine kılınmışdı itâ'at halk-ı Rûm

Râm oluptur nitekim Mûsâ'ya ey şeh sihr-i mâr

Surûrî-i Kadîm ⁷⁷⁷

Öyle ibâreler vardır ki bunlar aşağıdan yukarıya okunabilir. Buna:

✓ Maklûb-ı Müstevî (düz) denir.

Örnek:

Eleb-i la'l ü derd-i la'l-i belâ

Odur o rûha hûr-vâr devâ ⁷⁷⁸ *

Örnek:

Hoş kemâlin heme kelâmın şûh

Âşinâ-yı leâlî-yi inşâ ⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ A.g.e. s. 245.

⁷⁷⁸ A.g.e. s. 245.

* Burada dikkat edilecek husûs musraların ve kelimelerin Arap harfleriyle yazılması ve okunması zarûretidir.

⁷⁷⁹ A.g.e. s. 246.

Belâgat-i Osmâniyye’de Kalb Bahsi :

Ahmed Cevdet kalb için bir başlık açmamış cinas çeşitleri içinde bu sanatı değerlendirmiştir. Diğer belâgatçiler de aynı fikirde olmakla beraber bu sanatı müstakil olarak değerlendirmişlerdir.

Yazarımıza göre: “Mısra veya cümle içinde ihtilâf oluşturan kelimelerin tertîbi hurûfunda ise bu kalb olur.”⁷⁸⁰

Örnek:

rûzgâr - zûr-kâr gibi. (Arap harfleri düşünülecek.)⁷⁸¹

⁷⁸⁰ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 173.

⁷⁸¹ A.g.e. s. 173.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Kalb Bahsi :

Ekrem, tanımlamasına geçmeden bu sanatın cinas muhtelifâtından ma'dûd olduğunu söyler. Tanımı ise şöyledir: “Bir söz içinde bulunan lafzın hurûfu mürekebesi tamamen veya kısmen birbirinin aynı olduğu halde tertîbinde muhtelif bulunmalarından ibâretidir.” ⁷⁸² Yazar daha sonra diğer belâgat kitaplarında kalb sanatının tanımlaması ve tasniflendirilmesi husûsuna kısaca değinir ki biz bunları yeri ve sırası geldikçe zikrediyoruz.

Örnek:

Elde bulundu 'izzet ü irfân olur revâyî

Yâver bize değildir emel-i şöret veryâ ⁷⁸³

beytinde birinci mısraın son kelimesi olan “revâyî” ile ikinci mısraın ilk kelimesi olan “yâver” kelimelerinin kalbe örnek verilmesinin sakıncalı olacağını çünkü bunların bir “kalb-i kül” örneği olduğunu söyleyen yazar şu örneklerle geçer:

Örnek:

Durun ehl-i kısım heb-i sekîm bû-zendesidir

Umûm u cem' (noktalar aynen var) bû-zendesidir

.....

784 *

.....

Örnek:

Yâr gelüp âşıkın menzilni kılsa cây

Etmeye mi gün yüzi dîdeleri rûşenây

Yanaşup ol mâha tâ hançer ser-i tîzveş

Eyleyim ağyârın sînesini hemçü nây

⁷⁸² Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, s. 347.

⁷⁸³ A.g.e. s. 348.

⁷⁸⁴ A.g.e. s. 348.

* Aynı nazmun değişik iki beyti de Mebâni'l-İnşâ'da C. I, s. 244'te mevcuttur.

.....

Yâr ölürse eğer lutf u Hudâ bir kula
Bir pula muhtâç iken dehre olur pâdişâh

Ekrem, bu örneklerden sonra, bu sanatın önemli bir sanat olduğunu ve diğer sanatlardan müstakil olarak incelenmesi gerektiğini vurgular. Hattâ Nâbi'nin Dîvânı'nda bu sanata hasr ettiği biri sekiz, diğeri dokuz beyitten oluşan iki gazelinin olduğunu söyler.⁷⁸⁵

Örnek:

Eleb-i la'l ü derd-i la'l-i belâ
Odur o rûha hâr-vâr devâ⁷⁸⁶ *

Sonuç olarak Ekrem, bu tafsîlâtın kalb sanatının iyice anlaşılması için yapıldığını söyler.

⁷⁸⁵ A.g.e. s. 349.

⁷⁸⁶ A.g.e. s. 350.

* Aynı örneği Mebâni'l-İnşâ'nın 245. sahifesinde bulmak mümkündür.

Osmanlı Edebiyatı'nda Kalb Bahsi :

Yazarımız, bu sanatı; “Cinas mülâhakatından ma'dûd olarak hiç bir ehemmiyeti hâiz değildir.” şeklinde açıklar. Tanımını ise bir sözde hurûfu tamâmen veya kısmen mütecânis, fakat tertîb cihetiyle muhtelif kelimâtı cem' etmekten ibâret olan bu sanatı îzâha ve tafsîle gerek duymadığını söyleyerek yapar.⁷⁸⁷ Bir kaç örnek verip geçeceğini söyler.

Örnek:

Câniler içinde kaldı Nâci

Tahlîsine yok mu bir duâcı

Nâci⁷⁸⁸

Örnek:

Önüne ebr-i siyehi çekerek

Etdi pinhân kelef-i bedri felek

Muallim Nâci⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Menemenli-zâde Tâhir, Osmanlı Edebiyatı, s. 124.

⁷⁸⁸ A.g.e. s. 124.

⁷⁸⁹ A.g.e. s. 124.

Mizânü'l Edep'te Kalb Bahsi :

Eserde müstaki olarak kalb bahsi ele alınmamıştır. Ancak gerek Bilgegil Hoca'nın gerekse Edebiyat Lügati'nin de teyîd ettiği gibi bu sanat, bazı belâgatçilerce cinasın bir kolu olduğu addedilmiştir. Said Paşa'nın Mizânü'l-Edeb'inde de durum böyledir. Cinas bahsi içinde ele aldığı “Tecnis-i Kalb” ve “Maklûb” maddelerini burada ele almıyor. Bütün görünmesi bakımından cinas bahsine bırakıyoruz.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Kalb Bahsi :

Bu eserin de her iki cildinde bu ad altında incelenmiş bir sanat yoktur. Ancak daha önce de zikrettiğimiz gibi cinasın bir dalı sayılması hasebiyle söz konusu bahse gelindiğinde eserin bu konudaki -varsa- açıklamaları zikredilecektir.

Edebiyat Lügati'nde Kalb Bahsi :

“Kalb: Bir kelimedeki harflerin yerlerini değiştirmek fakat başka bir harf ilâve etmemek şartıyla başka mânâlı bir kelime çıkarmaktır. Çıkarılan yeni kelimeye maktûb denir.”⁷⁹⁰ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

“âteş”, “şitâ” da sevgilidir halk-ı âleme⁷⁹¹ *

ve;

Örnek:

Emel-i kâha düşenler elem-i hâka düşer⁷⁹²

Bu mısradaki âteş ile şitâ, emel ile elem ve hâk ile kâh kelimeleri eski harflerle yazıldığında buna örnek teşkil eder.

Kelimelerin sondan başa doğru okunuşundan başka bir kelime çıkarsa da buna “muntazam” denilir.

Örnek:

Âteş şitâda sevgilidir halk-ı âleme⁷⁹³

mısrandan “âteş ve şitâ” kelimeleri buna örnektir.

Yazar daha sonra açıklamalarını şöyle sürdürür:

“Kalb-i Muntazam”a, “Cinas-ı Maktûb” diyenler, cinâs-ı maktûbu da;

1. Mücennah (kanatlı),
2. Müstevî (düz) olarak ikiye ayırırlar.

⁷⁹⁰ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 83.

⁷⁹¹ A.g.e. s. 83.

* Aynı örnek (âteş, şitâ) Mebânî'l-İnşâ'nın 244. sahifesinde mevcuttur.

⁷⁹² A.g.e. s. 83.

⁷⁹³ A.g.e. s. 83.

✓ Mücennah: Bir kelimenin aslıyla maktûbunun bir fikra yahud mısra veyahud bir beytin evveliyle sonunda bulunmasıdır.

Örnek:

Mûr gibi emrine kılmış itâat halk-ı Rûm

Râm olupdur nitekim Mûsâ'ya ey şeh sihr-i mâr ⁷⁹⁴ *

Bu beyitteki “mûr” ile “rûm” ve “mâr” ile “râm” kelimeleri birer maktûb-ı mücennahtır. Buna mücennah denmesinin sebebi kelimelerin iki tarafta kanat gibi durmasındandır.

✓ Müstevî: Alt üst edilişinden yine aynı zuhûr eden kelimedir.

Örnek:

Tagayyür gelse de kâim pederse dahl ü irâda

Masârifde tagayyür gelmez aslâ kalb-i dâmâda ⁷⁹⁵

beytindeki “dâmâd” kelimesi bu kâbildendir. Ne taraftan okunursa aynı kelime çıkar.

Örnek:

Hoş kemâlin heme kelâmın şûh

Âşinâ-yı leâlî-yi inşâ

Nazmî ⁷⁹⁶ **

Harflerin yer değiştirmesiyle kelimelerin yeni anlamlar kazanmasına “kalb-i ba'z” ya da “kalb-i mü'vec” de derler.

Örnek:

Dahl eder huld-i berîne kasrının her safhası

Raks urur havzun içinde mihr ü meh subh u mesâ ⁷⁹⁷

Burada da “dahl” ile “huld” ve “kasr” ile “raks” kelimeleri buna örnektir.

⁷⁹⁴ A.g.e. s. 83.

* Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'nın 245. sahifesinde mevcuttur.

⁷⁹⁵ A.g.e. s. 83.

⁷⁹⁶ A.g.e. s. 83.

** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'nın 246. sahifesinde mevcuttur.

⁷⁹⁷ A.g.e. s. 83.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Kalb Bahsi :

Bilgegil Hoca bu sanatın cinas sanatı içinde değerlendirildiği, tafsilatında bütün kitapların mutâbık olmadıklarına dikkat çektikten sonra bu sanatı;

1. Düzenli Kalb (muntazam kalb),

2. Düzensiz Kalb (mu'avvec kalb)

olmak üzere ikiye, ikinci maddeyi de;

a. Kanatlı (mücennah),

b. Düz (müstevî)

olmak üzere ikiye ayırır. ⁷⁹⁸ Bunlara ilişkin tafsilatı daha önce verdiğimiz için açıklamalarını buraya almıyor örneklerine geçiyoruz.

Bilgegil Hoca, düzenli ve düzensiz kalbe şiiirden örnek vermek yerine kelimelerle örnek vermeyi seçer;

Düzenliye Örnek:

“ney, yen; çok, koç; ver, rev; şitâ, âteş” gibi. ⁷⁹⁹ *

Düzensize Örnek:

“haris, sarıh; adam, dama; deniz, zinde” gibi. ⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 330.

⁷⁹⁹ A.g.e. s. 330.

* “şitâ ve âteş”i Mebâni’l-İnşâ’da da görmüştük. Ayrıca Edebiyat Lügati’nde de mevcuttu.

⁸⁰⁰ A.g.e. s. 330.

Kanathı kalbe Örnek:

Nûr gibi emrine kılmışdı itâ'at halk-ı Rûm
 Râm oluptur nitekim Mûsâ'ya ey şeh sihr-i mâr ⁸⁰¹ *

Düz kalbe Örnek:

Hoş kemâlin heme kelâmın şûh
 Âşinâ-yı leâlî-yi inşâ ⁸⁰² **

⁸⁰¹ A.g.e. s. 331.

* Aynı örneği Mebâni'l-İnşâ'da 245. sahifede, Edebiyat Lügati'nde 83. sahifede rastlıyoruz. Burada dikkate şâyân husus Edebiyat Lügati'nde “nûr” yerine “mûr” okunması, yine “kılmış” yerine “kılmışdı” şeklinde kelimelerin okunmasıdır. Mebâni'l-İnşâ'da ise bizim okuduğumuz şekli “nûr”dur.

⁸⁰² A.g.e. s. 331.

** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'da 246. Edebiyat Lügati'nde 83. sahifede mevcuttur. Örnek hem Edebiyat Lügati'nde hem de Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde eski yazıyla alınmıştır.

Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Kalb Bahsi :

Eserdeki tanım ve tasnifler diğer belâgat kitaplarının aynıdır. (özellikle Edebiyat Lügati'nin) Bu yüzden buraya tekrar almıyor, sadece aldığı örnekleri daha önce nerelerde gördüğümüzü işaretliyoruz. *

* Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatlar ve Tanınması, kalb bahsi s. 56-57'de üç örnek var;
 1. örnek aynen Osmanlı Edebiyatı s. 124'te mevcuttur.
 2. örnek aynen Mebâni'l-İnşâ s. 245'te, Ta'lîm-i Edebiyat s. 350'de mevcuttur.
 3. örnek aynen Edebiyat Lügati s. 83'te mevcuttur. Bu örnekler şimdiye kadar iki-üç kez çalışmamızda ilgili bahislerde yer almıştır.

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nde Kalb Bahsi :

Kalbi; “Bir sözcüğün harflerinin yerlerini değiştirerek yapılan cinastır.”⁸⁰³ şeklinde tanımlayan yazar, kalbi ikiye ayırır:

1. Kalb-i küll: Sözcüklerin tersinden de okunduğunda anlamlı olmasına denir.
2. Kalb-i ba'z: Sözcüğün harflerinin düzenli olarak değiştiği kalbtir.

Buraya kadar incelediğimiz tüm sanatlarda tanım yaptıktan sonra şerh etmeksizin ve sanatı göstermeksizin örneklere geçmeyi metod olarak benimseyen yazarımız burada beyitlerde bulunan söz konusu sanatı vermeyi ihmal etmemiştir.

Kalb-i küll'e Örnek:

Belini koçmadadır ol sanemin derd ü belâ

Yoksa şîrîn lebi âşıklara hazır helvâ

Burada “bel” ile “leb”.

Bundan başka örnek olarak verilen beyitler içinde;

Mûr gibi emrine kılmış itâat halk-ı Rûm

*

mısraı ile başlayan beyit ile,

Önüen ebr-i siyâhı çekerek

**

mısraı ile başlayan beyit diğer kaynaklarda rastladığımız örneklerdir.

⁸⁰³ Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 481.

* Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'da 246. sahifede, Edebiyat Lügati'nde 83. sahifede ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde 331. sahifede mevcuttur.

** Aynı örnek Osmanlı Edebiyatı'nın 124. sahifesi ile M. Orhan Soysal'ın Edebî Sanatların Tanınması adlı eserinin 56. sahifesinde mevcuttur.

Kalb-i ba'z'a Örnek:

Işk odunu gönülde yakıp ol oda ısın

Kalb-i şitâyı âteş ile lâle-zâr kıl ⁸⁰⁴ *

Burada da “âteş ile şitâ” kelimeleri kalb sanatını gösterir.

Bundan başka örneklerde kullandığı beyitler içinde;

Dahl ide huld-ı berîne kasrının her safhası

mısraı ile başlayan beyit ile,

Hoş kemâlin heme kelâmın şûh

mısraı ile başlayan beytini diğer belâgat kitaplarında görmek mümkündür.

Yine;

Tahsîline yok mu bir duâcı

Cânîler içinde kaldı Nâci

Muallim Nâci ****

beytine gördüğümüz belâgat kitaplarında rastlamak mümkündür.

⁸⁰⁴ A.g.e. s. 482.

* “âteş ile şitâ” hemen hemen bütün belâgat kitaplarında kullanılan örnektir.

** Bu örnek Edebiyat Lügati’nin 83. sahifesinde mevcuttur. Ayrıca Edebî Sanatlar ve Tanınması s. 57’de mevcuttur.

*** Bu örnek Mebânî’l-İnşâ’da 246. sahifede ve Edebiyat Lügati 83. sahifede mevcuttur.

**** Aynı örnek Osmanlı Edebiyatı s. 124’te mısraların yeri değiştirilmiş olarak mevcuttur.

Mebâni'l-İnşâ'da Cinas Bahsi :

Eserde cinas bahsi tecnis adıyla geçmektedir. Tanımı ise şöyledir: “Her iki lafzın telaffuz ve kitâbetde ekser hurûf-ı müttefik olmak üzere birbirine meşâbihine derler.”⁸⁰⁵ Bu da yedi kısma ayrılır:

1. Tecnis-i Tam: Harfleri nev'i ve aded ve heyet-i tertîbde ve harekât-ı sekânatda birbirine müsâvî her iki kelimenin başka başka ma'nalarda irâd olunmasına derler.

Meselâ: Oldu, bitti⁸⁰⁶ kelimeleri buna örnektir.

Örnek:

Meclis-i erbâb-ı dil bir lahza sensiz olmasın

Hürmetin inkâr iden 'âlemde hürmet bulmasın

Nefî⁸⁰⁷

Yazarımız daha sonra, cinası oluşturan kelimelerin isim ya da sıfat veya fiil olmalarına göre tasniflendirir:

✓ Kelimelerin ikisi de isim veya fiil olursa buna “mümessil”,

✓ Biri isim biri fiil olursa buna da “müstevfi” denilir.

Mümessile Örnek:

Âl câmiyla o mehpâre kaçın kim salınur

Tutuşur halk-ı cihân şehre bir âteş salınur

Ali Paşa⁸⁰⁸

⁸⁰⁵ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. I, s. 230.

⁸⁰⁶ A.g.e. s. 231.

⁸⁰⁷ A.g.e. s. 231.

⁸⁰⁸ A.g.e. s. 231.

Örnek:

Tevcîh eylese dânişverân-ı dehre kazâ

Vird-i efendi zarûrî hemân kazây rızâ

Belîğ⁸⁰⁹

2. Tecnis-i Nâkıs: Her iki lafzın hurûfda müsâvî ve hareket ü sekenâtta muhâlif olmasına denir.

Örnek:

“yaratmak” mânâsına olan “halk” ile “tabiat” mânâsına olan “halk” gibi.⁸¹⁰

Örnek:

“Selmanın bir duhter-i pâkize ihtârı var idi lutf u halk ve hüsn ü halkı ‘ucûbe-i rûzgâr idi.”

(Şehâdet-nâme, Veysî)⁸¹¹

3. Tecnis-i Mezkûr (Tecnis-i Mahrûf da denir.)

Örnek:

“Ya fevâ’ide ta’vîni tezyîd ve te’mîm için itâ’atı farz-ı ‘ayn ve kavâid-i temâdini temhîd ve tahkîm için ra’bet-i mahsûs-ı dîn olan hükûmet-i meşrû’a ve hukûk-ı mevzû’asına nâkısâne ve nâkısâne-i tebrî eden akvâma lââyık dünyâda ne cezâ olabilir.”

(Tasvîr-i Efkâr)⁸¹²

4. Tecnis-i Zâid: Harekât u hurûfda ittifâk-ı tam hâsıl olduktan sonra birisinin âhîrinde ziyâde harf bulunmasına denir.

⁸⁰⁹ A.g.e. s. 231.

⁸¹⁰ A.g.e. s. 232.

⁸¹¹ A.g.e. s. 232.

⁸¹² A.g.e. s. 233.

Örnek:

“çeşm” ile “çeşme”

“zind” ile “zinde”

“pervâ” ile “pervâne” ⁸¹³

Örnek:

Etdi ten-i nezar mı feryâd u nâle nâl

Kıldım o rütbe-i zaîfle yok irtihâle hâl

.....

.....

Râgıb ma'nâ-i rengin hayâl edüp

Her gamze senden oldu hazf pür belâ-i bâl

Râgıp ⁸¹⁴ *

Eğer bu ziyâdelik kelimenin vasfında olursa o mislülerine tecnisin bu envâından ‘add ü şemâs olunur.

Örnek:

“ced, cehd”, “câm, cem”, “fâm, fem” gibi. ⁸¹⁵

Örnek:

Mi aşâmân bezmin sözleri hep câmdır cemdir

Bizim keftârımız sâkî mi kalfa mıdır femdir

Nevâsâz olmadı bir dem hevâsından mıdır bilmem

Nistân-ı gamın mahsûli şimdi hamdır hemdir ⁸¹⁶

⁸¹³ A.g.e. s. 234.

⁸¹⁴ A.g.e. s. 235.

* Buraya ilk ve son beytini aldığımız gazelin tümü eserde mevcuttur.

⁸¹⁵ A.g.e. s. 236.

⁸¹⁶ A.g.e. s. 236.

5. Tecnis-i Mürekkeb: Tecnis-i tam gibi olup fakat kendisinde bir veya iki terkîb bulunmağa derler.

Örnek:

“acıtmak” fiilinden gelen “acıtır” ile “tatlının” “mukâbili” olan “acı iledir edat-ı haberinden terkîb itmiş “acıdır” ve gizlin vesîlenin cem’i “vesâil” ile vâv-ı atıf ile “sâilden” ibâret “vesâil” terkipleri gibi.⁸¹⁷

Örnek:

Zan etme sûz-ı âşık yâkub cânı acıdır

Dâğ-ı muhabbet acı velî tatlu acıdır

Vâsıf⁸¹⁸

Örnek:

Koparmagla göstereşün cemâlin güllerin eller

Koparmagla güller tîz solar zîrâ ki âl eller⁸¹⁹

✓ Müteşâbih ve mefrûk cinaslar:

Örnek (müteşâbihe) :

Mecmuâ-ı hâtırda kitâbe hat u hâli

Nakkâş-ı azl kavâidi ol safhayı hâli

Sünbül-zâde Vehbî⁸²⁰

Örnek:

Dime îbrâm ile ol serv-i dil-ârâm olmaz

‘Âşıkâ mâ’il olur böyle dil-ârâm olmaz

‘Ali Paşa⁸²¹

⁸¹⁷ A.g.e. s. 236.

⁸¹⁸ A.g.e. s. 236.

⁸¹⁹ A.g.e. s. 236.

⁸²⁰ A.g.e. s. 237.

⁸²¹ A.g.e. s. 237.

Örnek (mefruka) :

Bizimle saltanat lâfin edermiş ol Karamânî

Hüdâ fırsat virirse ger kara yere karam anı

Fatih Sultan Mehmed ⁸²²

Örnek:

Gösterme meded kâmetini her hâre aman

Ey serv-i hırâmân

Fes düşdü başından o şûhun nâz ile fâzıl

Raks eyler iken

Fâzıl ⁸²³

6. Tecnis-i Metrûf: Vezinde ve harekât u sekenâtta birbirine müsâvî ve envâ-ı hurûfda muhâlif olmaga derler. Fakat bir harften fazla olmamalıdır. Eğer iki ve daha fazla olursa cinas olmaktan çıkar.

Örnek:

Vesâir, dâim vedâ'ir gibi.

7. Tecnis-i Hat: Heyet-i sûretde ve resm-i kitâbetde iki veya ziyâde lafzın birbirine müşâbehâtına derler.

Örnek:

Gerçi cânândan dil-i şeydâ için kâm isterem

Sorsa cânân bilmezem kâm-ı dil şeydândır

Fuzûlî ⁸²⁴

Örnek:

Her hüner kim cihânda buldu vücûd

Pâdişâh zamâna hemtiyedir

Lutfî ⁸²⁵

⁸²² A.g.e. s. 238.

⁸²³ A.g.e. s. 238.

⁸²⁴ A.g.e. s. 242.

⁸²⁵ A.g.e. s. 243.

Belâgat-i Osmâniyye’de Cinâs Bahsi :

“İki lafzın ma’nâları muhtelif olduğu halde telaffuzda teşâbihlerdir.”

Cinâs-ı Tam: İki lafzın vech-i erba’da yani nev’ u adet ve tertip-i hurûfda ve hey’etde yani hareke ve sükûnda müttefik olmalarıdır.⁸²⁶

Örnek:

Câhile câh ile rif’at mi gelür alemde
Alem-efrâz-ı ma’ârifdir olan sâhib-i tug⁸²⁷

Örnek:

Bağda mey içilüp nâleler eyler neyler
Sesi çıkmaz acabâ bülbül uyur mu neyler

Ol meh cefâyı sanma ki devrândan o görünür
Bî-mihr ü bî-vefâlığı devr-andan öğrenür⁸²⁸

Beyitlerindeki “câhile”, “neyler”, “devrândan” kelimeleri cinastır.

Cinâs-ı Mahrûf (ihtilâfin hey’etde olması hâlinde) :

Örnek:

Cebte elburd cennetde elberd⁸²⁹

mısraındaki “berd” lafzı gibi.

Örnek:

Câhil ya müfrid ya müfid olur⁸³⁰

ibâresinde “müfrid” lafzı gibi.

⁸²⁶ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 171.

⁸²⁷ A.g.e. s. 172.

⁸²⁸ A.g.e. s. 172.

⁸²⁹ A.g.e. s. 172.

⁸³⁰ A.g.e. s. 172.

Cinâs-ı Nâkıs:

Örnek:

“sak” ile “mesâk”⁸³¹

Örnek:

Asmân-ı gâye hem-sâye-i hümayun kevkeb⁸³²

mısraındaki “hema” ile “hümâyun” buna örnektir.

Cinas-ı Muzâri’:

Örnek:

“dâm” ile “tâm” gibi.⁸³³

Cinas-ı Lâ-Hak:

Örnek:

“settâr” ile “seyyâr”

“settâre” ile “seyyâre” gibi.⁸³⁴

Örnek:

Âb-ı latîfenle zamân etdi zemîni seyrâb

Tâb-ı kahr güle kazâ düşmanı eyler tehdîd⁸³⁵

Cinas-ı Meshûf:

Örnek:

“sevk” ile “şevk”⁸³⁶ buna örnektir.

Örnek:

Leb-i nigârda ben bence pek neşâd verir

Ki nokta-i nakş ile cû des olur serâb şerâb⁸³⁷

⁸³¹ A.g.e. s. 173.

⁸³² A.g.e. s. 173.

⁸³³ A.g.e. s. 173.

⁸³⁴ A.g.e. s. 173.

⁸³⁵ A.g.e. s. 173.

⁸³⁶ A.g.e. s. 173.

⁸³⁷ A.g.e. s. 174.

Ta'lîm-i Edebiyat'ta Cinas Bahsi :

Tecnis, cinas yapmak demektir.

1. Lafzî,
2. Mânevî olmak üzere ikiye ayrılır. ⁸³⁸

1. Cinâs-ı Lafzî: Bir söz içinde telaffuz ve imlâda tamâmen veya kısmen müttehid ve ma'nâda muhâlif elfâz irâdından husûle gelir.

Örnek:

Tevcîh eylese dânişverân-ı dehre kazâ
Verir efendi zarûrî hemân kazâyâ rızâ ⁸³⁹ *

Bu beyitdeki “kazâlardan” bir hükûmet-i şer’iyye ma’nâsında, diğeri “kader” ma’nâsındadır.

Örnek:

Yalan kâhteyi kıldı yalancı pehlivân ol şeh
Cihânın şimdi oldur kahramân-ı tâze destânı
İzzet Molla ⁸⁴⁰

beytinde (yalân) lafzı -pehlivânlar- ma’nâsına olduğu ve bunun mecnisi olan (yalancı) kelimesiyle telaffuzda, ve şairin seçtiği imlâdan kat-ı nazarla (yalancı) yazılacak olursa cinas yapılmış olur.

Örnek:

Yüzümüz yok Hüdâ’ya yalvaracak
Bilmem hâlimiz neye varacak
İzzet Molla ⁸⁴¹

⁸³⁸ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lîm-i Edebiyat, s. 238.

⁸³⁹ A.g.e. s. 238.

* Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'nın 231. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁴⁰ A.g.e. s. 238.

⁸⁴¹ A.g.e. s. 239.

Yazar bundan sonra cinasın nasıl, hangi noktalara dikkat edilerek yapılması gerektiğini nedenleriyle (kendine göre) açıklar. Münâsebetsiz, alâkasız yapılan cinasın şiirdeki kudreti yok edeceğini vurgular.

2. Cinas-ı Mânevî: Bir sözün içinde iki ma'nalı olarak irâd olunan elfâzın diğer ma'nalarıyla karîb ü ba'îd bir münâsebet bulunmakdan vücûda gelir.

Örnek:

Azarınla letâfet bahş ederse lâle tağidir

Lebinle reng ü bûd-gûy ederse dançe bağidir

Reîsü'l-Küttâb Ârif⁸⁴²

beyitte “tağî” kelimesinin bir ma'nâsı (cebele mensup -dağ-) diğer ma'nâsı ise (azgın ve âsî)dir. “bağî” de hem “bağa mensup” hem de “serkeş” ma'nâsına geldiğinden bir cinâs-ı mânevî vücût bulmuş olur.

✓ Cinas-ı lafzînin cinas-ı mâneviyyeden en büyük farkı, birincisinde lafzın ikincisinde mânen tekkerrür etmesidir.

Örnek:

Sanât-ı göz ki âşîka nâz ile girişme

Adet-i meşreke tığ ile âşîka girişme⁸⁴³

Burada “girişme” kelimesinin lafzen tekrîrini gördüğümüz cihetle buna kolaylıkla cinas-ı lafzî diyebiliriz. Ancak;

Örnek:

Zevk-i 'âşînâ-yı âşîka safâ-i müdâmdır

Bî-gâne-i muhabbete 'işret-i hırâmândır⁸⁴⁴

beyitteki (müdâm) lafzının (dâimî) ve (şarab) ma'nâlarının ikisi de ma'nâyâ uygun bir tekrardır. Dolayısıyla bu da bir cinas-ı mânevîdir.

⁸⁴² A.g.e. s. 240.

⁸⁴³ A.g.e. s. 240.

⁸⁴⁴ A.g.e. s. 240.

Cinas-ı lafzînin hemen hemen her yerde karşımıza çıkabileceğini söyleyen yazar şu örneği verir:

Dağ dağa kavuşmaz denir ammâ ki cigerde
Sad dağ kavuşdı dahî dil yâre kavuşmaz ⁸⁴⁵

Cinas-ı mânevînin ise dâimâ bir muhabbet, bir nezâket perdesi altına saklanmak ihtiyâcını vurgulayan yazar şu örneği verir:

Örnek:

Luft edip ol şûh ferîşte-i hasâl
Kuzılar eylemiş koluna ‘itâ
Dâimâ kıl dâyi ey Bâkî
Kuzuların bağışlasın mevlâ ⁸⁴⁶

kıtası buna örnektir.

Yazar, bundan sonra, istidrad bölümünde mâkul olmayan bir şeyin ne kadar sanatkarâne ifâde edilirse edilsin hoş olmayacağını uzun uzun açıklar. Daha önce zikrettiği ve bizim 849 ve 852. örnek olarak aldığımız örnekleri tekrarlayarak bunların cinasa en güzel örnek olduğunu söyler.

⁸⁴⁵ A.g.e. s. 240.

⁸⁴⁶ A.g.e. s. 343.

Osmanlı Edebiyatı'nda Cinâs Bahsi :

Menemenli-zâde Tâhir sanatın bilinen tanımını yaptıktan sonra bu sanatın ehemmiyetsiz olduğunu, bu yüzden tafsîlâtına ve taksimâtına girilmeyeceğini söyler.

⁸⁴⁷ Birkaç örnekle iktifâ edeceğini söyler.

Örnek:

Leb-i nigârda ben bence pek neşât verir
Ki nokta-i nakş ile cû des olur şerâb şerâb

Cevdet Paşa ⁸⁴⁸ *

Örnek:

Eder ârâka-ı dem hasretinle çeşmânım
Terhîm et nice demdir esîr-i hicrânım ⁸⁴⁹

Örnek:

Yokken güneşin eşi (semâ) da
Bir eş görünürdü şemse (se) mâda

Safâ Bey ⁸⁵⁰

Bu beyitlerin birincisinde şahıs zamiri olan “ben” ile “hal” ma’nâsına gelen “ben” kelimeleri arasında “cinâs-ı tam” vardır.

İkinci beyitte “zaman” ma’nâsına gelen “dem” ile “kan” demek olan “dem” kelimeleri yine cinâs-ı tama örnektir.

Üçüncüsünde ise “semâ” ve “şems” kelimelerinin yalnız “se” parçasıyla “mâ” kelimesinden oluşan “semâ” kelimeleri arasında “cinâs-ı merfû” vardır.

⁸⁴⁷ Menemenli-zâde Tâhir, Osmanlı Edebiyatı, s. 129-130.

⁸⁴⁸ A.g.e. s. 130.

* Aynı örnek Belâgat-ı Osmâniye’nin 274. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁴⁹ A.g.e. s. 130.

⁸⁵⁰ A.g.e. s. 130.

Yine I. beyitdeki “şerâb” ve “serâb” kelimeleri cinas-ı tamdır.

Yazarımız daha sonra Ta’lîm-i Edebiyat’ta yapılan tasniflere değinir ve Ekrem’in verdiği bir örnek * üzerindeki açıklamaları ve değerlendirmeleri te’yîd edici sözler söyleyerek bahsi netîcelendirir.

* Bu örnek 856. dipnotta mevcuttur.

Mizânü'l-Edeb'de Cinas Bahsi :

Yazar tanımını yaptıktan sonra cinası ikiye ayırır:

1. Cinas-ı Tam,
2. Cinas-ı Nâkıs.

Bunların kendi içinde farklılaştığını vurgulayan yazar cinas-ı nâkısın bir kolu olarak “Tecnis-i Kalb”i * işler. ⁸⁵¹

Cinas-ı tama Örnek:

İtme istiba'da hoş gelse figânım ol (güle)

Bülbül ağlar kim anı gûş eyleyince gül (güle) ⁸⁵²

ve;

Bağda mey içilüb nâleler eyler (neyler)

Sesi çıkmaz 'acaba bülbül uyur mu (neyler) ^{853 **}

Örnek:

Ol meh cefâyı sanma ki (devrandan) öğrenür

Bî-mihr ü bî-vefâlığı (devr-andan) öğrenür ^{854 ***}

ve;

Ruhsârını cânânın (âyineye) benzetdim

Vah vah ne hatâ etdim (ayı neye) benzetdim ⁸⁵⁵

Cinas-ı Nâkıs: “Aded-i hurûfda ihtilâfi olan cinastır.”

* Kalb bahsinde bu konuya şerh düşmüş Said Paşa'nın kalbi müstakil değil, cinasın bir kolu olarak değerlendirdiğini söylemiştik. (Mizânü'l-Edeb'de Kalb Bahsi)

⁸⁵¹ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 365.

⁸⁵² A.g.e. s. 365.

⁸⁵³ A.g.e. s. 365.

** Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 172. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁵⁴ A.g.e. s. 366.

*** Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'nin 172. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁵⁵ A.g.e. s. 366.

Örnek:

Derûnun pür (ma'rif) hem-neşenin merd-i ('arif) kal
Açma ey yüzü gül şahs-ı nâdâne kitâb-ı âsâ ⁸⁵⁶

Örnek:

Dostum etmez idin (gamze)ni böyle hunrîz
Beni (gamin) eylemezse düşman bed-hevâh sana

(Mârân) gibi birbirini sokmada (yârân)

Tecnis-i Kalb: İhtilaf, hurûfun tertîbinden kaynaklanan cinastır.

Örnek:

“emel” ile “elem” gibi. ⁸⁵⁷ *

Örnek:

(Gül)rehin hecriyle lâl olmuş gönül ey gonce fem
Gül bana ben ağlayım bülbül gibi sen bak da (gül) ⁸⁵⁸

Örnek:

Rehberi böyle derîğ etme dil-i dîvâneneden
Şem' için bu mertebe (pervâneneden) (pervâneneden)

gibi.

Cinas-ı İştikâk:

Örnek:

Murad ederse (müsebbib) bir ademin kârın
Yed-i teşebbüsünü cüst ü cû eder (esbâb) ⁸⁵⁹

⁸⁵⁶ A.g.e. s. 366.

⁸⁵⁷ A.g.e. s. 367.

* Bu örneği diğer belâgat kitaplarındaki müstakil olarak “kalb” sanatının örneklendirilmesinde görmüştük.

⁸⁵⁸ A.g.e. s. 367.

⁸⁵⁹ A.g.e. s. 368.

Mâlumât-ı Edebiyye'de Cinas Bahsi :

Cinas: “Muhtelif ma'nâda olan iki lafzın kitâbetde veya telaffuzda müşâbih olmasıdır.”⁸⁶⁰ tanımlaması yapıldıktan sonra bu sanatın;

1. Cinas-ı Tam,
2. Cinas-ı Nâkıs

veya

1. Cinas-ı Lafzî,
2. Cinas-ı Mânevî olmak üzere kısımlandırılabilceği zikredilir.

1. Cinas- Tam: İki lafzı teşkil eden hurûfun nev'i, 'adedi, tertîb (hareke ve sükûn) husûsunda müttefik olmasına denir. Ve ikiye ayrılır:

- a. Basit,
- b. Mürekkeb.

Basite Örnek:

Eyleme vakti zâyi deme kış “yaz” oku “yaz”

Sünbül-zâde Vehbî⁸⁶¹

Örnek:

Beklerim haftada bir nâme bu “yaz”

Yazacaksın dediğim vechle “yaz”

İsmail Safâ⁸⁶²

⁸⁶⁰ Şehâbeddin Süleyman, M. Fuad Köprülü, Mâlumât-ı Edebiyye, C. II, s. 294.

⁸⁶¹ A.g.e. s. 295.

⁸⁶² A.g.e. s. 295.

ve;

Tevcîh eylerse dânişverân dehre kazâ

Virür efendi zarûrî hemân kazâyâ rızâ ⁸⁶³ *

Cinâs-ı Mürekkeb: Kelimeleri mücerred olduğu halde sarf u nahve binâen edildikleri takdirde cinas-ı tam mürekkeb meydâna gelir.

Örnek:

Feryâdı anın değil mi vâhî

Bülbül de bilir mi âh u vâhı

Safâ ⁸⁶⁴

Cinas-ı gayr-ı tama Örnek:

Kıldı dehenin teg perîşân hâlimi hâlin senin

Bir gün ey bî-derd sarmazsın nedir hâlin senin

Fuzûlî ⁸⁶⁵

beytindeki “hal” () ile “hal” () kelimeleri buna örnektir.

Yine;

Meclis-i erbâb-ı dil bir lahza sensiz olmasın

Hürmetin inkâr eden ‘alemde hürmet bulmasın

Nefî ⁸⁶⁶ **

Burada da “hürmet” kelimesi birinde “haram” diğerinde “riâyet” anlamı vardır.

Cinas-ı Mânevî: İki ma’nâlı olarak zikredilen sözün, diğer ma’naları ile münâsebetli olmasına denir.

⁸⁶³ A.g.e. s. 295.

* Aynı örnek Mebâni’l-İnşâ’nın 231. sahifesinde ve Ta’lîm-i Edebiyat’ın 238. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁶⁴ A.g.e. s. 295.

⁸⁶⁵ A.g.e. s. 296.

⁸⁶⁶ A.g.e. s. 296.

** Aynı örnek Mebâni’l-İnşâ’nın 237. sahifesinde mevcuttur.

Cinas-ı lafzî ile mânevî arasındaki fark: Birisinde lafzın tekrîri, diğerinde ise ma'nânın tekrîri vardır. *

Örnek:

Dil mecrâ-yı aşkını dil-dâre açmadı

Bin dağ tâze açdı velî yâre açmadı

Es'ad ⁸⁶⁷

Buradaki “yâre” kelimesinde iki ma'nâ vardır: Biri “sevgilisine göstermedi” diğeri “yarayı açıp göstermedi” ma'nâlarıdır. Demek ki burada ma'nâ tekrârı yapılıyor.

Örnek:

Kismetindir gezdiren yer yer seni

Gâfil olma 'âkıbet yer yer seni ⁸⁶⁸

Eserin bu kısmı Ta'lîm-i Edebiyat'dan beri zikredilen ve cinasın yapılırken uyulması gereken hususları hakkında bilgi verir ve tavsiyelere ayrılmıştır.

* Bu meyandaki açıklamaların aynısını Ta'lîm-i Edebiyat'ta da bulmak mümkündür.

⁸⁶⁷ A.g.e. s. 297.

⁸⁶⁸ A.g.e. s. 297.

Edebiyat Lügati'nde Cinâs Bahsi :

Lügat'de bu sanata epeyce yer ayrılmıştır. “Lafzı bir, ma'nâsı ayrı olup bir ibârede bulunan kelimelere denir.”⁸⁶⁹ şeklinde tanımlar ve şu örneği verir:

Örnek:

“Eyleme vaktini zâyi’, deme kış yaz, oku yaz
Sünbül-zâde Vehbî⁸⁷⁰ *

Buradaki “yaz”lar cinastır.

Örnek:

Sen beni terk eyledin gitdin nihâyet yâd ile
Dilde kaldı sevdiğim, yâd-ı hazînin yâdigâr

Buradaki “yâd”lar cinastır.

Yazar cinası tam ve nâkıs olarak ayırdıktan sonra tam cinasları;

- Basit
- Mürekkebe olmak üzere ikiye ayırır.

Şu ana kadar verdiğimiz örnekler basite misâl teşkil eder.

Mürekkebe örnek ise;

Bir evde dü zen olsa düzen olmaz o evde
Keçeci-zâde Fuad Paşa⁸⁷¹

⁸⁶⁹ Tâhirî'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 31.

⁸⁷⁰ A.g.e. s. 31.

* Aynı örnek ve açıklama Mâlumât-ı Edebiyye'nin 295. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁷¹ A.g.e. s. 31.

mısraı örnek veriliyor. Burada “dü zen” ve “düzen” kelimeleri cinası oluşturur. Böyle mürekkebe cinaslara “cinas-ı müteşâbih”, imlâsı ayrı, lafzı bir bulunanlara “cinas-ı mefrûk” denir.

Örnek:

Uğrınız sadmesine her gelenin
Bu da bir çiftesi bir hergelenin ⁸⁷²

Mürekkebe cinasın bir de “mefrû” (yamalı) denilen çeşidi vardır ki bir kelime diğer kelimenin parçasından teşekkül eder.

Örnek:

Yokken güneşin eşi semâda
Bir eş görünürdü şemse mâda ⁸⁷³ *

Burada da “semâda” ile ikinci mısradaki “şems mâda” cinasları buna örnektir.

Yazar daha sonra eski belâgatçilere göre tam cinası;

1. Mümâsil,
2. Müstevfâ olmak üzere ikiye ayırır.

Mümâsil Cinası: Kelimelerin nev’i îtibâriyle uyumlu olması, yani isimse isim, fiilse fiil olması.

⁸⁷² A.g.e. s. 31.

⁸⁷³ A.g.e. s. 31.

* Aynı örnek Osmanlı Edebiyatı’nın 130. sahifesinde mevcuttur.

Örnek:

Meclis-i erbâb-ı dil bir lahza sensiz olmasın

Hürmetin inkâr eden âlemde hürmet bulmasın ⁸⁷⁴ *

beytindeki “hürmet” kelimesi gibi.

Müstevfâ Cinas: Kelimelerden birinin isim birinin fiil olması hâline denir.

Örnek:

Açmış kollarını yükselen çamlar

Her dalın ucundan ay nûru damlar

Benekli ışıklar altında damlar

Nakıştıran sanırsın baş yazmasında ⁸⁷⁵

koşmasındaki “damlar” kelimesi gibi.

Cinas-ı Gayr-ı Tam: Aralarında harflerin nev’i, adedi, harekesi ve sükûnu yönünden ihtilâf olan cinastır. Eğer bu ihtilâf harfin nev’i dolayısıyla olursa.

- Cinas-ı Lâhik **

Harfin adedi dolayısıyla olursa;

- Cinas-ı Nâkıs

Lâhike Örnek:

Bir vâkıdır bu kalbe âid

Olmaz sanırım beyânı zâid

ve;

Âdeme bir zehr-i tadrîci şerâb

Anlamış olsa bunu ehl-i şebâb ⁸⁷⁶

⁸⁷⁴ A.g.e. s. 31.

* Aynı örnek Mebânî’l-İnşâ 231. sahife, Mâlumât-ı Edebiyye 296. sahifede mevcuttur.

⁸⁷⁵ A.g.e. s. 32.

** Bu kadar ayrıntıyı daha önceki belâgatçilerin almadığını görmekteyiz.

⁸⁷⁶ A.g.e. s. 32.

Birinci beyitte “âid ile zâid” ikincisinde ise “şerâb ile şebâb”.

Cinas-ı nâkısta harflerin adetçe ihtilâfı da “başta”, “sonda” ve “ortada” olmak üzere üçe ayrılır diyen yazar şu örneği verir.

Örnek:

Vâdî-i huşkinde yok bir cür’a ya bir katre âb
Belki hâk-i sîne-çâki görmemiş zıll-i serâb ⁸⁷⁷

Burada “âb” ve “serâb” kelimeleri buna örnektir.

Yazar sonuç olarak bu sanatın ehemmiyetsiz olduğunu * ancak eskilerin buna nedense çok önem verdiğini söyleyerek bahsi bitirir.

⁸⁷⁷ A.g.e. s. 32.

* Menemenli-zâde Tâhir de aynı görüştedir. (Bkz. Osmanlı Edebiyatı’nda cinas bahsi s. 130.)

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Cinas Bahsi :

Buraya kadar gördüğümüz muhtelif tanım, tasnif ve örneklendirmelerin sistemleştirilmiş, nizâma sokulmuş hâlini Bilgegil Hoca'nın eserinde bulmak mümkündür. “Telhis ve Mutavvel” tercemesi ve dolayısıyla Süleyman Paşa'dan beri yazılan belli başlı belâgat kitaplarından yararlandığını zaman zaman zikreden Hoca, gayet karmaşık olan cinas sanatının tanım ve tasnifini yukarıda da söylediğimiz gibi bir nizâma getirmiştir. Hoca cinas bahsini şöyle inceler:

I. Lafızların birbirine göre durumları:

- ✓ Lafızların ya birbiriyle hiç ilgisi olmaz: Kitap, taş gibi.
- ✓ Ya da ilgili olurlar;
 - a. Zıt anlamlı lafızlar: Acı, tatlı gibi.
 - b. Yakın anlamlı lafızlar: İttihad, ittifak gibi.
 - c. Kökleri bir lafızlar: Tenâkuz, nâkız gibi.
 - d. Aralarında küll-cüzz, umûm-husûs ilgisi olanlar: Kitap, sahife gibi.
 - e. Benzer lafızlar:
 - ✓ Ma'nâ yönünden: Su, âb gibi.
 - ✓ Ses ve yazılış yönünden: Hâl, yaz gibi.

II. Cinas, lafızlar arasındaki ses ve yazı benzerliğine dayanır:

Burada Hoca, eski belâgat kitaplarındaki tanım ve tasniflere dikkat çekerek esas alınması gerekenin Ta'lim-i Edebiyat olduğu görüşünü vurgular. Ekrem'in yaptığı târif ve tasniflere değinir ki biz bunları çalışmamızda ilgili bahiste zikrettik.

Bundan sonra Hoca, “Cinas Çeşitleri” başlığı altında cinasın tanımını yapar ve cinası;

1. Tam,
2. Gayr-ı Tam olmak üzere ikiye ayırır. Daha sonra cinası oluşturan benzerlik yönlerini maddeleştirir:

1. Nev'i,
2. Sayısı,
3. Hey'eti,
4. Düzeni.

Bunlara ilişkin tafsilatları da muhtelif defalarda biz çalışmamızda zikrettik.

Hoca, daha sonra Tam Cinas'a geçer: Yukarıda zikredilen dört benzerlik yönünün olduğu cinaslar Tam Cinas'tır. ⁸⁷⁸ *

Tam cinas kendi içinde;

A. Mümâsil Cinas: İsmin isim, fiilin fiille teşkil ettiği cinastır. **

B. Müstevfâ Cinas:

Örnek:

Eyleme vaktini zâyi deme kış yaz oku yaz ⁸⁷⁹ ***

⁸⁷⁸ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 307-308-309.

* Dikkate şayan husus Hoca'nın buraya kadar şiir örnekleri yerine kelimeleri tercih etmesidir.

** Burada da örnekler kelimelerden seçilmiştir. (anı, an; dile, dili gibi.)

⁸⁷⁹ A.g.e. s. 311.

*** Aynı örnek Mâlumât-ı Edebiyye'de 295. sahifede ve Edebiyat Lügati'nde 31. sahifede mevcuttur.

Örnek:

Kısmetindir gezdiren yer yer seni
Gâfil olma âkıbet yer yer seni ⁸⁸⁰ *

Örnek:

Bağda mey içilüp nâleler eyler neyler
Sesi çıkmaz acaba bülbül uyur mu n'eyler ⁸⁸¹ **

Bunlara ilişkin tafsilatlar muhtelif defalarda yapıldığı için tekrarına lüzum görmüyoruz.

Daha sonra tam cinas yapı bakımından sınıflandırılır:

a. Basit Cinaz: Cinası oluşturan kelimelerin her ikisi de tek kelime olur.

Örnek:

Meclis-i erbâb-ı dil bir lahza sensiz olmasın
Hürmetin inkâr eden âlemde hürmet bulmasın ⁸⁸² ***

Örnek:

İsterim haftada bir nâme bu yaz
Yazacaksan dediğim vechile yaz ⁸⁸³ ****

b. Mürekkeb Cinaz:

⁸⁸⁰ A.g.e. s. 311.

* Aynı örnek Mâlumât-ı Edebiyye'de 297. sahifede mevcuttur.

⁸⁸¹ A.g.e. s. 311.

** Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'de 172 ve Mîzânü'l-Edeb'de 365. sahifede mevcuttur. (Hoca, bunu Belâgat-i Osmâniye'den aldığını söyler.)

⁸⁸² A.g.e. s. 312.

*** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'da 231, Mâlumât-ı Edebiyye'de 296 ve Edebiyat Lügati'nde 31. sahifelerde mevcuttur.

⁸⁸³ A.g.e. s. 312.

**** Aynı örnek Mâlumât-ı Edebiyye'de 295. sahifede “isterim” yerine “beklerim” şekliyle mevcuttur.

Örnek:

Bir evde (dü zen) olsa ol evde (düzen) olmaz ⁸⁸⁴ *

✓ Müteşâbih Cinâs:

Örnek:

Ol meh cefâyı sanma ki devrândan öğrenir
Bî-mihr ü bî-vefâlığı devr-andan öğrenir ⁸⁸⁵ **

✓ Mefrûk Cinâs:

Örnek:

Ruhsârını ey dilber âyineye benzetdim
Vah vah ne hatâ etdim ayı neye benzetdim ⁸⁸⁶ ***

Örnek:

Bizimle saltanat lâfin idermiş ol (Karamânî)
Hudâ fırsat virirse ger kara yire (karam anı) ****

✓ Merfû Cinâs:

⁸⁸⁴ A.g.e. s. 312.

* Aynı örnek Edebiyat Lügati'nde devrik şekliyle 31. sahifede mevcuttur.

⁸⁸⁵ A.g.e. s. 313.

** Aynı örnek Belâgat-i Osmâniye'de 172. ve Mizânü'l-Edeb'de 366. sahifede mevcuttur.

⁸⁸⁶ A.g.e. s. 313.

*** Aynı örnek "Ruhsârını cânın" şeklinde Mizânü'l-Edeb'in 366. sahifesinde mevcuttur.

**** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'da 238. sahifede mevcuttur.

Örnek:

Yokken güneşin eşi (semâda)

Bir iş görüyordu (şemse mâ)da ⁸⁸⁷ *

5. Tam Olmayan Cinaslar: (Dört benzerlikten biri bulunmaması.)

a. Eksik Cinas (Cinas-ı Nâkıs): Kelimelerdeki harf ihtilâfından doğar.

✓ Fazla harfin kelime başında bulunduğu cinaslar: (Cem, acem; Ok, çok gibi.)

Örnek:

Oğlum ey mâye-dâr-ı hüsn-i (hasen)

Seni bende güzel bilirsin (sen) ⁸⁸⁸

✓ Fazla harfin kelime sonunda olduğu cinaslar: (dîvân, dîvâne; od, oda gibi.)

Örnek:

Bize ey (bâdî)-i perîşânî olursan da

Dokun gâhî o zülf-i târmâra (bâdâ)-bâd

Seyyid Vehbî ⁸⁸⁹

✓ Fazla harfin ortada olması hali (Telhis): (dîl, dil; cem, câm gibi.)

Örnek:

(Cem) bezm-i (câm)ı kurduğün gün, şâd olun dedi;

Ey dil-harablar, için âbâd olun dedi

Yahyâ Kemal ⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ A.g.e. s. 314.

* Aynı örnek Osmanlı Edebiyatı'nın 130. ve Edebiyat Lügati'nin 31. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁸⁸ A.g.e. s. 315.

⁸⁸⁹ A.g.e. s. 315.

⁸⁹⁰ A.g.e. s. 316.

b. Mütেকârib Cinas: Yalnız birer harf ayrılık gösterir: (hâciş, hâciz; sevâb, cevâb gibi.)

Bu da kendi arasında;

1. Muzârî Cinas:

Örnek:

Zıll-i adlin hâris-i âfâtdır âfâkdan ⁸⁹¹

2. Lâhik Cinas:

Örnek:

(Mârân) gibi hep birbirini sokmada (yârân) ⁸⁹² *

Hoca'nın verdiği mensur örneklerde (Telemak'tan) Mebâni'l-İnşâ'da olduğu için buraya almıyoruz.

⁸⁹¹ A.g.e. s. 317.

⁸⁹² A.g.e. s. 317.

* Aynı örnek Mizânü'l-Edeb'de 367. sahifede mevcuttur.

c. Kalb Cinâs: Ekm, emel; kelef, felek gibi. ⁸⁹³ *

Örnek:

Önüne ebr-i siyâhı çekerek
Etdi pinhân-ı (kelef) bedrî felek

Muallim Nâci ⁸⁹⁴ **

Örnek:

(Cânî)ler içinde kaldı (Nâci)

Muallim Nâci ⁸⁹⁵ ***

Örnek:

(Gül)-rûhun hicriyle lâl olmuş gönül ey gonce-fem
Gel bana ben ağlayım bülbül gibi, sen bak da (gül) ⁸⁹⁶ ****

d. Muharref Cinâs: (Devr, dût; verd, vird; cennet, cinnet gibi.)

Örnek:

(Genc)-i istiğnâ ararsan yokla (künc)-i uzleti ⁸⁹⁷

e. Hattî Cinâs:

Örnek:

Dersen olayım kemâli hâiz ()
Tazyî'i zamânı görme câiz () ⁸⁹⁸

⁸⁹³ A.g.e. s. 317.

* Bu örnekler diğer belâgat kitaplarında mevcuttur.

⁸⁹⁴ A.g.e. s. 317.

** Aynı örnek "kalb" bahsinde Osmanlı Edebiyatı'nda 124., Türk Şiir Bilgisi'nde 481. ve Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda 56. sahifede geçmiştir.

⁸⁹⁵ A.g.e. s. 317.

*** Aynı örnek "beyit" halinde ve kalb bahsinde Osmanlı Edebiyatı'nın 124. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁹⁶ A.g.e. s. 318.

**** Aynı örnek Mebâni'l-İnşâ'nın 367. sahifesinde mevcuttur.

⁸⁹⁷ A.g.e. s. 319.

⁸⁹⁸ A.g.e. s. 319.

Bundan başka;

f. İştikak Cinas: “Esbâb, müsebbib” ⁸⁹⁹ *

g. İşâret Cinası: Bunu Türkçe’de pek kullanmadığı zikredilir.

Bilgegil Hoca, “Mânevî Cinas” başlığı altında eski belâgatçilerin bu sanatı nasıl açıkladıklarını anlatır. Özellikle Ta’lîm-i Edebiyat’tan yola çıkarak bazı beyitlerdeki cinasların gösterilmediği, bu beyitlerde aslında başka sanatların ilk planda olduğu vurgulanır. Bu bölüm eski belâgat kitaplarındaki “istidrad” bölümüne benzemekte bir nevî son olarak yazarın nihâî görüşlerini ihtivâ etmektedir.

⁸⁹⁹ A.g.e. s. 320.

* Aynı örnek “beyit içinde” Mizânü’l-Edeb’in 367. sahifesinde mevcuttur.

Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Cinâs Bahsi :

Diğer sanatlarda olduğu gibi bu sanatla ilgili tanımlama, tasnif ve örneklendirme tamamen diğer kitaplardan iktibas edilmiştir. Bu yüzden buradaki tanım ve tasniflere tekrar değinmiyoruz sadece örneklerin hangi kitaplardan alındığını zikredip geçiyoruz. *

* Edebî Sanatlar ve Tanınması, s. 31 1. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 31'de, 2. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 31'de, 3. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 31'de, s. 32 1. **Örnek:** Mebâni'l-İnşâ s. 238'de, 2. **Örnek:** Osmanlı Edebiyatı s. 130'da ve Edebiyat Lügati s. 31'de, s. 33 1. **Örnek:** Mebâni'l-İnşâ s. 231'de, Mâlumât-ı Edebiyye s. 236'da, Edebiyat Lügati, s. 32'de ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 312'de, 2. **Örnek:** Mâlumât-ı Edebiyye s. 295'te, Edebiyat Lügati, s. 32'de ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 311'de, s. 34 1. **Örnek:** Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 317'de, 2. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 32'de, 3. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 32'de, s. 35 1. **Örnek:** Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 315'te, s. 36 1. **Örnek:** Osmanlı Edebiyatı s. 124 ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 317'de, 2. **Örnek:** Osmanlı Edebiyatı s. 124'te ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri 317'de, 3. **Örnek:** Mizânü'l-Edeb s. 367'de ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 320'de, s. 37 1. **Örnek:** Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 318'de, 2. **Örnek:** Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 319'da, 3. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 31'de mevcuttur.

Türk Şiir Bilgisi'nde Cinâs Bahsi :

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde çok geniş olarak değerlendirilen cinâs bahsinin ayrıntılarını tekrar buraya almayacağız. Çok zengin bir örnek kadrosu olan eserin tüm örneklerini de buraya almak lüzumu hissetmiyoruz. Ancak kullanılan örnekler içinde diğer belâgat kitaplarında olanları işaretleyip bahsi bitireceğiz. *

* Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 467 - 3. beyit, Mâlumât-ı Edebiye s. 297 ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 311'de,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 468 - 8. beyit, Mâlumât-ı Edebiye s. 295 ve Edebiyat Lügati s. 31'de,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 469 - 2. örnek, Edebiyat Lügati s. 32'de,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 469 - 3. örnek, Belâgat-i Osmâniye s. 172 ve Mizânü'l-Edeb s. 365'te,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 469 - 6. örnek, Mizânü'l-Edeb s. 366'da,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 471 - 5. örnek, Edebiyat Lügati s. 32'de,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 471 - 6. örnek, Belâgat-i Osmâniye s. 172 ve Mizânü'l-Edeb s. 366'da,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 472 - 1. örnek, Belâgat-i Osmâniye s. 172'de,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 473 - 2. örnek, Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 319'da,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 475 - 2. örnek, Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 315'da,

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 476 - 4. örnek, Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 317'da mevcuttur.

Mebâni'l-İnşâ'da İştikak Bahsi :

Yazar iştikakı cinasın bir kolu olarak görür. Tanımını ise şöyle yapar: “Asıl ma'nâda iştikak ile beraber asıl olan harflerde de kelimâtının tevâfetine derler.”⁹⁰⁰

Örnek:

Nâr-ı astdır sipihr-i memâsât iderse de
Saf olmaz iddiâ-ı mesâfât iderse de

Olmaz bedel-i fevâ'et evkâta-i Nâbiyâ
Eyyâm eger telâfi-i mâfât ederse de
Nâbi⁹⁰¹

Örnek:

Nice bir hidmet-i mahlûk ile mâhzûl olalım
Sâ'il-i Hak olalım nâil-i mes'ûl olalım
Akalım pâyine bir bahr-ı heyyet bulalım
Sa'le-i himmetine mâ'î gibi mevsûl olalım
.....

Getür ey sâkî yeter eyledin işgâl bizi
Biz mânende mi bî-gış ile meşgûl olalım⁹⁰²

gazelinde, “sâil” ile “mes'ûl”, “sâle” ile “mevsûl”, “işgâl” ile “meşgûl” kelimelerinde iştikak vardır.

Yazar “şebh-i iştikak” diye bir isimlendirmenin de olduğuna değinir. Bunu; “Bir kelimedeki harflerin tümünün ve ekserîsinin öteki kelimenin içinde olması.”⁹⁰³ şeklinde tanımlar.

Örnek:

Ol hâli siyeh kim görünür ger dilbende
Sevdâ-ı sevdâdan eder dilleri hâlî⁹⁰⁴

⁹⁰⁰ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, s. 233.

⁹⁰¹ A.g.e. s. 233.

⁹⁰² A.g.e. s. 234.

⁹⁰³ A.g.e. s. 234.

⁹⁰⁴ A.g.e. s. 234.

Belâgat-i Osmâniyye’de İştikak Bahsi :

Ahmed Cevdet de bu sanatı cinasın bir kolu olarak görür.

Örnek:

“kâtib” ile “mektûb”, “kavl” ile “kâ’il” gibi. ⁹⁰⁵

Örnek:

Cevr-i dehr ile olur bûlbûl garâbe hem-nişîn

Yine şekvâ-yı garâb eyler garâbet bundadır ⁹⁰⁶

beytindeki “garâb” ile “garâbet” buna örnektir.

“Şebh-i İştikak” sanatı da cinasın bir koludur diyen yazar “hâl” ile “hâlî” * kelimelerini buna örnek verir.

⁹⁰⁵ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 174.

⁹⁰⁶ A.g.e. s. 174.

* Bu örnek Mebâni’l-İnşâ’da beyit içinde kullanılarak verilmiştir. (s. 234)

Ta'lim-i Edebiyat'ta İştikak Bahsi :

Yazar iştikak sanatını “ittihâd-ı iştikak, şebh-i iştikak” başlığı altında inceler. Diğer belâgatçiler gibi bu sanatı cinasın bir kolu olarak görür. Tanımını ise şöyle yapar: “Bir söz içinde muhtelif ma'nâlara kullanılan iki lafzın min-ciheti'l-iştikak-ı ittihad veya müşâbehâtından ibâretdir.”⁹⁰⁷

Örnek:

“‘akl”, “‘ıkâl” kelimeleri⁹⁰⁸ (Nergisî'nin bir cümlesinde alarak.)

Örnek:

“İfâdemi bir hal ile telakkî etdi ki ta'rîfine gönül dayanmaz. Bilmem ki nâm-ı mukaddes Ahmedî zevr-i zebân-ı ihtirâm olduğu zaman Ebû Leheb o mertebe lehîb-i ifşân-ı gazab olur muydu?”⁹⁰⁹

ve;

Felek dedikleri ol nâ-bekâr-ı sefliden
Nedir bu ehl-i dilin çekdiği 'azâb u elem
Bir iki mültezi mi eyledi havâle bana
Ki iştirâk ile eylemişler iltizâm-ı sitem

Nef'î⁹¹⁰

Yine;

Kabûl osun da kâşî isterse makbûl olmasın⁹¹¹ örnekleri bu sanata en güzel misalleri teşkîl eder. (Beyitte “iltizâm” ve “mültezim” kelimeleri iştikaktır.)

Bu sanat yapılırken anlamı bir yana bırakılır sırf kelime oyunu düşünülürse bunun bir cinas-ı âdiyeden başka bir şey olmayacağını vurgulayan yazar; bunun edebî nazardan sâkıt olacağı görüşündedir.

⁹⁰⁷ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, s. 445.

⁹⁰⁸ A.g.e. s. 345.

⁹⁰⁹ A.g.e. s. 346.

⁹¹⁰ A.g.e. s. 346.

⁹¹¹ A.g.e. s. 346.

Örnek:

Olmuş rakîb bezmine yârin nedîm-i hâs

Nevbet ererse ‘âşika seyr et nedâmeti

Reîsü'l-Küttâb Ârif⁹¹²

beyti de buna örnek gösterilir.

Şebh-i İştikak:**Örnek:**

Hükûmet hikmet ile müşterekdir

Vezîr olan hakîm olmak gerekdir

Fuad Paşa⁹¹³

beyti örnek verilerek bu bahis netîcelendirilir.

⁹¹² A.g.e. s. 346.

⁹¹³ A.g.e. s. 347.

Osmanlı Edebiyatı'nda İştikak Bahsi :

Yazarımız cinasın envâından addettiği bu sanatın tanımını; “Min-ciheti’l-ıştikak-ı müttehid olan kelimâtı bir ibârede cem etmekten ibârettir.”⁹¹⁴ şeklinde yapar.

Örnek:

“Hakîkat halde lafza edebiyâtın me’hûz-ı ıştikakı edeb ise ma’nâ-i edebî masdar-ı intişârı edebiyatdır denilebilir.”⁹¹⁵

ve;

Hükûmet hikmet ile müşterekdir

Vezîr olan hakîm olmak gerekdir⁹¹⁶ *

örneklerini veren yazar, bu sanatın hüsn ü isti’mâl edilmek kaydıyla pek güzel bir sanat olduğunu, ancak bunun gayrinde isti’mâli hâli hâlinde pek meziyet arz etmez diyor ve şu örneği veriyor.

Örnek:

Ne sayarsın bana meşgalî

Öyle şeylerle ıştırîl edemem⁹¹⁷

Bu beyitteki ıştırîl’in edebî nazardan ma’dûd olması gerektiğini vurgular ve bahsi bitirir.

⁹¹⁴ Menemenli-zâde Tâhir, Osmanlı Edebiyatı, s. 133.

⁹¹⁵ A.g.e. s. 133.

⁹¹⁶ A.g.e. s. 133.

* Aynı örnek Ta’lîm-i Edebiyat’ın 347. sahifesinde mevcuttur.

⁹¹⁷ A.g.e. s. 134.

Mizânü'l-Edeb'de İştikak Bahsi :

Said Paşa da iştikakı cinasın bir kolu olarak görmüş diğerlerinden farklı olarak da müstakil bir başlık altına almamıştır.

Çalışmamızda, cinas bahsini işlerken Said Paşa'nın değindiği bu bölümü (cinas-ı iştikak) ve tek örneği çalışmamıza almıştık. * Bu yüzden tekrar buraya almıyoruz.

* Bkz. Cinas-ı İştikak: s. 359 (Bizim çalışmamızda) Mizânü'l-Edeb s. 368.

Mâlumât-ı Edebiyye’de İştikak Bahsi :

“Bir madde-i asliyye ile anın bir ve daha ziyâde müştekatını ibârede cem’ ve telfik etmektir.”⁹¹⁸ tanımını yaptıktan sonra şu örneği verir.

Örnek:

Felek dedikleri ol nâ-bekâr-ı sefiliden
Nedir bu ehl-i dilin çekdiği azâb u elem
Bir iki mültezimi eyledi havâle bana
Ki iştirâk ile eylemişler iltizâm-ı sitem⁹¹⁹ *

Örnek:

Kişver Çine mi düştü gezerek
Ya nedir bu nefs-i nâfe-i şemim
Etdi bir demde meşâme teşmîm
Bu kadar neşr-i şemîm etmez idin
Olmasan turre-i dilberde mukîm
Nef’î⁹²⁰

Yukarıdaki beyitlerde “şemîm, meşâm, teşmîm” kelimeleri ile iştikak yapılmıştır.

⁹¹⁸ Şehabeddin Süleyman, M. Fuad Köprülü, Mâlumât-ı Edebiyye, C. II, s. 298,

⁹¹⁹ A.g.e. s. 298.

* Aynı örnek Ta’lîm-i Edebiyat s. 346’da mevcuttur. Yazarlar dipnotlarında bunu Ta’lîm-i Edebiyat’tan aldıklarını zikrederler.

⁹²⁰ A.g.e. s. 299.

Edebiyat Lügati'nde İştikak Bahsi :

“Bir maddeden müştak kelimelerin bir ibârede bulunmasıdır.”⁹²¹ tanımını yapan yazar;

Örnek:

“En basit bir câhilin meçhulâtı, en derin bir âlimin mâlumâtından çok fazladır.”⁹²² örneğini verir. Burada “câhil ile meçhulât”, “âlim ile mâlumât” kelimeleri iştikaka örnektir. Yine;

Örnek:

Murâd ederse müsebbib bir âdemin kârın
Yed-i teşebbüsünü cüst ü cû eder esbâb⁹²³ *

Burada “müsebbib” ile “esbâb” kelimeleri iştikaka örnektir.

Şibh-i İştikak: Aynı maddeden müştak gibir görünen ancak öyle olmayan kelimelerin biraraya getirilmesidir.

Örnek:

Dûd-ı âhı kimsenin eflâke memdûd olmadı
Şu'le-i tîğın olaldan dehr içinde rûşenâ⁹²⁴

Burada: “dûd” ile “memdûd” kelimeleri;

Örnek:

Elemin Kays'e etme dil-i mahzûnun
Yok idi aklı, ne derdi var idi Mecnûn'un⁹²⁵

beytinde: “Kays” ile “kıyâs” kelimeleri;

⁹²¹ Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 74.

⁹²² A.g.e. s. 74.

⁹²³ A.g.e. s. 74.

* Aynı örnek ve açıklama Mizânü'l-Edeb'de 368. sahifede mevcuttur.

⁹²⁴ A.g.e. s. 74.

⁹²⁵ A.g.e. s. 74.

Örnek:

Kays'e değildir hâtûrâtım makis

Mahbes-i şâhin-i belâdır serim ⁹²⁶

beytinde: “Kays” ile “makis” kelimeleri bir başka şibh-i iştikaktır.

⁹²⁶ A.g.e. s. 74.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde İştikak Bahsi :

Bilgegil Hoca, sanatın tanımını yaptıktan sonra günümüz Türkçesinden örnekler vererek bahse girer.

Örnek:

“dur, durgun”, “soy, soydaş”, “ver, vergi” gibi. ⁹²⁷

Şiirden örneklerde ise;

Örnek:

Gönül kim mazhar-ı esrâr-ı fakr-ı fahr-i âlemdir

Felekler müftehîdir şimdi feyz-i iftihârımdan ⁹²⁸

beytini misâl olarak verir. Burada “fahri, müftehir, iftihar” kelimeleri arasında iştikak vardır.

Örnek:

Âşıka ma'şûkdan bilmem bu istiğnâ nedür

Fuzûlî ⁹²⁹

Burada “âşuk ile ma'şûk” kelimeleri;

Örnek:

“Hatâyı tashîh için, ne yapalım ki en büyük hatâ musahhihden sâdır oluyor!...”⁹³⁰

Bu cümlede “tashîh ile musahhih” kelimeleri;

⁹²⁷ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 326.

⁹²⁸ A.g.e. s. 326.

⁹²⁹ A.g.e. s. 327.

⁹³⁰ A.g.e. s. 327.

Örnek:

İlm bir lücce-i bî-sâhildir
Anda âlim geçinen câhildir

Nâbî⁹³¹

beytinde “ilm ile âlim” kelimeleri;

Örnek:

Ne efsûn-kâr imişsin ah ey dîdâr-ı hürriyyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten

Namık Kemal⁹³²

Burada da “esir ile esâret” kelimeleri iştikaka örnektir.

Şibh-i İştikak:

Gönülde dâiye-i mâl emel yüzündendir
Nümûd-ı silk-i kanâ’at kesel yüzündendir
Kitablarda medârisde bahs eder tullâb
Kitâb cildi anın çün cedel yüzündendir

Nâbî⁹³³

Burada “mâl, emel”, “silk, kesel”, “cild, cedel” kelimeleri arasında ise şibh-i iştikak vardır.

Örnek:

Hükûmet hikmet ile müşterekdir
Vezîr olan hakîm olmak gerektir⁹³⁴ *

Burada da “hikmet ile hükûmet ve hakîm” kelimeleri şibh-i iştikak sanatı oluşturuyor denir ve bahis bitirilir.

⁹³¹ A.g.e. s. 327.

⁹³² A.g.e. s. 327.

⁹³³ A.g.e. s. 328.

⁹³⁴ A.g.e. s. 328.

* Bu örnek Ta’lîm-i Edebiyat’da 347. ve Osmanlı Edebiyatı’nda da 133. sahifede mevcuttur.

Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda İştikak Bahsi :

Yazar sanatın tanımını yaptıktan sonra şu örneği verir.

Örnek:

Bir ‘ayş ki mevkûf ola keyfiyyet-i hamse
‘Ayyaşına yuf hamrine hammârına hem yuf
Rûhî-i Bağdâdî ⁹³⁵

Burada “ayş ile ayyâş”, “hamr ile hammâr” kelimelerinde iştikak sanatı vardır.

Örnek:

Gözlerim gözler iken oldu gözün gözüme dûş
Göz ucile gözedirken göze göz oldu fiten
Aydınlı Visâlî ⁹³⁶

Burada da “göz’den” türetilen tüm kelimeler iştikak sanatını oluşturur.

Şibh-i İştikak:

Hükûmet hikmet ile müşterektir
Vezîr olan hakîm olmak gerektir
Fuad Paşa ⁹³⁷ *

⁹³⁵ Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatlar ve Tanınması, s. 54.

⁹³⁶ A.g.e. s. 55.

⁹³⁷ A.g.e. s. 55.

* Aynı örnek Ta’lîm-i Edebiyat s. 347, Osmanlı Edebiyatı s. 133 ve Edebiyat Bilgi ve Teorileri s. 328’de mevcuttur. Dikkate şayan nokta iştikak sanatında bütün belâgatçiler orijinal örnekler de verirken şibh-i iştikaka görüldüğü üzere hep bu örnek verilmiştir.

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nde İstikak Bahsi :

Yazar sanatın tanımını (şibh-i istikakla beraber) yaptıktan sonra açıklama yapmadan on sekiz ayrı beyti örnek verir. Tümünü buraya almanın (açıklamaları olmadığı için) gereksiz olduğunu düşünüyoruz. *

* Eserde sadece şibh-i istikaka verilen iki örnek diğer belâgat kitaplarında mevcuttur.
 Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 484 - 1. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 74'te,
 Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 485 - 1. **Örnek:** Edebiyat Lügati s. 74'te mevcuttur.

Mebâni'l-İnşâ'da Tarsi' Bahsi :

Eserde tarsi' şöyle tanımlanır:

“Her iki fasıldan birinde bulunan elfâzın cümlesinin diğerinde mevcûd elfâzın cümlesine vezin ve kafiyece tevâfukuna denir.” ⁹³⁸

Örnek:

Havân eshâb kerem açıldı ve nân-ı erbâb hemem saçıldı ⁹³⁹
cümlesinde “havân ile nân”, “ashâb ile erbâb”, “kerem ile hemem”, “açıldı ile saçıldı” kelimeleri vezin ve kafiyece birbirine müsâvîdir.

Örnek:

“Beşerde dâim olan kemâldir cemâl meçhûl olur eserde kâ'im olan makâldir ma'l müstakil olur.”

Tasvîr-i Efkâr ⁹⁴⁰

Örnek:

“İkbâl-i kerem hilkât-i erbâb hememdir şehbâl-i hemîm ziynet-i ashâb-ı kerîmdir.” ⁹⁴¹

Bu iki örnekte de, “beşer, eser”, “dâim, kâim”, “kemâl, makâl”, “cemâl, ma'l” kelimeleriyle; “ikbâl, şehbâl”, “kerem, hemem”, “hilkat, ziynet”, “ashâb, erbâb” ve “hemîm, kerîm” kelimeleri vezin ve kafiye yönünden birbirine müsâvîdir.

Örnek:

Ol leb-i şîrîn bu reh-i rengîn sin-i sanem-i çin
Tenin şekerdir rîşin kamerdir sanma beşerdir
Serv-i revândır hûr-i cânândır

Kâşîfî ⁹⁴²

örneği verilerek bahis bitirilir.

⁹³⁸ Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. I, s. 206-207.

⁹³⁹ A.g.e. s. 207.

⁹⁴⁰ A.g.e. s. 207.

⁹⁴¹ A.g.e. s. 207.

⁹⁴² A.g.e. s. 208.

Belâgat-i Osmâniyye'de Tarsi' Bahsi :

Eserde tarsi' sanatı “muvâzene” adıyla geçmektedir. “Fâsılaların veznen mütesâvî olmalarıdır.”⁹⁴³ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

‘Aleme câm saga sunduğu dem bâkî felek

Bir kadeh sunmadı kim vermeye bir türlü kesel⁹⁴⁴

beytindeki “felek” ile “kesel” gibi.

Yazar, fâsıla ile kastettiği şeyini nesirde fıkraların nazımda mısraların son kelimeleridir diyor.

“Eğer fâsıladan başka diğer cezvelerin cümlesi yahud ekseri veznen mukâbilleri gibi olur ise mümâsile tesmiye olunur.” der ve şu örneği verir.

Örnek:

Meşîr saltanat-ı ‘akl-ı musavver

Penâh-ı memleket ‘adl-i mücessim

⁹⁴³ Ahmed Cevdet, Belâgat-i Osmâniye, s. 174.

⁹⁴⁴ A.g.e. s. 174.

Ta'lim-i Edebiyat'ta Tarsi' Bahsi :

Yazar secinin bir bölümü olarak ama müstakil bir başlık altında inceler. “Nazım ve nesirde müşterek olarak bir mısraı veyahud bir cümle veya fikrayı teşkil eden kelimelerin ikiden ziyâdesi diğer mısrada veyahud diğer cümle ve fıkra mukâbilleri bulunan kelimât ile hem vezin ve hem kafiye olmasından ibarettir.”⁹⁴⁵

Nazma Örnek:

Eczâyı beşer câlib-i ta'cil-i fenâdır
İbkâ-yı eser-i mûcib-i tahsil-i bekâdır
Kemâl⁹⁴⁶

Nesire Örnek:

“Hakkâniyyet-i nâm-ı celîline müste'ad olan savlet ü ric'atında nev fık-ı rebanı-ı ma'inin - nefsâniyyet-i kâm rezîline müstenid olan haffet ü şiddetinde kahr-ı âsmânı karînin olur.”

Abdülhak Hâmid⁹⁴⁷

örneklerini vererek bahsi bitirir.

⁹⁴⁵ Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, s. 355.

⁹⁴⁶ A.g.e. s. 356.

⁹⁴⁷ A.g.e. s. 356.

Osmanlı Edebiyatı'nda Tarsi' Bahsi :

Eserde tarsi' şöyle tanımlanır:

“Tarsi' bir cümle veya mısraın evâhinde bulunan kelimâtın ikiden ziyâdesi diğer cümle veya mısrada mukâbilleri bulunan kelimelere mezvûn u mukaffâ olmaktadır ki hem nesirde hem şiirde rastlanır.”⁹⁴⁸

Şiire Örnek:

Ta bula âsâr-ı gerdûn inhedâm
Ta ola eş'ar mezvûn-ı ber devâm
Bulmasun binyan-ı ikbâlin hatâm
Olmasın dîvân-ı iclâlin temâm
Bî-hazân kalsun bahr-i gülşenin
Müste'an olsun karar-ı düşmenin⁹⁴⁹

Nesre Örnek:

“Basit-i 'âlemde medâyyini 'azîme inşâsıyla revâbet-i ictimâ'i teşyîd ediyor muhîti 'azamda sefâyin-i cesîme peydâsıyla vesâit-i intifâ'ı tezyîd ediyor.”⁹⁵⁰
örneklerini vererek bahsi bitirir.

⁹⁴⁸ Menemenli-zâde Tâhir, Osmanlı Edebiyatı, s. 138.

⁹⁴⁹ A.g.e. s. 139.

⁹⁵⁰ A.g.e. s. 139.

Mizânü'l-Edeb'de Tarsi' Bahsi :

Yazar, bu sanatı muvâzene başlığı altında inceler. “Veznen mukâbiliyle müsâvî ve secî sûretini gayr-i hâvî kelimenin, nazmca kafiye mukâbil olacak mevkîde veznen kafiye ile mütesâvî bir lafzın bulundurulması.”⁹⁵¹ şeklinde tanımlar.

Örnek:

Âlim-i efrûz âfitâb-ı âsımân ‘azîz-i veche
Meserdâre-i tâcedâr-ı tahtgâh ‘âdil-i vedâd⁹⁵²
beytindeki; “azîz”, “vech” ile “âdil, vedâd” kelimeleri;

Örnek:

Sözin idrâk edemez fehm idüp
Fehmine erişmez ‘akl-ı hâkim⁹⁵³
beytindeki; “fehm edip” ile “akl-ı hâkim” kelimeleri;

Örnek:

Behâd-ı cilvesinde şûh-ı tâb-ı hevâ müzemmer
Sevâd-ı peykerinde rûh-ı berk ü sâ’ikâ med-gam⁹⁵⁴
beytindeki; “müzemmer” ile “med gam” gibi.

⁹⁵¹ Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, s. 372.

⁹⁵² A.g.e. s. 373.

⁹⁵³ A.g.e. s. 373.

⁹⁵⁴ A.g.e. s. 373.

Mâlumât-ı Edebiyye’de Tarsi’ Bahsi :

Eserde tarsi’;

“Secînin daha ziyade mukîdi bulunan bu san’at nesir ve nazım için müşterektir. Bir mısradaki yahud bir cümlede bulunan kelimelerin ikiden ziyâdesinin harekât, sükûnet, hülâsa vezin ve kâfiye îtibâriyle müteşâbihinin diğer cümle ve mısradaki tekrarına ‘tarsi’ denir.”⁹⁵⁵ şeklinde tanımlanır.

Örnek:

Menbâ-ı enhâr-ı âb-ı mekrûmet

Matta’-i envâr-ı tâb-ı merhamet

Perde-i endâz-hafâ-i yây bütün

Rûşenâ sâz-ı hebâ yây-ı fûnûn

.....

.....

Lutf u muharri meş’ar-ı dâr-leyim

‘Anf u kahrı muhbir-i nâr cehbim

Ziyâ Paşa⁹⁵⁶

Örnek:

“Ey melek-i ‘alâm! Vay melek-i ‘azme-i ‘ânâm! Sen ol mevcûdsun ki gül ruhsârı anmam ârhâmda takdîr güle peydâ eylersin! Sen ol mebdâ’sın ki ruhsâr-ı gülü-i rahm anmamda tedbîr güle hûyda eylersin.”

Sinan Paşa⁹⁵⁷

örneklerini veren yazar tarsi’ yapmak için kalemi ele almak doğru değildir der. Güzel tarsi’ yapmak için tâbî’ olmak gerektiğini vurgulayan yazar, bunun dışında yapılan tarsi’nin sönük kalacağını söyler. Ve şu sözü ekler:

“En büyük san’at, sanatsız görünebilmektir.”⁹⁵⁸

⁹⁵⁵ Şehâbeddin Süleyman, M. Fuad Köprülü, Mâlumât-ı Edebiyye, s. 356.

⁹⁵⁶ A.g.e. s. 357.

⁹⁵⁷ A.g.e. s. 357.

⁹⁵⁸ A.g.e. s. 357.

Edebiyat Lügati'nde Tarsi' Bahsi :

Lügatde tarsi' başlığı altında bir sanat yoktur. Tarsi' dediği ve musarrâya atıfta bulunduğu sanatın tanımı -ve adını- şimdiye kadar muvâzene, mümâsile isimleriyle de görmüş, secî sanatı içerisinde incelendiğine tanık olmuştuk. Lügatde de durum aynıdır. “Murassâ ve musarrâ” adıyla burada zikredilen sanatların ise tamamıyla tarsi' sanatında tekâbül etmediğini görüyoruz. * Ancak yapılan tanım ve irâd olunan örneği almakla iktifâ ediyoruz. Zaten bu bahsi de secî bahsinin içinde verir.

Yazar secî bahsinde: “Secîde esas, fâsılaların, yani fıkra ve mısra sonlarındaki kelimelerin son harfleri birbirinin aynı olmasıdır. Daha açıkçası “revî” uygunluğudur. Secîlerin veznen de tam, yahut yarı uygun olması vardır ki:

1. Tam uygun olanlara: Secî-i mütevâzi,
2. Yarım uygun olanlara: Secî-i mutarraf,
3. Tarsi' olanlara da: Secî-i murassâ denir.”⁹⁵⁹ diyor ki üçüncü bahis bizimde mevzûumuzdur.

Örnek:

“Sözlerim evsâfınıza münhasır, gözlerim eltâfınıza muntazırdır.”⁹⁶⁰
 ibâresinin iki cümlesini teşkil eden altı kelimedenden ikişer tanesinin birbiriyle veznen ve kafiyyeten uygun olduğundan bu tür secîye “musarrâ” denir. Dedikten sonra secî örneği teşkil eden misaller verir.

* Bkz. Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, s. 104 (murassâ, musarrâ bahsi).

⁹⁵⁹ A.g.e. s. 132.

⁹⁶⁰ A.g.e. s. 132.

Edebiyat Bilgi ve Teorileri'nde Tarsi' Bahsi :

Bilgegil Hoca'nın tanımı şöyledir:

“Bir fıkra veya mısradaki ikiden fazla kelime arasında vezin ve revî yahut onun yerini tutan harf bakımından uygunluk bulunmasına tarsi' denir.”⁹⁶¹ diyen Hoca, buna “murassâ”da dendiğini zikreder.

Nesre Örnek:

“Ol âyet-i mensuh gibi me'mû'ü'l-amel ben ümmet-i mensuh gibi maktû'ü'l-emel.”⁹⁶²

Nazma Örnek:

Bekâ Yezdân'a şâyândır fenâ ekvâna evlâdır

Vefâ insana çesbândır cefâ hayvâna ahrâdır⁹⁶³

örneklerini veren Hoca, başka bir açıklama gereği duymaz ve bahsi bitirir.

⁹⁶¹ Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, s. 340.

⁹⁶² A.g.e. s. 341.

⁹⁶³ A.g.e. s. 341.

Edebî Sanatlar ve Tanınması'nda Tarsi' Bahsi :

Yazar tanımını yaptıktan sonra şu örneği verir:

‘Akl ü hisâb mâ’il-i tedbîr eder bizi

Nakl ü kitâb kâ’il-i takdîr eder bizi

Şinâsî⁹⁶⁴

Nesre Örnek:

“Basit-i ‘âlemde medâyin-i ‘azîme inşâsiyle revâbıt-ı içtimâ’î teşyîd ediyor.
Muhît-i ‘azamda sefâyin-i cesîme peydâsiyle vesâ’it-i intifâ’ı tezyîd ediyor.”

Namık Kemal⁹⁶⁵ *

Yukarıdaki beyit ve cümlelerde kelimeler, kafiye ve yüklem birbiri ile aynı
vezinli olarak düşürülmek suretiyle tarsi’ yapılmıştır.

Bu açıklamalarla bahis bitirilir.

⁹⁶⁴ Soysal, M. Orhan, Edebî Sanatlar ve Tanınması, s. 90.

⁹⁶⁵ A.g.e. s. 90.

* Aynı örnek Osmanlı Edebiyatı s. 139’da mevcuttur.

Örneklerle Türk Şiir Bilgisi'nde Tarsi' Bahsi :

Bu sanata “tevâzün” de dendiğini belirten yazar bu yolla yazılmış şiirlere de “murassâ” denir dedikten sonra açıklama yapmadan örnekleri sıralar. * Biz burada müşterek örnekleri vermekle iktifâ ediyoruz. **

* Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 488.

** Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 488 - 9. beyit: Edebî Sanatlar ve Tanınması s. 90'da, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 488 - 10. beyit: Mâlumât-ı Edebiye s. 357'de, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, s. 488 - 11. beyit: Ta'lim-i Edebiyat s. 356'da mevcuttur.

DEĞERLENDİRME

Çalışmamızda ele aldığımız, muhtelif belâgat kitaplarındaki “Edebî Sanatlar” bahislerinin tanım, tasnif ve örneklendirme bölümlerinde görülen uyumsuzluk mevzûu bir kere daha belgelendirilmeye çalışılmıştır.

Kitapların basım tarihleri dikkate alınarak bakıldığında sanatlara verilen isimlerde farklılık görülmektedir. Yine sanatların tasniflerinde farklılıklar göze çarpmaktadır.

Meselâ: Mebânî’l-İnşâ’da teşbihin erkanı sayılırken verilen üç maddede “Edat-ı Teşbih” bahsi yoktur. Daha sonra müstakil bir başlık altında incelenir. Bu belâgat kitaplarının yazarları teşbih ve istiâreyi içiçe bir sanat olarak görüyorlar. Belâgat-i Osmâniyye’de tek fark olarak “Tarafeynin her ikisinin de zikri” gereği vurgulanır. Taraflardan birisi zikredilmezse istiâre olur denir (s. 35). “Teşbihten Garz” başlıklı açıklamaların tarih itibarıyla yeni belâgat kitaplarında gereksiz bir malumat olarak addolunduğunu görmekteyiz. Ta’lîm-i Edebiyat’ın mecaz bahsinde tasnif bakımından diğerlerine göre bir farklılık görülür. Mecazlar bu bahiste a. Mecâz-ı Tahayyülî b. Mecâz-ı Teblîğ olarak ayrılmış olup teşbih ve istiâre tahayyülî bahsine dahil edilmiştir.

Ele aldığımız sanatların bazıları ise müstakil değil, başka bir sanatın kolu olarak değerlendirilmiştir.

Meselâ: İştikak sanatı bir çok belâgat kitabında cinas başlığı altında incelenmiştir. Üna kalb ve aks sanatı da dahildir. Hattâ bunların kitaplardaki isimleri bile farklıdır. Meselâ: Aks: Tard ü Aks, Cinaz: Tecnis gibi isimlerle zikredilir. Yine tevriye bahsi tamamen açık değildir. Belâgat-i Osmâniyye’de bu sanat ihâm olarak zikredilir. Ta’lîm-i Edebiyat’ta tevriye ve telmih aynı başlık altında anlatılır. Mâlûmât-ı Edebiyye’de tevriye bahsi ta’rîz ve kinâye bahsinin içinde zikredilir. Edebiyat Lügati’nde ise bir kaç sanat telvihât başlığı altında zikredilir ki bu da bize bu sahada henüz bir tanımlama boşluğunun olduğunu göstermektedir.

Belâgatçilerin bazıları kendilerine özgü tasnifler de yapmışlardır. Edebî sanatları “Sanâyî-i Lafziyye”, “Sanâyî-i Hayâliyye”, “Sanâyî-i Fikriyye” gibi bölümlere ayıran belâgatçilerin yanısıra bunlara “Sanâyî-i Mâneviyye” başlığını ekleyenler; “İlm-i Bedî”, “İlm-i Beyân” gibi başlıklar altında sanatları inceleyen belâgatçiler vardır. Bu hususta bütün bu kitapların bir süzmesi olan Edebiyat Bilgi ve Teorileri adlı eserin tasnifine mutâbık olmanın en doğru olduğu kanaatindeyiz.

Zikredilen farklılıkların yanısıra çalışmamızda görülen bir başka unsur da örneklendirmelerdeki dikkate değer benzerliklerdir. Çalışmamızın özünü teşkil eden bu konuyu, dipnotlar ve özellikle (*) işareti ile sunmaya çalıştık.

Gördük ki basım tarihleri yenileşen günümüze yaklaşan kitaplardaki örnek ve tasnif aynılığı had safhaya ulaşmıştır.

Giriş bölümünde söylendiği gibi bine yakın dipnotu ve bunları destekleyici bilgileri sunan özel işaretli notu olan bu çalışmanın asıl amacı kimin kimden etkilendiğini, hangi eserin orjinal, hangi eserin nerede ise tercüme veya iktibaslardan teşekkül ettiğini ortaya koymaktır. Yine belirtelim ki verilen örnekler ve varsa açıklamaları çalışmamıza aynen alınmış, bunun dışında kendi yorumlarımız çalışmaya dahil edilmemiştir.

“Edebiyat Bilgi ve Teorileri” adlı eserde dipnot verilmeden, bazen hiç bahsedilmeden “Mebânî’l-İnşâ, Belâgat-i Osmâniyye ve özellikle Mizânü’l-Edeb”den yapılan alıntıları, Tâhirü’l-Mevlevî’nin “Edebiyat Lügati”nden yapılan iktibasları, örnek ve açıklamaları, tanımları, tasnifteki benzer unsurları diğer eserlerde olduğu gibi işaretlemeye çalıştık.

Cem Dilçin’in “Türk Şiir Bilgisi” adlı eserinde de örnekler ve tanımlamalar bazında kendinden önce yayınlanan kitaplardaki benzerlikler işaretlenmiştir. Tasnif ve örneklere yorum getirme hususunda ise bu eserde herhangi bir ayrıntı olmadığı için

çalışmamıza da alınamamıştır. Yazar herhangi bir bahiste tanımladığı söz sanatına bir dizi örnek vermiş yorumunu, sanatını bulma işini ise okura tevdi etmiştir.

M. Orhan Soysal'ın "Edebî Sanatlar ve Tanınması" adlı eserinin akademik bir çalışmadan uzak olduğunu, benzerlik arzettiği ve kendinden önce yayınlanmış diğer kitaplardan iktibas edildiği alenî olan yanlarını tek tek işaretledik. Neticede Tâhirü'l-Mevlevî'nin "Edebiyat Lügati"ni yakın zamanlı olması bakımından da "Edebiyat Bilgi ve Teorileri"ni takip etmiştir.

Basım tarihleri eski olan eserlerde de bu durum söz konusudur. Hemen hemen bütün edebiyatçıların -bu sahayla uğraşan- mutabık oldukları belâgatın "millîleşmesi" yolundaki ilk eser sayılabilecek -ki Kazım Yetiş de muhtelif kereler zikredilen makalasinde aynı görüşü zikreder- Ta'lim-i Edebiyat'ta "Mebâni'l-İnşâ" ve daha sonra basılan "Belâgat-i Osmâniyye"den alıntılar vardır. Bunlar da ilgili bahislerde titizlikle işaretlenmiştir.

Çalışmamızın özünün söz sanatları sahasındaki bilgilere farklı bir yorum getirmek değil, günümüze kadar ulaşan ve halen tasnif ve tanımlamalarında, örneklerinde kesinlik kazanamayan "söz sanatları" mevzuunda konuyla ilgili belli başlı kaynakların ne dediğini bir araya getirmek olduğunu tekrar ifade etmekte fayda görüyoruz. Bununla beraber böyle geniş bir çalışmanın uygun bir zaman dilimi içerisinde yapma arzusunda olduğumuzu söyleyebiliriz.

Basım tarihleri eski olan eserlerde örneklerin satır içlerinde, maddeleştirmeden, satır başı yapılmadan verildiğini giriş bölümünde dile getirmiştik. Bu usulle yazılan kitaplarda bugünkü tafsilatı beklemeninse yanlış olacağını yukarıdaki sözlerimizi teyit maksadıyla zikretmek isteriz.

Netice itibariyle çalışmamız, on ayrı eserden derlenmiş nazım ve nesir örnekleri ile neredeyse bir antoloji özelliği de arzeder. Edebiyatımızın mümtaz şahsiyetlerinin, ele alınan sanatlar hakkındaki görüşleri, tanımları, tasnif denemelerini vermesi

bakımından da on ayrı eserin bir hülasası cihetiyle kaynak teşkil eder. Bu on ayrı eserin orjinalitesi üzerinde ise sağlam delillere, orjinal metinlere dipnotlar yoluyla dikkat çekerek fikir edinmemizi sağlamaktadır. Verilen örneklerin bolluğu yönünden ise bu güne kadar yazılmış belâgat kitaplarının en zengini, en muhtevalısı olma özelliğini de taşımaktadır.

Yine bu kitaplardan hareketle çalışmamız o dönemin “kültür dili” hakkındaki fikirlerimize yenilik katacak mahiyettedir.

Eserlerden aynen aktardığımız bazı ıstılahlar da çalışmamıza farklı bir görünüm katmaktadır. Nerede ise yüzyirmi-yüzotuz yıla varan bir zaman dilimi içerisinde dildeki değişiklikleri -aynı konular üzerinde- değişiklikleri de yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Yine atasözleri, vecizeler, bugün pek az kullanılan veya hiç kullanılmayan deyimler, ıstılahlar dil yönüyle birlikte XIX. yüzyılın folklorik özelliklerinden, çalışmamıza küçük ayrıntılar taşımıştır.

İçtimai hayatın bazı unsurlarını eserlerine doğal olarak yansıtan yazarlar, yoğun olarak tesirinde oldukları Arap ve Fars kültürünün izlerini de eserlerine taşımışlardır. Bunu yazarların bahislerindeki bugün için gereksiz sayılabilecek tafsilatlarından anlıyoruz. Mizânü'l-Edeb'in teşbih, istiâre gibi bahislerinde yer verdiği ayrıntıların bugün kullanımı gereksiz sayılmaktadır. Buna rağmen biz anlatılanların tümünü kendi ıstılahları ile alma cihetine gittik. Bu yolla da anlatılan bahislerle ilgili çok geniş bir malumatı tek bir çalışmada toplamayı amaçladık.

Çalışmamız, edebiyat nazariyesinin hudutları içerisinde kalan “söz sanatları” alanında bilgi sunan bir çalışma olma gayesini gütmektedir. Türk edebiyatının herhangi bir sahasında, Türk kültür ve edebiyatına dolayısıyla Türk milletine hizmet eden onun aydınlık geleceğine ışık tutacak, kilometre taşı oluşturacak her ciddi çalışmaya ihtiyaç olduğu aşîkardır. Tezimizin bu hedefe hizmet bakımından itibar görmesi bizim için en onurlu teşvik olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Süleyman Paşa, Mebâni'l-İnşâ, C. I-II, İstanbul, 1288-1289 (=1871-1872) Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne Mat., 270,290 s.
2. Ahmed Cevdet Paşa, Belâgat-i Osmâniyye, İstanbul, 1298-1299 (=1881-1882), Mahmud Bey Matbaası, 204 s.
3. Recâi-zâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyat, İstanbul, 1299 (=1882), 397 s.
4. Diyerbekirli Said Paşa, Mizânü'l-Edeb, İstanbul, 1305 (=1888), A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Mat., 384 s.
5. Menemenli-zâde Tahir, Osmanlı Edebiyatı, İstanbul, 1310 (=1897), Kasbar Mat., 234 s.
6. Köprülü-zâde Mehmed Fuad - Şehâbeddin Süleyman, Mâlûmât-ı Edebiyye, C. I-II, Dersaâdet, 1330 (=1912), Kanaat Mat., 314, 264 s.
7. Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati, Neşre Haz: Kemâl Edip Kürkcüoğlu, Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1936, 168 s.
8. Bilgegil, M. Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat), Enderûn Kitabevi, İstanbul, 1989.
9. Soysal, M. Orhan, Edebi Sanatlar ve Tanınması, Öğretmen Yazarlar Dizisi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.
10. Dilçin, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
11. Yetiş, Kâzım, "Yenileşme Devri Türk Edebiyatından Millî Ruetorique Meselesi", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten (1985), Ankara, 1989.
12. Akyüz, Kenan, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, Mas Matbaası, 4. Baskı, İstanbul, 1986.
13. Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye, Matbaa-i Âmire, 1311, C. III.
14. Tural, Sadık, Zamanın Elinden Tutmak, Ecdâd Yay., Ankara, 1991.
15. Moran, Berna, Edebiyat Kuramları ve Eleştiri, Cem Yay., İstanbul, 1988.
16. Köprülü, M. Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul, 1981.

17. Muallim Naci, Islahat-ı Edebiye, İstanbul, 1307, A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiyye Mat., 280 s.
18. El-Hac İbrahim, Edebiyat-ı Osmâniyye, 5 cüz, Dersaâdet, 1305 (=1887), Mahmud Bey Mat., 160 s.
19. Mehmed Rıfat, Mecâmiü'l-Edeb, Dersaâdet, 1308 (=1891), Kasbar Mat., 736 s.
20. Şehâbeddin Süleyman, Sanat-ı Tahrîr ve Edebiyat, İstanbul, 1329, Araks Mat., 395 s.
21. Ali Cânib, Edebiyat, İstanbul, 1340, Matbaa-i Âmire, 499 s.
22. Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.
23. Devellioğlu Ferid, Osmanlıca-Türkçe Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.
24. Osmanlıca-Türkçe Sözlük, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.